

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Српска књижевност

Књижевно стваралаштво Милана Савића

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Миливој Ненин

Кандидат: Љиљана Н. Вицо

Нови Сад, 2015. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Кључна документацијска информација

Редни број: РБР	
Идентификацион број: ИБР	
Тип документације: ТД	Монографска документација
Тип записа: ТЗ	Текстуални штампани материјал
Врста рада (дипл., маг., докт.): ВР	Докторска дисертација
Име и презиме аутора: АУ	Љиљана Вицо
Ментор (титула, име, презиме, звање): МН	Проф. др. Миливој Ненин, редовни професор
Наслов рада: НР	Књижевно стваралаштво Милана Савића
Језик публикације: ЈП	Српски језик
Језик извод: ЈИ	срп. / енг.
Земља публиковања: ЗП	Република Србија

Уже географско подручје: УГП	Војводина, Нови Сад
Година: ГО	2015.
Издавач: ИЗ	ауторски репринт
Место и адреса: МА	Нови Сад, Зорана Ђинђића 2
Физички опис рада: ФО	(број поглавља / страница / слика / графикана / референци / прилога): 13 поглавља , 360 страна
Научна област: НО	Књижевност
Научна дисциплина: НД	Српска књижевност
Предметна одредница, кључне речи: ПО	Стваралаштво Милана Савића; Савићева приповедна проза; Савићево драмско стваралаштво; Савићеви путописи; Студије Милана Савића; Савићева позоришна критика
УДК	
Чува се: ЧУ	Библиотека Филозофског факултета у Новом Саду
Важна напомена: ВН	
Извод: ИЗ	У раду је описана укупна књижевна заоставштина Милана Савића; извршена класификација и жанровска систематизација појединих дела; дат је поглед на стваралаштво с акцентом на

	вредновању његовог доприноса српској књижевној историографији; ширини и дубини његовог рада на уређивању <i>Летописа Матице српске</i> ; извршено вредновање његових оригиналних књижевних радова, приповедака, путописа, драма и другог.
Датум прихватања теме од стране НН већа: ДП	13. 01.2010. год.
Датум одбране: ДО	
Чланови комисије: (име и презиме / титула / звање / назив организације / статус) КО	председник: члан: члан:

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	doctoral theses
Author: AU	Ljiljana Vico
Mentor: MN	Prof. Dr Milivoj Nenin, Full Professor
Title: TI	Literary creativity of Milan Savić
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2015

Publisher: PU	author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Zorana Đinđića 2
Physical description: PD	Number of chapters: 13 Number of pages: 360
Scientific field SF	literature
Scientific discipline SD	Serbian literature
Subject, Key words SKW	creativity of Milan Savić, Savić narrative prose, Savić Drama creativity, Savić travelogues, Study of Milan Savić, Savić theatre critics
UC	
Holding data: HD	Library of Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	This document describes whole Literary legacy of Milan Savić with classification and systematization according to the genre for several of his works. Further, the document gives overview of his work and its contribution to the Historiography of Serbian Literature, the scope of his editorial work of magazine <i>Letopis Matice srpske</i> , evaluation of his original literary works, short stories, travelogues, dramas and other works.

Accepted on Scientific Board on: AS	13 Jan 2010
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	president: member: member:

Садржај

Кључна документацијска информација	2
Садржај	8
Увод.....	9
Уређивање <i>Летописа Матице српске</i>	22
Приповедна проза	31
Драма и позориште.....	80
Драмска дела	80
Позоришна критика	109
Путописна проза	116
У част савременика.....	166
Огледи и студије.....	205
Историја бугарскога народа.....	297
Преводилачки рад	314
Аутобиографска проза и кореспонденција	318
Закључак	337
Литература	350
Примарна литература.....	350
Секундарна литература	358

Увод

*„Савић, Милан (Нова Кањижа, Банат, 4.10.1845 – Београд, 1.02.1936), приповедач, песник, драматичар, књиж. историчар и критичар, путописац, преводилац. Дугогодишњи секретар Матице српске и уредник „Летописа МС“ (1895-1912), он у лирици и приповедној прози није отишао даље од епигона. Известан значај имају његова књига расправа Из српске књижевности (1910) и студије о Светозару Милетићу, Кости Трифковићу и Лази Костићу“.*¹

Задуго су шири књижевни кругови о Милану Савићу могли да сазнају само оволико и овако срочено. У то мало текста је дата погрешна година смрти. Савић је умро 21.02.1930. године у Београду, а на место секретара и уредника *Летописа* је изабран 30.10.(11.11 по н.календ.) 1885. године. Тако је Савићу овде за десет година умањен стаж секретара и уредника. Цео један радом пребогат живот, обимна књижевна заоставштина и активно учешће у креирању културне климе Новог Сада, али и шире, овиме су сведени на неколико редака, па још у њима и две грешке.

На поновно упознавање са Миланом Савићем мотивисали су нас Миливој Ненин и Зорица Хаџић књигама које су написали и приредили у последњих десетак година; Милан Савић: *Прилике из мог живота*; Милан Савић: *Лаза Костић*; Милан Савић: *Наши стари*; Миливој Ненин: *Савић Милан*. У свом „Уводу у увод“ Ненин каже:

Приређујући за штампу Савићеве књиге редовно смо гледали Матици српској кроз прсте. А огрешила се Матица о њега. Јер ако је неко већи део свог стваралачког века посветио Матици српској, онда је Матица

¹ Новаковић, Бошко, *Југословенски књижевни лексикон*, Нови Сад, Матица српска, 1984; стр.724

била дужна да га посматра равноправно са другим српским, односно југословенским писцима.²

Није без разлога Ненин овако критичан. Он је својим темељним анализирањем живота и рада Милана Савића подигао праšину 80 година тишине, која се слегала на живот једног од, можда, највећих радника Матице српске, али и књижевног ствараоца коме су како за живота, још више после смрти, нанели велику неправду. Могло се очекивати да ће након његове смрти његова оставштина бити предмет класификације и пажљиве процене. Та се потреба најавила већ у некрологу Милана Шевића, објављеног у листу *Време* 24.02.1930. године, три дана након смрти. Подсећајући на животни пут Милана Савића, његов рад на *Летопису*, он не пропушта да истакне и књижевноуметничка дела која су иза њега остала.

Али у књижевности се није ограничавао и обухватио је одмах не само све врсте песништва, него и књижевну критику и литерарну историју. Још се понајмање задржао на лирици, али на епици је радио и у стиху и у прози врло обилно, а тако исто и на драми. Његове приповетке иду у стотине, међу којима је и више романа, а међу њима је најкарактеристичнија историја једног спадала, Даше Ђонића, која је остала недовршена. Његове су приповетке осамдесетих година врло радо читане, а „Јелка“ је кроз више година била омиљена лектира наше омладине. Причао је просто и лако, захватио у живот свој и своје средине, с једином тежњом да живот нашег друштва или живот уопште, прикаже онакав какав је... Писао је и на немачком и мађарском језику и обавештавао и на тим језицима стран свет о нашим књижевним приликама.³

² Ненин, Миливој, *Савић Милан*, Ниш; Нови Сад, *Филозофски факултет*, 2011, стр.9

³ Шевић, Милан: *Др Милан Савић*, *Време*, Београд, 24.02.1930.

Шевић с поштовањем говори о продуктивности Милана Савића и отвара врата својим савременицима, али и будућим поколењима, у свет човека чији је живот био испуњен истрајним радом.

Још се не може рећи последња реч о вредности радова Савићевих, све их још и не знамо јер нису сви ни штампани... Милан Савић је био човек који је дао све што је могао. Улагао је сву своју снагу у радове којима је био срцем и душом одан. У доба књижевне и опште народне клонулости, он је истрајао и попуњавао многе празнине. Његови радови на књижевној историји и преводи Гетеа сачуваће његово име кроз векове. А може бити да ће и у осталим му радовима каснији нараштаји открити понешто што се нама чини да је од мање вредности.⁴

Па ипак, наступила је тишина дуга осам деценија, коју је понекад, понеко, на тренутак, неким текстом узнемирио. Овде треба навести да је ретку процену његовог књижевног дела написао Милош Црњански.

Др Милан Савић заслужује да се на његовом раду пажња дуже задржи. У нади да ће се његов књижевни рад који је трајао цео један живот, једном, доцније, ценити са више воље, могао би се садањи нехат наше критике извинити можда тиме: да је Милан Савић своје најбоље године, скоро двадесет година, утрошио при уређивању „Летописа“, а уреднички посао, сам по себи, незахвалан је и не приметан. Проучити рад при уређивању, када је у питању личност која је била, тако дуго, сред заласка сунца романтичарске епохе, у непосредној близини Змаја, Лазе Костића и других, свакако би вредело. Не може бити случајност, нити без везе са његовим утицајем, да је „Летопис“, тих година, покушао да буде, још једном, на вишем ступњу књижевности.

Још више треба споменути његов рад као критичара. Међу многим, чувеним старијим нашим критичарима, М.Савић, скроман, уздржљив,

⁴ Исто

*одскаче својом књижевном савесношћу, знањем и осетљивошћу која је често прецизна. Дуг низ година његовог критичарског рада, многе његове критике, од којих су неке штампане, његови прикази, потпуно су без гафова, тврдоглавости, ћуди и пакости.*⁵

У истом тексту Црњански се похвално изразио о Савићевим критикама стваралаштва Војислава Илића, Матавуља, Костића и сматра да његова тумачења и судови надвисују већину приказа и пресуда тога доба. Истакао је и вредност његовог превода „Фауста“, иако се сматра застарелим. Истиче да је најбоље вредности свога бића утרוшио у еманацију, а не у писање. Црњански је дао оцену приповедне прозе, осврнуо се на драму и путописе М. Савића, које ће бити поменуте у каснијем тексту. Колико је ценио његов рад, говори и то што је на крају дао списак књижевних радова, напомињући да је то скраћен избор.

Савића помиње Јован Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* из 1914. године. То помињање је буквално, јер он набраја уреднике *Летописа* и није могао да не помене и Савића, а помиње га и као покретача *Стражилова*, заједно с Јованом Грчићем 1885. године. Не придаје му значај, али се у библиографији позива на њега, као извор, чак осам пута. Писао је Скерлић о Савићевом раду шеснаест година раније. Писао је оштро и негативно до малициозности.⁶ Овакво писање Скерлића, чије се мишљење није доводило у питање, утицало је на углед Милана Савића. Можда је овакво третирање стваралаштва и значаја Милана Савића, мотивисало самог Савића да напише текст „Књижевни пеливан и његова исповест“, који се односио на управо изашлу Скерлићеву књигу. Не штеди га Савић ни у једном реду текста.

⁵ Милош Црњански, *Књижевно дело Милана Савића*, Српски књижевни гласник, 1930, књ. XXIX, св.8, стр.593-597.

⁶ О тексту Ј.Скерлића: „*Из српске књижевности; слике и расправе од Милана Савића*“, *Звезда*, Београд, 1898, више у делу овога текста под насловом „Огледи и студије“

С надувеном претензијом, уз халабуку добоша и дерњаву рекламе породило се Јован Скерлић новом, шареном књигом. Породична сличност с његовим досадашњим књигама истиче се јасно и гласно, с тим већма, што се на цртама новорођенчета дају познати црте многих старих сарадника. Породилац их добро зна, али ћути и њихове се сарадње чини невешт. Но уколико породилац на тај начин а нехотице па баш и против своје воље и намере, диже славу својих притајних сарадника, утолико је угушује онима, за које зна, да му гледе на прсте, да га провиде и да га не узимају озбиљно. Такви га знају добро. Знају да преко тешкоћа преклизи, преко сметње прескаче или је обилази. Као сваки пеливан, ком је до тога стало, да децу позабави, да неуке засени, да немислене очара. Ако треба, он ће пред својом безазленом или немарном публиком гутати ватру и мачеве, пуштаће на њу пламене змајеве, да смелије застраши. Па како нема ни вица, ни хумора, он се бекељи и плази на оне, који му слепо не тапшу и не вичу: Живио!⁷

Као ножем је сасекао књигу, мерејајући Скерлићу оцену књижевности 19. века и недовољно признавање или непризнавање вредности стваралаца као што су Д. Обрадовић, Л. Мушицки, Ј. Вујић, Хаџи Светић, Ј.Суботић, М.Стојадиновић Српкиња, све до Стерије. Ту се низ не завршава, јер Савић ређа и Змаја, Ђ. Јакшића, Л. Костића, све до Сремца. Представљајући се као сам Скерлић, он оштро разоткрива његове скривене или сасвим личне мотиве у оцењивању стваралаштва појединих аутора.

Што о Београдским причама Симе Матавуља говорим, то су моје мисли, које је други неко пре мене казао, а што је други неко о Симином хумору рекао, то сам преиначио, не баш срећно. Говорећи о Стевану Сремцу велим ово о себи дословце: „Мржње су га заслепљивале и он је (из

⁷ Милан Савић, Књижевни пеливан и његова исповест (Јован Скерлић:Историја нове српске књижевности), Српство, Нови Сад, 1914, бр.40.

сатире) прелазео у грубе карикатуре, чинећи неправде и увреде и људима и идејама, који му се нису свидели. Зар то нисам ја, Јован Скерлић, писац *Историје нове српске књижевности*? Али, пст! Не одајте ме!⁸

Јасно је да, након оваквог чланка, Савић више није имао шансе код тадашње књижевне критике. Он се усудио да се супротстави Скерлићу, не подилазећи тренутним струјама и истовремено водећи рачуна о потреби да се значајни ствараоци другачије вреднују. Иако себи није учинио услугу, коштаће га то касније, али остаје доказ другачијег мишљења.

Да га критичари нису штедели доказују и текстови Данила Живаљевића, који је критиковао његове драмске радове. Он је у два наврата писао изразито негативно о Савићу.⁹

Међу оне, који су помињали Савића, спада и Миодраг Поповић у својој *Историји српске књижевности (Романтизам) 3. део*. Помиње га када говори о Лази Костићу и његовом начину стварања строфе, а његове радове помиње и у литератури коју је користио за своју књигу.

На овом месту требало би дати Матици српској још једну шансу, јер шта се друго може имајући у виду њен значај за српски народ и његову духовност. У трећем тому *Историје Матице српске* из 2000. године, Савићу је директно и индиректно дато 80 страница. Под насловом „Личност Милана Савића“ Живан Милисавац је, осим биографских података о рођењу, школовању и запослењу Милана Савића, истакао да је место секретара и уредника *Летописа* добио снажном подршком Тоне Хаџића.¹⁰ Наводи, међутим, писање Илије и Дане Белеслијина Остојићу пред изборну скупштину.

⁸ Исто

⁹ О критикама Д. Живаљевића у делу овог текста под насловом „Драма и позориште“

¹⁰ Ова опаска је у доброј мери нетачна, а о односу са Тоном Хаџићем говори и сам Савић. Видети у делу који говори о *Приликама из мог живота*.

„Коцка је већ јамачно пала и тешко нама, ако Милутин(мисли се на Милутина Јакшића из Карловаца) није изабран, јер са Савићем добили смо опет Тону, али у горем издању, јер је Тона бар био солидан човек и код владе моћан. Ако је Савић изабран, онда имамо једну лену пијаницу и бекрију, који нигде није ваљао, где год је био постављен.“¹¹

Да је ово издвојено мишљење, а могло је бити производ личног анимозитета, доказује сама главна скупштина од 30.10 (11.11) 1885. године, на којој Савић добија 132 од могућих 190 гласова. Ово се не помиње довољно често. Савић је до 1911. године уредио 100 бројева *Летописа* и у сваком је био неки његов текст, па и да није свега другог што је писао, већ ове чињенице демантују зловне коментаре о његовој лењости. Милисавац каже да је Савић био пргав и преке нарави, те да је долазио у сукоб са познаницима и сарадницима, а посебно наглашава спорење са члановима Књижевног одбора, Милутином Јакшићем, Тихомиром Остојићем и Јованом Вучковићем. Јасно је да је положај уредника *Летописа* био неповољан и да му се непрестано оспоравала самосталност у раду, што и сам Милисавац признаје. Он је пронашао да се Савић жалио Јовану Ђорђевићу да га спутавају јер могу прилоге, које је он тражио од писаца, да дезавуишу одлуком да се одређени прилог не прими. Будући да оваква ситуација није била појава, већ стање, разумљиво је да је Савић могао изгубити стрпљење и на нескривену пакост одговорити дрско, али свагда духовито. То што је, иако политички неактиван, знао да се због политике сукоби, све до позива на двобој, не говори о његовој пргавој или лошој нарави. Знамо како се политичка неслагања код Срба умеју отети контроли, и пре Савића, а после њега није потребно посебно наглашавати. У искрене намере Милана Савића у погледу вођења *Летописа* Милисавац не сумња јер наводи његове речи приликом преузимања уредништва.

¹¹ Милосавац, Живан, Историја Матице српске, део 3, 1880-1918, На низбрдици; Нови Сад, Матица српска, 2000, стр.209.

„Ја могу на овом месту само толико рећи, да доносим са собом поштену вољу, да у испуњавање дужности улажем поред части своје још и све што умам и знам, и да у раду видим задовољство и задатак свој као постигнути вршак личне амбиције своје, које ми неће допустити ни да клонем ни да се од спољашњих прилика дадем завести.“¹²

У текстовима „Летопис Милана Савића“; „Поновно отварање према руској култури“; „Савићеве сарадници“; „Значај Савићевог Летописа“ Милисавац говори о раду Милана Савића, његовој грчевитој и истрајној борби да се *Летопис* унапреди и подигне до висина на којима ће бити у тренутку када га он напушта. У Савићеве заслуге уписује еволуцију часописа, у коме су објављивала најугледнија пера тадашње српске књижевности: Лаза Лазаревић, Паја Марковић Адамов, Милован Глишић, Симо Матавуљ, Стеван Сремац, Бранислав Нушић, Лаза Костић, па све до Шантића и Дучића. Признаје му и заслуге за продор руске књижевности код српске читалачке публике.

Милан Савић је продужио започету линију, али је словенској култури и књижевности пришао са далеко више система него што је то било раније... Претежно се ограничавао на сумарне прегледе тих литература, док је главни рефлектор „Летописа“ био усмерен према руској књижевности. У време његовог уредништва руској књижевности и култури било је посвећено више пажње но икада пре а и после њега.¹³

Вредност *Летописа* Милана Савића је расла, што је признао и Бошко Новаковић.

„И уредник Савић држи корак са највреднијим сарадницима. Вредан и раније, он у времену полетне организације посла, која знатно подиже

¹² Исто, стр.215

¹³ Исто, стр.246

*вредност „Летописа“, попуњава рубрику коју је примио, истина са неуједначеним резултатима, али систематски.*¹⁴

Можда највеће признање Матице српске представљају речи Живана Милисавца, којим завршава поглавље о Савићевом *Летопису*.

*Када је у извештају Књижевног одељења Скупштине 1901. године за тадашњи „Летопис“ речено да је „најотменији израз нашег књижевног рада“, то је могло изгледати сувише претенциозно. Међутим, на крају овога периода таква оцена већ више није изгледала претерана. Ако није био најотменији, он се заиста сврстао у најбоље српске књижевне часописе онога времена. Када се пак упореди са претходним периодима, без икакве ограде се може рећи да је у овом времену достигао највеће домете и да је далеко превазишао све периоде и епохе у својој сопственој историји.*¹⁵

Матица и *Летопис* су добили половину Милана Савића, друга половина је садржана у његовој књижевноуметничкој оставштини. Милисавец се осврнуо и на овај део његовог рада.

*Његове драме давале су не само у Новом Саду него и Београду, његови текстови мемоарског карактера били су веома запажени; његове оштре и духовите белешке о новим књигама читане су са интересовањем. Многи његови текстови остали су у приземљу књижевне пирамиде, али их има и од трајне вредности.*¹⁶

Милисавчево умањење штете, можда и почетак исправљања неправде према Милану Савићу, тек је увод за намере Миливоја Ненина. Он у тексту „Скица за портрет Милана Савића“ ниже парцијалне оцене

¹⁴ Исто, стр.276

¹⁵ Исто, стр.276

¹⁶ Исто, стр.213

различитих критичара и књижевних историчара. Креће од едиције *Српска књижевна критика (Лаза Костић и критика националног романтизма)*, којој је Савићу дато место статисте, на самом крају, са писцима који су стварали у другој половини 19. века. Предраг Протић, приређивач ове књиге, је Савићево стваралаштво поделио у два раздобља и сматра да је друго раздобље управо оно у коме су настала његова најзначајнија дела и мисли на списе *Наши стари*. Посматрајући Савића целовитије, Протић истиче његов значај, не само у списатељском смислу, већ више у креирању књижевног живота и васпитавању читалачке културе, па га зато не сматра ефемерном књижевном појавом. Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности* из 1983. године о Савићу говори као оцу Анице Савић, али се слика мења у проширеном издању из 2004. године. Савић је овде писац невеликог дара, старинског стила, припадник догматске естетске критике, али му се признаје да је имао слуха више од водећих критичара јер је уочио својства романа Ј. Игњатовића, осетио новину поезије В. Илића и указао на вредност приповетки Л. Лазаревића, а у књижевним споровима је често бивао у праву. Помак је видљив, али недовољан. Ненин са жаљењем констатује да Милан Савић у данашњој српској књижевности готово да не постоји.

Његове „шаљиве игре“, некада веома популарне, више се не играју, његови текстови се не узимају озбиљно, о њему се прича као о представнику прошлих времена.¹⁷

Констатује да је тешко портретисати Милана Савића, иако постоји фрагментаран животопис *Прилике из мог живота*. Осврнуо се на сећање Милана Кашанина, које сматра суровим јер га је приказао малициозно: *„Савић стајао мален, ситан, ружан, за пултом и писао.“* Не опрашта му ово Ненин и даје коментар на Кашанинове реченице.

¹⁷ Милан Савић, *Прилике из мог живота* (предговор М. Ненина: „Скица за портрет Милана Савића“, стр.9), приредили М.Ненин и З.Хаџић, Нови Сад, 2009.

И сада Кашанин исписује чудну реченицу: " О његовим студијама о новијим српским писцима држим да су без много духа, али да у њима има пуно знања и паметних мисли." Чини ми се да је ово тешко коментарисати. (Али по свему судећи, Кашанин тешко да је читао Милана Савића.) И после тога следе општа места о Милану Савићу, који је као уредник ценио и волео своје сараднике и који се није стављао изнад њих. Истиче и оно што је Савић урадио за Матавуља и Лазу Костића да би завршио реченицом: „У историји једног народа, нису значајни само књижевници који лепо пишу, него су значајни и они који добро раде." И то би било отприлике све. (Као кад разбијете леп, крупан орах- а унутра празно.)¹⁸

У својој другој књизи о Савићу Ненин се осврнуо на оцене Душана Иванића у књизи *Српски реализам* из 1996. године, где је Савић у групи са Адамовим и Јованом Грчићем.

Издвајајући у овој групи Милана Савића (каже да се издвојио великом продуктивношћу), Душан Иванић каже да је многе његове оцене потврдила историја књижевности, али да му је стил био застарео и наводи негативне особине стила: колоквијалност, фамилијаризми, натегнута духовитост и догматски естетичизам. (Размишљао о критици која је супротна Савићевој. Отишла је у свој „научни“ колоквијализам, бежећи од фамилијарности побегла је од читаоца, а бежећи од натегнуте духовитости, отишла је у стармалу озбиљност.)¹⁹

Осврнуо се Ненин и на *Историју српске књижевне критике* Предрага Палавестре, у којој је Савић добио само пола странице.

Помиње га Предраг Палавестра, али као да га и не помиње. Каже да је расут и несистематичан, помиње изразито хроничарски, својеврстан летопис књижевних збивања и токова. Још додаје да је Милан Савић

¹⁸ Исто, стр.10,11

¹⁹ Ненин, Миливој, *Савић Милан*, Ниш; Нови Сад, Филозофски факултет, 2011, стр.48

„настојао да свој критичарски поступак освежи лаким козерско- мемоарским стилем, који се касније уобличио у специфичну и привлачну традицију војвођанског есеја.“²⁰

Како Ненин оцењује Савићево писање види се у тексту „Милан Савић и Симо Матавуљ “.

Како Савић пише? То хоћу да издвојим. То мајсторство. Два романа искористи као увод да би после, негирајући их, показао колико је добар роман Бакоња фра Брне. Кад напише да је неки лик у приповеци „Рајко од Расине“ такав да може постојати само у литератури, као да призива вероватност ликова Симе Матавуља, кад проговори о оптимистима и песимистима (као идеалистима), који се не умеју шалити пошто своје становиште озбиљно схватају, ми онда знамо да ће о хумору Симе Матавуља написати топле редове.²¹

У тексту „Савић Милан и Костић Лаза“ још је афирмативнији у свом виђењу квалитета Савићеве писане речи.

Пред нама је једна топла и узбудљива књига која има свој почетак и крај... Кад год је могао, Милан Савић је пуштао Лазу Костића да сам говори- отуда се Лаза указује као жив. Овде имамо испреплетена сећања, документе, рецепцију Костићевог дела, анегдоте, читаву галерију разноврсних ликова... Ово је прича о пријатељству, али и прича о злом памћењу; библиографски поуздана (читај: хладана), али и људски топла... Има Савић осећај за преломне године у животу човека; уме да остави јунака самог на позорници, да саслуша његов монолог. Ово јесте велика књига и једна од најтоплијих књига у српској књижевности - осећам потребу да то још једном истакнем. И кад не пристаје на Костићеве поступке, Савић их, унеколико оправдава - јер све што се догодило има

²⁰ Исто, стр.49

²¹ Исто, стр.47,48

своју историју. А ту историју у оно време нико није знао боље од Милана Савића... Дакле, књига која је писана са великом љубављу према Лази и која се разликује од онога што је Савић казивао о Костићу у писмима неким својим савременицима.²²

Из свега претходно реченог могуће је закључити да је рад Милана Савића у Матици српској, превасходно на *Летопису*, доживео бар делимично признање, јер мало ко би се усудио да доводи у питање све оно што је и данас могуће директно повезати са његовим радом, а тога је много. Када је реч о књижевноуметничкој заоставштини, оцене се крећу од отвореног омаловажавања и цинизма, преко делимичног прихватања, па све до отвореног признања и одушевљења.

Због оволике различитости у приступу и оцењивању, намеће се потреба да се овај део Савићевог стваралаштва стави под лупу и изнова сагледа. Текст који следи је производ настојања да се књижевна оставштина новим читањем разабере, разврста, жанровски одреди, где је могуће донесе нови поглед на старог Милана Савића. Живео је 85 година и равно толико чекао да се, могуће, поновно роди у српској књижевности. Ишчитавањем приповедне прозе, драмских текстова, путописне прозе, мемоарске прозе, студија, огледа, аутобиографске прозе и историографског рада, намера је да се да ново виђење вредности дела Милана Савића. Тако би се осигурала трајност и у другој деценији 21. века. Уочавањем стилских и структуралних одлика дела, водећи рачуна о приликама у српској књижевности на прелазу 19. у 20. век и европским утицајима, дошло би се до објективне оцене, која би омогућила да Милан Савић, својим највреднијим делима, заузме место које више не би било оспоравано.

²² Исто, стр.67,68,69,73

Уређивање *Летописа Матице српске*

Процењивати рад Милана Савића, а не говорити, бар у начелу, о скоро три деценије које је посветио уређивању и унапређивању *Летописа*, није могуће. Члан Матице српске је постао 1867. године, а десет година касније изабран за члана Књижевног одељења. Заменик секретара и помоћник уредника *Летописа* постао је 1893. године. У то време је размишљао да конкурише за управника Српског народног позоришта.²³ Његова сарадња са *Летописом* датира још из 1880. године. Према виђењу Живана Милисавца, Савић је у то време најагилнији сарадник и снажан ослонац уреднику Тони Хаџићу. Он на место секретара и уредника овог часописа конкурише након пензионисања Хаџића и његовог постављења за председника, 1885. године. Од тог тренутка, нарочито када је постао уредник, он неуморно ради на побољшању најважнијег часописа за књижевност код Срба. Уредио је сто свезака *Летописа* и нема ниједне без његових текстова. Познавао је многе писце, а са неколицином био и пријатељ. Осим Лазе Костића, Змаја, Косте Трифковића, Симе Матавуља, Марка Цара, он је још од младости пријатељевао са познатим словачким писцем Светозаром Хурбаном Вајанским, чију је књигу Савићевим заузимањем Матица објавила 1907. године. Иако наведено говори у прилог његовој добронамерности и филантропији, често уз његово име иду опаске о пргавој и прекој нарави, због које је долазио у сукоб са познаницима и сарадницима. Можда је овде илустративан пример Тихомира Остојића, а у вези са оставком Јована Вучковића, потпредседника Књижевног одељења. Вучковић је у свом писму Авраму Ђукићу објаснио у чему је спор између Савића и чланова Књижевног одбора. Савић је предлагао радове Ђ.Магарашевића за

²³ На то упућује писмо Марка Цара, од 29.08.1893. у коме каже „Још би боље било када би те поставили за Матичина тајника, па да нам онај жалосни „Летопис“ чешће и ваљаније издајеш, кад је већ остали Матичин рад на чамуњање осуђен.“

штампање. Чланови одбора су прихватили, али су се у неком тренутку предомислили јер

...је чланак стао излазити и отезати се као гладна година, онда смо видјели да је то лоша работа за скупе новце. Многи су нас грдили што смо оно у Летопис пустили. Исти господин напише опет „Рад Јована Суботића на школској књизи“. Секретар се опет уплете. Овај пут није хтео сам препоручивати, али се упео да он одреди критичара. Ту се сукобимо, одредимо другога. Писац повуче свој састав. Поднесе га поново. Ваљда је господин секретар мислио да ће другом приликом бити боље среће, те да ће моћи добити погодног критичара. Том приликом се још јаче сукобимо и продремо да се рукопис даде критичару, којему је дан и први пут и у којег смо имали вјере да ће савјесно посао обавити. С тим је требала ствар бити готова. Али писац и секретар у сједници од 18.01.о.г. мимо реда хтједоше опет изазвати расправу. Сузбисмо их, али том приликом затрчи се секретар па коректну радњу одбора назове „пресијом“. На ред га опомене прота Јакшић. Падну жестоке ријечи...²⁴

Тихомир Остојић је сведок пред којим је Савић рекао да не само да не жали што је ону реч употребио, него би Проти Јакшићу друкчије показао, само да није поп. Одговарајући на тужбу поднесену Управном одбору Савић је дао „објашњење“. Он каже да не стоји оно што је Вучковић чуо, нити да би Јакшићу показао само да није поп, већ да би та сцена имала на другом месту свој наставак, да се Милутин Јакшић није увио у мантију. Остојић је истом одбору поднео тужбу, у којој је рекао да Савићеви поступци доводе у опасност интерес и углед Матице српске. Након овога га Савић позива на двобој. Ствар је решена у кафани, извињењем Остојићевих заступника, па није дошло до физичког окршаја. Остојић ово засигурно није заборавио и овај случај је узрок сукоба,

²⁴ Милисавац, Живан, Историја Матице српске, део 3, 1880-1918, На низбрдици, Нови Сад, 2000, стр.211.

нетрпељивости, извесног непријатељства, које ће трајати од те 1901. године па следећих осам година. За све ове године они живе у истом граду, али комуницирају писмима. О њиховим сукобима пише и Зорица Хаџић. Она је реконструисала моменте сукоба уз помоћ њихове преписке.

Изненађујуће, поред показаног почетног сукоба на релацији Савић – Остојић, четири сачувана писма из периода од 1896. до 1899. године, сведоче о узајамној сарадњи и из њих се не може прочитати постојање нетрпељивости. Наредно сачувано писмо је тек из 1905. године.²⁵

Иако не открива конкретан тренутак измирења, Зорица Хаџић налази податке о Савићевој помоћи Остојићу при објављивању књиге о Доситеју Обрадовићу, али и понуди да сарађује у *Летопису*.

Захтев Милана Савића, мимо консултовања Књижевног одбора, раскравио је њихове врло сложене односе. У писму од 13. октобра 1908. године Тихомир Остојић у вези са траженом расправом о Змају и Ђорђу Рајковићу, пише Милану Савићу следеће: „Ви сте мене позвали да ову расправу напишем за „Летопис“ без нарочите одлуке а и оцене Књиж. Одбора, чак и без Ваше оцене сте је примили. Тиме сте указали мени велико поверење и ја Вам на љубазности захваљујем.“²⁶

Унутрашње борбе и расправе су остале мимо књижевне јавности, али су оне у многome отежавале рад Милана Савића у Матици. Године 1899. Тихомир Остојић са својим истомишљеницима покреће лист *Покрет*, који је изашао у свега 6 бројева до 1912. године, али је био сконцентрисан на инсистирање на променама у раду Матице српске и *Летописа*, што је код Савића изазивало незадовољство. У свесци 4. из 1907. године видљиве су намере ове групе.

²⁵ Хаџић, Зорица, Трагови о сукобима и помирењу Милана Савића и Тихомира Остојића, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, год.185, књ.483, св.6, стр.1251

²⁶ Исто, стр.1253

И у књижевности треба да воде главну реч стручњаци и специјалисте. Тужбе на садашње Књижевно Одељење имају својега основа. Али се начелно против установе Одељења и његове улоге у Матици не може војевати. Одељење у Матици није страном тело. Одељење је исто што и Књижевна Матица. Одељење је орган Матичин који се све бољим прилагођавањем природно развио из саме Матице. Историја Матице показује да се тај орган по потреби развио. Одузети од Одељења мериторно и коначно одлучивање у питању Матичиних издања, значило би пасти опет натраг у доба пре 1864 године. Јасно је, дакле, да само Књижевном Одељењу, и ником другоме, припада и право и дужност да се брине о књижевним издањима, о правцу рада и о реформи.²⁷

Јасно је да је противника било и да се нису устезали да намећу своја виђења рада Матице и присвајања одлучујуће улоге у креирању *Летописа*. Упркос таквим покушајима, који често нису били неуспешни, углед Милана Савића је растао. Успео је да се избори да се од наших писаца наручују чланци о нашој књижевности, да се преводе на француски, енглески и руски и шаљу страним часописима. Ова далековида идеја је била на снази годину дана, а потом је Књижевни одбор протумачио да о рукописима морају дати извештај сами чланови овог одбора. То је ствар вратило на почетак, али како је часопис излазио све чешће, тако су, макар и неформално, права уредника бивала све већа. Савић их је освајао полако. Он је уредио 100 бројева *Летописа* (од 185. до 284). Оне су најбољи доказ његове уредничке способности, књижевних веза, али и познавања књижевности и естетике. Сматрао је да је дужност уредника да буде у непрекидној преписци са српским писцима и испуњавао је доследно, без обзира на ставове Књижевног одбора, целог свог живота. Свој уреднички програм почиње да остварује од 1901. године, када на унутрашњој страни корица објављује текст који је позив на претплату, али

²⁷ Остојић Тихомир, *Од чега болује Матица српска, Покрет*, Карловци, 1907, стр.10,11

и својеврстан програм. У њему представља шта треба лист да садржи, па у шест тачака набраја све врсте књижевних радова (од расправа, монографија, мемоара, успомена, путописа, биографија знаменитих људи, драма, новела, романа до прегледа, оцена и приказа савремене књижевности), а тичу се живота и историје Срба у монархији, осталих Срба, Словена и других народа са којима Срби имају односе или везе. Часопис треба да се бави важним појавама у књижевности, науци, друштвеном и економском животу. Није му примаран циљ био да од *Летописа* направи модеран књижевни часопис, него да створи простор за расправљање савремених друштвених проблема, али да не занемари књижевност и историју. Уводнике за часопис пишу најзначајнији ствараоци тог времена. Велики број је из историје, махом старија српска историја, понешто из историје Срба у Угарској. Писали су Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Теодор Мандић, Никола Радојчић и многи други. Највише их је из области књижевности, мада има неколико и из педагогије и филозофије. Из књижевности су уводнике писали Љубомир Недић, Јован Скерлић, Марко Цар, Бранислав Петронијевић, Тихомир Остојић и други. Штампани су значајни прилози, чланци, расправе, а уведени су и свечани говори, које су чланови Књижевног одбора одржали на свечаним седницама. По овим прилозима, још више по ауторима види се развој часописа. Објављују и Змај, Ј. Дучић, А. Шантић, Драгутин Илић, М. Јакшић, С. Стефановић, В. Петровић. Године 1904. Савић је објавио и стихове из оставштине Бранка Радичевића, која је годинама била код Тоне Хаџића.

С највећим узбуђењем гледали смо у пожутеле хартије, по којима је рука Бранка Радичевића, написала неумрле стихове, не верујући чисто очима да ли је то пред нама заиста баш песничка оставина Бранкова... Ми пак доносимо ту дивну песму Бранкову, која у свим издањима има натпис „Кад млидија умрети“, у целини, онакву каква је у оставини, са ознаком редова, нек читаоци уживају у њој, без досадног упадања у песникову реч

од стране коментатора... Ми ћемо овде рећи само то, да је Бранкова песничка оставина била у госп. Хаџића, који ју је пре много година добио од дра Бранка Стефановића. И рећи ћемо још и то, да се не можемо да начудимо, да су обојица толико година могли ћутати и народу српском не дати оно, што је по Богу и по људима његова својина, својина народа српског.²⁸

Осим стихова домаћих песника, објављено је тих година и превода, више него икада раније. Осим Змаја и Благоја Бранчића, који су преводили Јована Арања и Петефија, појављује се Јован Дучић као преводилац Пушкина, а јављају се и други. Од прозних писаца ту су С. Матавуљ, И. Ћипико, Б. Станковић, С. Ћоровић, Ј. Веселиновић, С. Стефановић, В. Петровић. Када је од 1910. године *Летопис* почео излазити сваког месеца, већ је имао импозантан број угледних сарадника. О драмским текстовима у часопису може се рећи да су им обележја давали преводиоци Ј. Ј.Змај и Л. Костић преводима Гетеа и Шекспира. У рубрици „Уметност“ приказано је много сликарских и вајарских изложби: Ђорђа Јовановића, Паска Вучетића, Уроша Предића, Паје Јовановића, Ивана Мештровића и других. О њима су писали М. Савић, Н. Петровић, М.Шевић, Б. Десница. У рубрици „Белетристика“ Савић је био највреднији, па је штампано 11 краћих приказа о причама С. Матавуља, С. Сремца, И. Ћипика, Б. Станковића, С. Ћоровића. Похвално је говорио о књигама за које је налазио да имају вредност, а умео је прецизно да их уочи и одвоји од оних које немају. Његовим је приказима започињала скоро свака свеска, писао је и кратке белешке. Похвално се изразио о многим књигама, а ако није могао да пише повољно, давао би само информацију. Понекад није могао да се суздржи, као у вези са књигом Јована Протића: *Приповетке*.

²⁸ Исто, стр.223,224

Нама је додуше познат квалитет хумора тога књижевника у мантији, но ипак нисмо држали, нисмо могли држати, да ће нам књижевност тако засмрадити, као што је учинио овим најновијим својим „дјелом“.²⁹

Приказе пишу и Т. Остојић, Ј. Скерлић, А. Г. Матош, М. Цар, М. Будисављевић. Постоје и рубрике „Позориште“, чији је задатак да прикаже позоришну сезону Српског народног позоришта; „Листак“ (од 1905. године), у којој су штампани чланци о разним појавама и личностима; „Друштва и заводи“ (1900), у којој је приказан рад Матице српске, Српске академије наука, Друштва хрватских књижевника, Народног позоришта у Београду и других институција. Уведене су рубрике „Лица“ и „Читуља“. Прва је уведена и угашена исте године, 1909, а друга је преименована у „Гласник“, па њен садржај нису чинили само некролози, већ и године рођења и друге значајније годишњице. Последња рубрика „Матица српска“ још од 1897. године објављује изводе из записника Књижевног одбора и Књижевног одељења.

Неспорне су заслуге Милана Савића када је у питању повратак словенских књижевности пред српску читалачку публику. Он у дотадашњу недоследну издавачку политику *Летописа* уводи доследност и систематичност, па је за приказивање књижевности појединих словенских народа тражио најпоузданије и најпозваније сараднике. Осим тога читаоцима представља Гогоља, Пушкина, Толстоја. Објављују се и текстови руских аутора на тему српске књижевности, као што је А. П. Лавров, који је писао о Његошу. Савићев *Летопис* је доносио обавештења, приказе и белешке и о другим издањима Одељења језика и књижевности Руске академије наука, Варшавског универзитета, Археолошког института у Константинопољу и других. Отварање часописа према савременој европској књижевности је постепено, али све изразитије управо у времену Милана Савића. Читаоци су могли да се упознају са немачком, енглеском,

²⁹ Исто, стр.234

италијанском, мађарском, али посебно руском књижевношћу. Ово отварање јесте почело са Тоном Хаџићем, али је врхунац достигло у време Милана Савића, да би након његовог одласка 1911. године нагло престало. Савић је рад на *Летопису* видео као своју мисију, па то и каже (у књ. 185).

*Оног старог патријархалног доба нема више и Летопис је једва дошао до правог задатка свог: да се бави само литературом, уметношћу, науком и културом народа српског. Чини ли дужност своју на тим пољима, извршује он и мисију своју.*³⁰

У том смислу је трајала и његова преписка са многим писцима. Са многим је била веома присна, али не са свима, нарочито са младима. Савић је знао да буде чак и непријатан. Такав је случај са Вељком Петровићем, који је као студент, апсолвент права, већ објављивао у загребачком *Србобрану* и пожелео да објављује и у *Летопису*. Тим поводом се Савићу обратио писмом у коме образлаже своје намере као писца. Да је Савић одговорио оштро и непријатно сведочи и Петровићево писмо из Будимпеште (1.08.1906).

*Ја сам чекао од Вас или кратку смртну пресуду, или дуже, али са више удубљења... Уопће сматрате ме ординарним штребером и шарлатаном, који без претспреме, а да није начисто ни са основним литерарно-уметничким правцима и појмовима, хоће да се увуче у свети и горостасни храм српске литературе виших сфера. Хвала! А што се тиче оне несретнице, молим Вас, предајте је са свим њеним рогобатним реченицама, незграпним стилем, Режа Шандорима, романтичним, патетичним позама и бенгалским ватрама заједно г. Будисављевићу, нека и он мало очајава о дегенерацији срп. књижевности.*³¹

³⁰ Исто, стр.263

³¹ Исто, стр.267

Млади писац је, вероватно добро размисливши, поново писао Савићу и њихов је однос изглађен, потом је послао песме и једну приповетку, за коју је тражио да рецензент буде управо Савић. И ова приповетка је претрпела критике и примедбе, али је Петровић био спреман да мења оно што се показало да је потребно. У сваком случају, он је ушао у *Летопис*. Током Савићевог уређивања часописа, у њему су се јавили скоро сви значајнији српски писци, од Ј. Илића, М. Шапчанина, С. Матавуља, па све до „мостарског круга“, Шантића, Дучића, Ђоровића. Овим последњим је посвећена посебна пажња. Милисавац сматра да је у целокупној историји Матице српске и њеног *Летопис* Савић био најгалантнији на окупљању прворазредних сарадника из свих српских крајева.

Код процењивања *Летописа* Милана Савића мора се имати у виду каквим га је он затекао. Био је зборник радова, без израженог програма и физиономије, мада је у њему било и значајних текстова, нарочито историјских. Књижевности је било, тек помало. Савић је брзо схватио да се за добар књижевни часопис не може ограничити само на снаге из Новог Сада, већ се усмерио на Србију, у којој је књижевност почела да цвета. Он је остао доследан Матичиној одлуци да се уместо дотадашњег зборника радова издаје књижевни часопис, који управо у његовом времену поприма сасвим одређен лик и заузима јасан правац. У том смислу сасвим је оправдана оцена Књижевног одељења да је „најотменији израз нашег књижевног рада“. Ова оцена је дата у времену Милана Савића.

Уложивши велики део себе током скоро три деценије сарадње и рада на *Летопису*, он је, упркос сметњама, ограничавањима, омаловажавању, различитим струјањима у Матици, успео да оствари своју мисију и да уздигне овај часопис у до тада недостижне висине. Велике су заслуге Милана Савића што он и данас има углед и посебну тежину. За живота је имао тек делимично признање за све своје напоре у оквиру часописа. Тек се 70 година након смрти говори афирмативно о његовом уредничком раду и одаје признање.

Приповедна проза

Приповедну прозу Милан Савић је писао и објављивао, бавећи се истовремено и другим видовима књижевног стварања, са посебном страшћу до краја живота.

Овом би се приликом ваљало осврнути на приповедне форме његове књижевне заоставштине. Писао их је у неправилним интервалима током живота. Већина је расута по листовима у којима је и иначе објављивао своје радове, *Јавор*, *Стражилово*, *Српске илустроване новине*, али је нешто његових приповедака објављено у својеврсним збиркама *Приповетке Милана Савића* у издању Српске књижаре и штампарије Браће М.Поповића, у Новом Саду, 1887. године. Ево шта о својим приповеткама сам аутор каже:

*Свом првашњем књижевном раду, приповеци, остао сам у главном веран. Приказивао сам мени познате прилике. Неке су преведене на немачки, неке на маџарски... Радо сам писао приче из старог Дубровника, свагда по изворима, како их је Константин Јиричек у Јагићеву *Slavisches Archiv* изнео.*

Радећи на приповеци, већој или мањој, нисам никада имао одређен и установљен план. Знао сам у главном шта хоћу, али како ће се моје „хоћу“ развити па чак и довршити, нисам имао ни појма, ни у току писања а камоли у почетку. Све се то развило једно из другог. Такав ми је рад годио. Мене је ствар занимала, отприлике као и читаоце, те сам и сам био радознао, како ће се свршити. Да сам унапред удесио план, не би ме прича занимала, те би остала ненаписана. Тако је исто било и с мојим позоришним радовима. Док сам штогод писао, нисам ником ништа ни говорио. Прво, што нисам ни знао, шта ће се излећи, а друго, што нисам

*волео, да когод зна, шта радим. Кад сам ипак говорио о мом раду, остало је и на том, и што год сам више говорио, све ми се мање писало...*³²,

Предмет овог разматрања је покушај новог читања приповедне прозе Милана Савића и то оне објављиване од 1880. па до 1892. године и то *Ивањско цвеће, 1880; Аврамова љубав, 1891; Распуштеница, 1892.* у листу *Јавор*, а *Ипак је сан* излази 1882. у *Српским илустрованим новинама*; приповетка „*Невеста*“ објављена је у *Застави* 1883., у наставцима, од 3-15 броја, док „*Четрдесетпрви*“ бива штампана 1888. у *Стражилову*. Приповетке: *Помодарка; Невенка; Под прозором; Румене руже; Смиља; Стихови и свирка; Стара слика; Баш тако је морало бити; Крај извора*, су штампане 1887. у две свеске, насловљене једноставно *Приповетке*, а у издању Српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића, у Новом Саду. Ту су и *Јелка* штампана самостално 1879, као и *Добра партија*, 1882, *За начело* (недовршени роман), 1886, *Разни путеви*, 1885, *Даша Ђонић*, 1931.

Заједничка у већини поменутих приповедака је тема, љубав. То су, у главном, лагане и ведре приче са срећним завршетком. Радње су чешће смештене у градску, него ли у сеоску средину јер је и сам аутор боље познавао градски миље. Ликови су његови савременици, познаници из суседства, неретко инспирисани стварним догађајима, а има и аутобиографских елемената.

Своје јунаке налази међу лекарима, адвокатима или у солидним грађанским кућама. Јасне су социјалне одређености и класне припадности, али оне нису тема, нити изазивају веће ауторово занимање. Он се више интересује за оно у ликовима, шта мисле, о чему сањају. Тако је Јанко, јунак приповетке *Ипак је сан*, доктор права, градски човек, који походи друштвена догађања, приказан као поносит и самољубив човек, кога ће сујета спречити да са женом, коју сања, буквално и метафорички, оствари љубав. Писац је овде учесник и сведок, прича у првом лицу. Он је

³² Милан Савић, *Прилике из мог живота* („Књижевне исповести”, стр. 90,91), приредили Миљивој Ненин и Зорица Хаџић, Нови Сад, 2009.

исповедник и Јанку и Јелици, према којој је наклоњенији, али која у једном тренутку, иако прва изјављује љубав, у друштву које очекује да то мушкарац чини, се покаје јер види да је у Јанку сујета јача од љубави. Своју повређеност крије изражавајући властиту сујету и ту је крај за њих.

У шаљивој причи *Под прозором* главни јунак је Станко Глишић, човек без положаја, иметка или имућне породице, који се нашао у ситуацији да се крије од поверилаца јер нема да плати доспеле дугове. Нема трагичних околности, нити је јунак због тога у мрачном расположењу, напротив, он воли живот и ужива у њему, а сваки нови дан је нова могућност. Тако он, уместо велике бриге, одлази у друштво да се проведе, а у повратку, наслућујући да га иза спуштених жалузина једног прозора, гледају неке девојачке очи, он застаје и пева. У пијанству ће једне вечери и залупати, очекујући да се она појави. Ње нема, али стиже жандар и равно из кревета га одводи на саслушање. Њен отац је решен да дрског певача казни. Лепо је остварена блага напетост у ишчекивању разрешења, које стиже у неочекиваној помоћи и све се срећно завршава. Весели јунак је слободан и решен да, настављајући хедонистички и даље, не доспе више у овакву ситуацију.

У неким приповеткама аутор јасније изражава свој став, изругује се неким друштвеним појавама, понегде је и веома критичан. Тако се у причи *Стихови и свирка* руга моди која је преплавила градске куће, те тако у њима све девојке уче свирати, а момци стихове писати.³³

Слушајте само даље. Недељом, госпођице, онда сам био патник, мученик- та заслужио сам да дођем у рај или бар у календар. Онда су вам беспослене све калфе, књиговође, касири, банкарски чиновници и бог те пита, како се тај народ зове, па одмах изјутра, хајдереди! Овај звижди по флаути, онај мрњауче по фрули, овај тестера по вилони, у трећем спрату

³³ Милан Савић, *Приповетке; (Стихови и свирка)*, Нови Сад, 1887. стр.22,23

дува неки у трумбету, других десеторица урлају са свих страна... да свиснем.

Савићеви јунаци Паво и Пава, љути противници ове појаве, се зближавају кроз гађење:³⁴

Ви, господине, нисте могли да нађете девојку, која не свира у клавиру; ја опет нисам наишла на младића, који није песник...

Не зна човек, шта је горе: садржај, облик или слик. Ту запева какав жутокљун за неверном љубавницом; тамо испија нека голобрада ућвала по десет покала на дан; ту умире какав сипљахиви јунак по сто пута у сваком стиху за слободу и за име; тамо се покушава шуврта нека у траљавим сонетима; овај уздише, онај плаче, овај пева, онај очајава, да вас бог сачува.³⁵

Након извесног времена, сад већ у браку, бивају непријатно изненађени када свако од њих, у оном другом, открива писца стихова и пијанисткињу. Наравно, опраштају једно другом увиђајући да:

Бити уметник у свирци, бити прави песник, то је дар божји; а таквих људи има мало, врло мало.

Ако се у претходној причи наругао на рачун помодарства, у приповеци *Помодарка* јасно критикује. Кроз лик градског мангупа, пропалог ђака Раде, који, дошавши у још неискварену сеоску средину, покушава уз помоћ свог дволичног саучесника, сеоског ћате Пере, да се окористи женидбом, аутор се јасно одређује.

Анђа, ћерка имућног сељака Кузмана, је та помодарка, која „бели“ лице и облачи „манзафларије“, сасвим неприличне сеоској средини, па бива предмет подсмеха и злбних, нарочито женских, коментара. Она

³⁴ Исто, стр. 25,26.

³⁵ Исто, стр.33.

наседа на лажно удварање и након неуспешне прошевине, решава да побегне са Радом и у граду постане „права госпођа“. Како су његове намере нечасне, писац не допушта велику штету, па бег бива осујећен, а женик добија лекцију за памћење јер га и његов саучесник, из властитог користољубља, издаје. Све се срећно завршава, друштвени морал није угрожен, Анђа схвата своју заблуду, а остали виновници бивају достојно кажњени.

Ликови су у овој приповеци лепо и реалистично осликани, а користећи различите књижевне поступке, вештом нарацијом и успелом дескрипцијом, постиже се напетост, те не мања акције, обрачуна, чак и насиља, што није, иначе, карактеристика умивеног и благог Савићевог стила. Он се овде ставља у одбрану чистоте села, па све што долази из града, долази из доконости или користољубивости. Сељани су приказани као радни, морални и решени да сачувају свој начин живота и јасне границе шта јесте, а шта није прихватљиво.

Приповетка *Четрдесетпрви* могла би, условно речено, имати моралистичку црту. Ово је једна од снажнијих приповедака, јасно заокружена у пишевој намери. Главни јунак је Петар, човек млад, без занимања, без професије, без завршене школе, а на школовању, по више европских градова, је провео низ година. То је човек без јасног интересовања, хедониста, који ужива да конзумира живот, па је његово време подређено његовим површним потребама: јелу, пићу, лешкарењу, шетњама, површним сусретима и лаким дружењима. Из пуне досаде покреће га чланак у новинама, о девојци, која је одбила четрдесет просаца. И кад би се читалац понадао, да ће он у акцију кренути из самољубиве жеље да буде једини који је успео, писац га оставља у меланхоличној потреби да прекине досаду. Тако он отпутује у место „извесне госпођице“, у намери да и сам добије „кошар“. Све тече лагано, по плану, ништа га не може уздрмати, али преокрет наступа у тренутку када његова просидба буде прихваћена. Од силног изненађења се онесвести, сад више нема куд. Али његова нарав, која и иначе не придаје

значај стварима, помаже му и он се брзо смирује. Све у себи мислећи да ништа није готово док није завршено, он истрајава у новонасталим околностима и тако, скоро неприметно, почиње његова преобразба. Он увиђа сву испразност живота који је водио:

Прошла је недеља дана и више. Петар је за то доба пронашао у себи својства, о којима до сад није имао ни појма. Павлини је одлазио сваки дан, али не, што би га срце њојзи вукло, већ што му то беше нов „посао“ к оним досадашњим пословима: да пре подне пије пива, да после ручка мало прилегне и т. д. Но осим тога поче и мало озбиљније мислити. Заљубио се није, о томе код њега не може бити ни разговора, али је приметио, да Павлина много више зна него он сам. То га је мало пекло. Павлина је чешће покренула разговор о нашој књижевности, о друштвеном покрету у нас, о многим појавама у животу, а Петру беше све то terra incognita, непознато земљиште. Стидио се, што тако мало зна, и први пут у животу свом запитао се: где је проћердао младост. Зар девојка, која је најмање десет година млађа од њега, да је тако код куће у свим питањима, а он, човек, који прошао толика свеучилишта, да стоји пред њом као ђаче, које не зна ни најлакшу лекцију. Петра поче то све већма копкати, и скоро да побегне из Павловаца, само да не црвени пред невестом својом. И Петар који није узимао књигу у руке ни кад је морао, поче преко дана често да чита...

Петар је на своје дивно чудо осетио у себи неку промену. Време му не беше тако дуго више, он је нашао себи: занимао се својим мислима. Па ако је још свагда после ручка прилегао, није тако дуго дембелисао на дивану...³⁶

³⁶ Милан Савић, „Четрдесетпрви“, приповетка из варошког живота, Стражилово, 1888, бр. 27, стр.423,424.

На крају је то препорођен човек, који увиђа да му се догодила срећа, те да је нашао виши смисао. Подсећа, на први поглед, овај Савићев лик на Пушкинове јунаке, који се крећу, трагају, ни сами не знају за чим, а од себе ништа не дају, али за разлику од њих Петар није деструктиван, па ако и не ствара, а оно, сигурно, и не уништава.

И у *Распуштеници* писац критикује малограђанску усредсређеност на туђе животе, склоност оговарању, измишљању, трачу. Показује како полуинформација ствара велико узнемирење међу доконим знанцима и пријатељима. Појава младе, лепе жене у црнини, одмах бива протумачена као долазак љубавнице адвоката Стеве. Писац не допушта да се трач развија, него његов јунак са супругом, позива друштво на вечеру. Тада, радозналим и подозривим гостима, представљају младу жену, као Стевину полусестру, која се досељава у варош.

У наведеном избору пажњу скрећу три приповетке писане у првом лицу, у којима је аутор повереник или главни јунак. У причи *Крај извора*, лепршавој цртици, наратор је повереник. Он је неми сведок, који, скривен у грмљу каменичког парка, присуствује разговору двоје младих. Све је ту пријатно и лепо, и Каменица, и из ње поглед на Дунав и Нови Сад, и љубавно ћућорење момка и девојке из суседства, и дочекана љубавна изјава. Ова кратка прича је као лицитарско срце, слатка успомена. У следеће две, *„Баш тако је морало бити“* и *„Смиља“*, наратор је и главни јунак. У првој се сећа Марије, девојке из истог дворишта, са којом је ишао у школу и одрастао. Она је својеглава, помало нарцисоидна и свесна женске моћи, па наратора третира као друга, пратиоца или слугу, а он јој се не може одупрети. Држи га у својој близини, „за сваки случај“. Одростају и њега служба одводи у други град, из кога ретко посећује родитеље, али када дође, она се према њему исто опходи. Он, у међувремену, мисли на њу, али јој не пише. Када поново дође, чује да је одбила просце и коначно се досети, да можда њега чека, па јој исказује љубав.

У другој, наратор је на одмору у Фрушкој гори, на којој је све лепо, па и лепа Смиља, која му се веома допадне. Она живи сама, у скромним условима, али је пример честитости, смерности и вредноће. Док он тражи начин да јој приђе, упознаје и Алексу, момка заљубљеног и спремног да се за девојку бори, а да би се обојица уверила да Смиља воли Алексу, питају њу саму.

Женски ликови у овим, као и у већини Савићевих приповедака, дати су у позитивној конотацији. О њима се, махом, похвално изражава, па и кад му која јунакиња није претерано симпатична, он нигде не даје осуду или какву тешку квалификацију.

Овом низу приповедака, писаних у првом лицу, треба додати и аутобиографску причу „*Румене руже*“. Реч је овде о дечачкој љубави према партнерки са часова плеса, која му поклања румену ружу током плеса. Радња се наставља након дванаест година, у Бечу, када се срећу на великој изложби и препознају. Тајни састанак не покреће љубавну везу, већ само доноси свест да су једно другом најлепша успомена. Моралност није угрожена, дама је свесна да је удата, али сва дубина њених скривених осећања дата је у тренутку када му поклања још једну ружу, као залог неког могућег новог сусрета.

Прича је инспирисана стварним догађајима и пишчевом великом и никад заборављеном љубављу према Вилми, девојци, коју је упознао на часовима плеса у Печују. Овај закасни сусрет литерарно подсећа и на поновни сатанак Оњегина и Татјане, само нема оног патоса, као код Пушкина.

Следи низ приповедака, које сведоче о Савићевом истинском таленту за наратију. „*Стара слика*“ је кратка прича с љубавном позадином, смештена у градску средину, патријархалну, моралну и грађански меланхоличну. Писац је овде посматрач, који проницљиво, али дубоко саосећајно говори о неоствареној љубави. Милутин Стојшић, главни јунак, долази у посету свом старом пријатељу Стеви и његовој супрузи Милици и са њима проводи пријатне тренутке у дружењима. Временом он схвата да

између супружника постоји неки проблем, мада ни у једном тренутку не долази до јасне конфронтације.

Унутрашњим монологом аутор продубљује и продуктивљује лик Милице и тако сазнајемо да је она веома усамљена у свом браку и несигурна у мужеву љубав.

...- е, али то је баш оно, што ме тишти, јер опајам, да га не занимам, да сам му равнодушна. Кад сам му постала друга за цео живот, насликала сам најлепшим бојама своју будућност: сад имам мужа, као што сам га себи замишљала, изображен је, научен је, ваљан је... моје срце беше препуно среће и задовољства; мени је свака девојка завидети могла! Боже мој, сад ја завидим свакој девојци. Из прва нисам ни опајала своју усамљеност, шта више, поносила сам се науком и знањем свога мужа, поверењем његова искрена срца; али доцније, кад сам приметила, да је наука његова љубавница и да он поред ње пренебрегава мене, жену своју, онда ми се празнина живота мог тек отворила пред очима...³⁷

Милутин се, током честих посета њиховој кући, заљубљује у Милицу и та љубав, у зачетку, је обострана. Овде аутор даје успелу слику душевног растројства заљубљеног човека, који води унутрашњу борбу не би ли угушио недопуштена осећања.

У својој соби ходао је Милутин горе доле. По набраном челу, по замишљеном лицу, по укоченим очима и по грчевито стиснутим уснама видело се, да га занима и мучи врло озбиљна мисао. Час по, а он прође прстима кроз косу, ако да је хтео тиме да ускори сазревање својих мисли. Поцепане речи, које су једва и садржај његова мишљења навестити могле, извираху по кад кад из стиснутих му усана- цела његова појава показивала је човека, који је на одсудној тачци живота свог, на тачци, преко које ако пређе само једним кораком, нема више повратка.

³⁷ Милан Савић, *Приповетке; (Стара слика)*, Нови Сад, 1887, стр.41.

- *Мора бити, шаптао је у себи,и стаде још живље по соби корачати; ја морам ићи одавде. Још један разговор с њоме, још један само, као што је био ономадашњи, на којег сам сазнао сву несрећу њену, сву празнину живота њена, сав голем бол запуштене и занемарене жене, и који ми је одао више, него што сам и у сну себи замислити могао, и ја сам пропао, пропали смо обоје. Страст отима у мени све већма маха, а њу ми подхрањују до лудила они погледи, који су за ме и пакао и рај...*³⁸

Тренутак великог искушења разрешава стара слика двојице пријатеља из ђачких дана и Милутин бива побеђен од властите савести. Истрчава из куће и живота Милице и Стеве.

Ова приповетка је у маниру праве реалистичке приповетке и можда најдубља психолошка приповетка овог аутора, а настала је у времену када се на српском књижевном небу почео појављивати Лаза Лазаревић, па по својој снази она може да стане уз причу *Ветар*.

Приповетком *Невенка* доминирају дијалози, како између двојице пријатеља, Паје и песника Јовића, тако и између Паје и Невенке, младе девојке страсно заљубљене у Јовића. Иако је и сам Јовић запањен бујицом осећања, која се у њему рађају, дубоко је свестан разлике у њиховом добу, он је ближи педесетој него она двадесетој.

У многоме ова приповетка асоцира на велику љубав Лазе Костића и младе Ленке, али запитаност јунака: "Љубиш ли ме, ил' ме санак вара?!", упућује на Змаја. Песник Јовић, баш као и Лаза Костић, напушта варош, и оставља заљубљену девојку саму са својим болом. Аутор искрено и без осуде говори о неочекивано снажној љубави, која се песнику прекасно догађа и од које он кукавички бежи, неспособан да се са свиме суочи.

Главни јунак *Невесте* је Лаза Лазић, правник који је ступио у службу код адвоката Мирковића и настанио се код његовог писара Мостића. Тражећи свог пријатеља, судског бележника, Ранка Васића, он ће

³⁸ Исто, стр. 45,46.

неочекивано срести своју велику љубав, Милицу. Она је свастика његовог принципала и верена за извесног Јеремића. Иако су се у прошлости волели и сањарили о заједничкој будућности, живот их је раздвојио. Она је из сестринске лојалности пристала на брак са човеком кога није волела и који није важио за особито часног човека. Њихови сусрети у друштву, али и на улици, тајни, напети су и носе неку недореченост. Милица ће у тренутку очајања ипак изрећи истину.

- А оно чујте, рече на послетку и глас је кад и кад изневери, својој сам сестри обећала да нећу никад ником рећи, али вама, вама не могу одбити. Моја је сестра према мени јако згрешила... она мораде наћи младожењу, који не тражи мираза..³⁹

Она је смогла снаге да прекине веридбу, коју није желела, разговара са сестром и разреши цео случај. Бивши вереник се није дао тако лако, па је воду мутио са једном глумицом, чији је задатак био да поквари љубав између Милице и Лазе, али искрена љубав и поштење односе победу.

Аврамова љубав је једна од две најбоље приповетке Милана Савића из овог избора. Она је солидно грађена, од увода, преко лаганог заплета, па све до срећног разрешења. Кроз љубавну причу, у чијем су средишту трговачки шегрт Аврам и лепа Мара, Савић даје ширу слику грађанског живота у Новом Саду, на самом крају 19. века.

Племенисти трговац Гогих, са својом женом, на извешан начин, усваја радишног и доброг Аврама, који је први радник у њиховом дућану. Свестан његове вредноће, честитости, али и неукости, Гогих га шаље на школовање у Беч. Овај користи шансу да се цивилизује и по повратку својим добротворима служи на понос. Да би заокружили његову животну причу и трајно га усрећили, испросе за њега лепу Мару, о којој је маштао годинама.

³⁹ Савић, Милан: *Невеста, Застава*, Нови Сад, 1883, број 12

Нема у овој причи великих осцилација у напетости, све је умерено, до бајковитог краја. Улоге су јасно подељене; старији мушкарци су газде, млађи су калфе, помоћници, а жене су мајке, госпође, слушкиње, *фрајлице*. Стварању и одржавању интриге помажу служавке, пекарице, покућари. Језик је књижевни, али обилује дијалектизмима и варваризмима: *кшефт, једаред, клипан, пресомитити, проштац, маличко, дућан, бадава, пупушка, андрабуље, пандур, ариште, дрвендека...*

Њима, баш као и лепим описима атмосфере раног јутра у Новом Саду и буђења свакодневних активности по улицама и пијацама, аутор враћа заборављене слике и пријатна сећања на мирна времена нашег бурног простора.

И на крају *Ивањско цвеће*, најснажнија и најпотпунија приповетка из одабраног низа. И она је љубавна, али овде је аутор изрекао много више. Иако је овде реч о једној срећној и другој, трагичној љубавној причи, речено је и о менталитету, и о сукобу и надмоћи богаташког над сиротињским, и о сујети, али и немоћи да се она победи.

Радња је смештена у идиличну Каменицу, у којој живот тече лагано, пратећи годишња доба и давнашње обичаје. Венац од ивањског цвећа, који, девојке спремне за удају, плету и бацају на кров куће, није се задржао на крову лепе и сироте Јагоде. То је значило да се ове године неће удати. Жалост је већа јер је онај, срцу драг, спреман за женидбу. Зато се задржао на кући газдинске ћерке, Стане. И као што је у прошлости често бивало, родитељи Станини и Лазини, решавају да уједине богатства у браку њихове деце. Проблем настаје када деца то одбијају, јер Лаза је решен – ил' Јагода, ил' ниједна, а Стана крадом, јер другачије не сме, гледа на Влајка, сиромашног повратника из војске. Не помажу ту ни Јагодина честитост, смерност и кроткост, а ни Влајкова радишност и достојанственост, родитељи сеprotиве. Све се разрешава неочекивано; Лазин отац изненада мења мишљење и прихвата Јагоду за снаху, па њиховој срећи нема краја. Зато Станина мајка остаје стамена у својој

газдинској гордој решености да јој се ћерка мора удати само за себи равног.

- Бре знам ја шта је теби, рећи ће јој једном мати; ти си се загледала у оног жебрака тамо, али од тог неће бити ништа. Ти знаш да без моје воље не бива ништа у овој кући, ни с оцем а боме ни с тобом; па зато баш што си иза мојих леђа почела с њиме шуровати, можеш убрисати уста. Пре би ти заврнула шију него што би пристала на то. А то ми запамти, ако још нешто чујем, затворићу те у ту собу, па нећеш видети ни сокака, а камо ли ону вуцибатину...⁴⁰

Велики је притисак на Стану и она на силу даје пристанак једном просцу, али то резултира њеним бегом из куће и утапањем у Дунаву, пред очима немоћног Влајка, који не успева да је спасе.

Остаје аутор на страни свог јунака, који, ни након такве неправде и губитка, не испољава огорчење или мржњу, него прихвата покајничку руку помирења.

Ликови у овој приповеци су јасно одређени, снажно карактерисани, а кроз унутрашњи монолог писац профилише њихове особности. Приповетку одликује изванредна композиција, тензије се логички разрешавају, нема претеривања, ни одуговлачења. Ово је права реалистичка приповетка, психолошка. Писац се овде дотиче и друштвене раслојености, која не допушта сиротињи да се са газдама меша. Оличење овог става је у лику Станине мајке, коју ништа не може поколебати. Наилазеће промене у ставовима и схватањима живота и света писац најављује кроз Лазу и Јагону и њихову остварену идилу.

Након низа кратких приповедака намећу се и две дуже форме: *Јелка* и *Добра партија*. *Јелка* је штампана 1879. године у Српској народној задружној штампарији у Новом Саду, а издавач је била Српска књижара браће М.Поповића. Штампана је као *новела* Косте Ристића, што значи да је

⁴⁰ Милан Савић, *Ивањско цвеће*, *Јавор*, 1880, бр 34.

аутор користио псеудоним. Савић је дефинише као новелу и то чини с правом јер је њена тема, али и драмска напетост, те конфликт, који се дешава у самим јунацима, потпуно потврђују.

Тема ове новеле, објављене у „Библиотеци за женски свет“, је ривалство два брата у љубави према истој девојци. Радња је смештена у Сремску Каменицу, а актери су Станић, његов брат Милан и млађана Јелка. Станић је старији брат и старатељ шеснаестогодишње Јелке, ћерке његових покојних пријатеља, која живи са баком у идиличној Каменици. Он их свакодневно посећује и наизглед је то дубоко пријатељски однос, пун топлине и поверења. Млада Јелка није свесна шта се у души њеног старатеља догађа, па га увек с великом ведрином и радошћу дочекује, јер с њим долазе новости, разговори и часописи, који помажу у формирању њеног мишљења и личности.

У једном тренутку враћа се са студија Станићев млађи брат Милан и све почиње да се мења. Брат долази у тренутку када се у Станићу већ све помера и он не може издржати то стање, које траје али се не разрешава.

Сав му поглед беше сличан човеку, који је на одсудној тачци у животу и који само чека, да му се судба реши, не хотећи ни кораком притећи себи самом у помоћ...

- Тако на даље не иде више, рече најзад самом себи и подигне главу, до нечег извесног морам доћи јер ће ме још чежња уморити сасвим.

Станић устане и наглим корацима поче мерити своју собу, погледајући чешће на повећу фотографску слику, која беше над столом му .Та слика представљаше Јелку.⁴¹

Он разговара са својом душом, јер то што има рећи није за туђе уши.

⁴¹ Ристић, Коста, *Јелка*, Нови Сад, Српска народна задружна штампарија, 1879. стр.17.

*- Можда ме неће одбити, продужи и разговор и ходање, она је свагда према мени љубазна и пријатна, блага и поверљива, па опет нисам у стању да се решим, да јој искажем у очи оно, што ме мучи од тренутка, од ког је почела да се развија тако дивно. Да ли ту нема и нешто мало неповерења у сопствену ми снагу? Да ли се није у мене увукла мисао: нисте једно за друго? Држим, да је то у мени глас, који ме опомиње, да се чувам нагла корака, да у хитрини можда не покидам и ону свезу, која ме је спајала и до сад с њоме, и која ми је болној и намученој души мојој добротворан мелем била. Жалост је то, кад човек, након најбољих и најбујнијих година својих, дође до уверења, да је ипак, бар у неком правцу, проћердао скупоцено време. Горка је то истина, коју човек себи мора признати. Ох, зар нам се прошлост на да заборавити, зар нас се мора држати и пречити нам сваковрсни полет!?*⁴²

Велика је радост Миланов повратак и љубав и поверење браће су огромни, па зато Станић и води брата у посету госпођи Марићки и њеној унуци. Већ тај први сусрет дубоко је узнемирио Станића, јер је схватио да се Јелка његовом брату допала.

Станић, који је такође мотрио за Јелком, примети Миланово гледање и лак облак превуче му се преко чела...

*Станић је пажљиво посматрао брата свог, али као човек, који већи и обилатији део живота свог за собом имађаше, могао се боље уздржати, те није подлегао тако брзо унутрашњем жару; он се могао с Јелком и разговарати и шалити, шта више, позивао је чешће и Милана да говори.*⁴³

Овде аутор даје психолошки опис стања, прво старијег брата, а на опис осећања и мисли јунака наставља се опис пробдевене ноћи и рађања новог дана.

⁴² Исто, стр.18.

⁴³ исто, стр.25.

Он није омрзнуо на брата; гњев и страст нису отели маха над његовим осећајима. Нада за коју је почео држати да ће му је осујетити, није породила у њему жељу, да је оствари ма каквим начином; голем бол, да му је можда рођени брат за неколико тренутака преотеосве земљиште које је трудно заузимавао; страх да је можда постао излишан тамо, где је држао, да ће бити кадгод најнужнији... све то није породило у њему очајну борбу с девизом: ја или нико! Нека трома резигнација почела је да надвлађује остала му осећања, а то беше за људе као Станић можда опасније и од грозничаве хитрености и журње, јер претише, да ће у ништа да сатре велику му душу.⁴⁴

Напетост се продубљује новим описом, сада стања млађег брата, који је у другој соби, али у истој замишљености и потресености.

У другој соби, растављен од брата свог, лежао је Милан с отвореним очима на постељи. Ни он није тренуо, и њега је морила голема борба, јер је осећао, да му животна срећа и несрећа зависи од исхода те борбе. Али ток његових мисли није био тако тих и одмерен као брата му. Њеова је борба била очајна, јер је осећао, да је темељ неправ, да клица у њојзи већ није искрена и ваљана. Он се, ма и нехотице, диже на старијег брата, добротвора свог; он се, ма и случајно, увукао у светињу братовљеве тајне; он се, ма и против сопствене воље, нашао у околностима да отима права оном, који на њих има првенства. Милан је горко уздисао под притиском оптужбе, коју је ваљао на себе самог. Да је видио иоле сретна успеха по брата, можда би учинио и какав очајан корак, који се никад више не би дао поправити. Овако, овако се још надао, да ће моћи поправити сам, што је и сам згрешио. Али опет, прва љубав, која је у њему захватила клицу и све већма отимала маха, раздере све лепо склопљене намере и дивље очајање обузе му мађане груди. Он хоће али не може; он тежи али му се не да; он се отима али га јача сила вуче у суноврат, из ког не може да види

⁴⁴ Исто, стр.27.

друга решења, до оног до ког би дошао кад би силом покидао све плетиво, сред ког се налази. На послетку му тихе сузе олакшаше муку и бол: он устаде са постеље, истина с лакшом душом али без икаква решења.⁴⁵

Мења се однос између браће, они избегавају да се срећу, али се мења и Станићев однос према Јелки. Лепо су осликане сумње, стрепње и слутње заљубљеног човека.

Станића је мучило још и то, е да ли је приметила Јелка, да јој је умиљата појава упливисала на њега. Та неизвесност, здружена с могућим смешним положајем, кад не би нашао баш никаква одзива, одузимаше од њега, човека искусна и светска, ону сигурност, која узвишава над сваковрсним положајима, те тако и влада њима...

Никад не даде себи Станић права одговора: он га се бојаше и сам.⁴⁶

Ривалство у браћи изазива дубоке душевне потресе јер су обојица свесни своје љубави према Јелки, а она са својих шеснаест година о љубави мисли:

Појам љубави беше у Јелке још тако неразвијен, тако нејасан, да би свагда запитала Станића, да јој растумачи гдекоје појаве из новела и приповедака, које јој, после савесног избора, донесе Станић на читање. Потање жице, срећа и мука, искуство и замисао, укратко тумачење о љубави беше јој непознати свет а овамо јој се у срдашце већ увукла клица осећања тог у оном тренутку, кад је дубље погледала у црне очи Миланове, кад је пре неки дан тако вешто цртао живот свој у туђем свету. Јелка је само знала, да јој је мало непријатно, што Милана нема, кад је гдекоји пут Станић изостао био, беше јој само необично и да би се, бар тако слуги, веома обрадовала, кад би случајно, па ма и у овом тренутку, ступио у башту Станићев брат... девојачко тумачење љубавног зачетка, у

⁴⁵ Исто, стр.28,29.

⁴⁶ Исто, стр.30.

*ком са срцем својим још није на чисто, јер јој љубав још није дошла до свести.*⁴⁷

Аутор читаоце и даље држи у напетости, али његов морал и људска честитост не трпе закулисне игре. Његови су јунаци добри људи и не пристају да су извор ичијег бола или патње, па млађи брат мучи себе.

*Не беше то више онај чили и расположени Милан, који свгда имађаше досетку на језику, то беше његова сенка, тужна и оболела сенка. Њега није морила мисао о несретној љубави, та до тог степена још није ни дошао; њега је морио неугодан положај му, да он, Милан, буде на путу рођеном брату, добротвору свом. Та помисао је расла у њему, слично лавини, прикупљајући сваковрсне околности око себе. Он је увидио, да се Јелке одрећи мора, ако неће да буде подао, а осећао је, да је се неће моћи одрећи тако лако, шта више, да ће му то временом бити потпуна немогућност. С једне стране дужност, с друге стране љубав, заиста Милан беше у очајном положају.*⁴⁸

Он у тренутку крајње напетости, која захтева некакво разрешење, креће ноћу преко Дунава, стазама, на којима нема људи, до куће у којој живи његова чежња, али тамо наилази на свог брата, који се из посете враћао кући. Ту постаје јасно да се браћа морају суочити са ситуацијом и међусобно. Старији брат решава да исповеди сву трагику свог живљења. Тако се открива и друга страна ове личности, човека амбициозног, радног, трпељивог и часног, који се образовао, започео адвокатски посао и омогућио млађем брату да се школује. Сада објашњава време свог боловања:

Ти само знаш да сам био опасно болестан и да сам после дужег времена сретно оздравио и опет пошао послом својим... Да, брате, рече, та

⁴⁷ Исто, стр.32.,33.

⁴⁸ Исто, стр.34.

*болест промене правац у животу мом: одлазио нисам никуда али сам радио још више него пре, имање ми је расло на очиглед. Али, што сам био споља у све већем изобиљу, што ми кућа беше све пунија, унутрашњост моја беше црња и празнија... све до скоро...*⁴⁹

Узрок те болести беше Јелкина мајка, која је као девојка била предмет љубави и удварања и њега и његовог најбољег пријатеља. Одабрала је пријатеља и он је одступио. Након смрти пријатељ, помаже удовици да среди имање, али се више не зближавају. Последња жеља Јелкине мајке је била да он буде детету тотор, што он након њене смрти и прихвата. Време је пролазило, Јелка одрасла и неочекивано се у Станићу поново родила љубав. Сада, напаћен и искрен, признаје брату своје стање:

*Сличност на матер постаде сваким даном све јаснија и извеснија- у мени се пробуде старе гује, зарасла рана ми се отвори наново, сва срећа и несрећа, што сам је негда проживио и претрпио, поче изнова да се појављује: ја сам Јелку заволео... Заволео? Постао сам махнит, луд, јер и не помишљах на њене и на моје године! Тек сад, од кад дође ти, и од кад приметих, да ћу наскоро постати сувишан, да ће тебе да заволи свом душом, сад ми се тек отворише очи и ја видех пред собом ужасну провалију.*⁵⁰

Савић добро познаје свог јунака, зна како последњи дамари младости, која одлази, могу пробудити жељу да се још једном воли и живи, али свест је надјачала и он братски и родитељски препушта Јелку брату, схватајући да њој више приличи Милан и његове године од властитих. Дубоко потресен овим признањем, брат не може да прихвати овакав поклон:

⁴⁹ Исто, стр.41.

⁵⁰ Исто, стр.43,44.

- Никад! Викне Милан у највећем узбуђењу и скочи са столице, на којој све до сад мирно сеђаше; никад! Зар мислиш, браца, да бих је спокојно и савесно својом назвати могао кад знам, да ми је рођени брат у срце рањен? Пољупци њени били би ми горки, загрљај мучење. При свакој милој речи, што би је управила мени, морао би се згрозити, јер би ме гонило уверење, да си их ти искупио својом врелом крвцом... Не, браца, ти се вараш, ја... Јелку... не љубим...⁵¹

Обојица одлазе у Каменицу, у посету Јелки, која растрзана између својих осећања према Милану и његове неодлучности пада у грозницу. Након неколико дана, у најтежем стању, она тражи да га види, не би ли коначно изрекао оно што очекује, али не добија одговор и умире.

За разлику од већине Савићевих приповедака, ова се трагично завршава. Уз лепо психолошки профилисане ликове, мотивисане монологе, успело смењивање статичких и динамичких мотива, назире се и прикривена порука, да се за љубав треба борити јер нема друге прилике. Све је у овој новели усклађено, композиција је уређена и њени формални делови потпуно прате фабулу. Ово је успела психолошка новела.

Приповетка *Добра партија* је штампана у *Летопису Матице српске* 1882. године и већ се из наслова назире тема, а то је удаја девојке, која важи за „добру партију“, али и гордост несудбеног женика.

Радња је смештена у Нови Сад, у добростојеће и пристојне грађанске куће, у којима се учи свирање, плесови, али и српски језик и лепа књижевност. У кући имућног газде Марковића је јединица ћерка, Јованка. Она је добра и скромна девојка, која радо похађа часове свог учитеља Ђуре Павковића. Он је неочекивано морао отпутовати и замењује га пријатељ Иван Ђурић, студент медицине. Ђурић оставља утисак пристојног младића који „држи до себе“. Сliku грађанског живота крајем 19. века допуњава и госпођа Малчика, суседа, која је чест гост у кући

⁵¹ Исто, стр.44.

Марковића и веома заинтересована да провађаише Јованки, али још више заинтересованим младићима, које редом процењује као „добре партије“.

- Видиш Јованчице; поче дакле госпођа Малчика, ја имам једног рођака, онако из далека. Тај ми говори сваки дан како је заљубљен у тебе и да без тебе не може да живи...

*- Красан један момак; поче опет госпођа Малчика са новом надом, па ти је научен, па ти је изображен. Чита ти тај по цео дан из неке дебеле књиге...*⁵²

Савић описује лагодан градски живот, шетње, поподневне одморе у виноградима или на салашима и вечерње забаве у читаоничкој башти. Све су то биле прилике и да се млади „прикажу“ и уговоре посете.

Иван Ђурић је на часу, у кући Марковића, заменио свог друга, одбио да прими новац за подуку и показао изузетно поштење. Тај његов став су на различит начин доживеле Јованка и њена мајка. Јованки се допао, а мајку је скоро увредио. Иван се загледао у Јованку, али његова строгост према себи самом му не допушта да почетној симпатији дозволи да се развије.

*- На страну све; рече полугласно, то нема никаквог смисла. Зашто да се упуштам у мисао, која се ни на који начин неће остварити... Да сам барем довршио своју струку, да сам доктор, или бар да сам имућан... али овако! Овако и не знам кад ћу постићи своју мету. Чиме да идем горе, чиме тамо да живим, и чиме да платим таксе?... Па још, поред целе невоље, да ми страст помути чисту свест и хладно премишљање, и то страст у ветар, узалуд.*⁵³

⁵² Савић, Милан, *Добра партија, Летопис матице српске*, Нови Сад, 1882, св.4, књ.132,стр.38.

⁵³ Исто, стр.44.

Његову беспарицу и муку решава пријатељ Ђура, који се вратио с наследством од ујака и даје му новац на зајам док не заврши студије.

Савић је доследан, па његови јунаци бивају награђени спрам својих карактера. Иван је частан и поштен и он му налази помоћ када је најпотребнија. Тако ће наградити и Ђуру Павковића, љубављу и браком са лепом, али сиромашном девојком. Ова два добра пријатеља постају и радо виђено друштво старог Марковића, у пивници, али и на забавама. Ту се за столом шалило и озбиљно разговарало, али су газди Марковићу прилазили и типови попут Дражића и Попадића, који су желели пречицу до срца његове ћерке Јованке, а тиме и до његовог богатства. Они долазе у визите, али их изненађује Јованка својим карактером и одлучношћу да њихову слаткоречивост не прихвати.

- Немојте, господине, оставити моју матер, да чезне у неизвесности: рече сад Јованка, прилика је ту.

- Ви сте, госпођице, свагда спремни са неком заједљивом примедбом; одговори Дражић, да сте мушко знао бих вам одговорити.

- Да сам мушко, не би онда дошли амо у посету, а можда се не би никад ни познавали; беху Јованчине речи.

- Одговори су вам свагда пуни духа; рече Дражић, они су оштроумни. С вама провести век била би права срећа.

- Како изнашате моје мисли; рече Јованка, и ја сам тог уверења, да је врло пријатно занимати се са оштроумним човеком...⁵⁴

Исто тако она не пристаје ни на мајчине притиске.

-...На послетку, шта му фали. Момак је здрав, леп говори оштро и живо...

- Али све којешта...

- Ти би опет хтела све саме филозофе.

⁵⁴ Исто, стр.53.

- *А, то не, ја радије слушам природан говор, а не тако као навијен сат.*
- *На послетку, девојко, докле ћеш већ оклевати. Помисли само, данас сутра па си већ двадесет година.*
- *Мати, то ми не гине. Повратка више онда нема.*⁵⁵

Дражић и Попадић, у свом супарништву и решености да се ожене Јованком, стижу и до двобоја, који се завршава Попадићевим бегом и општим смехом. Овом сликом се писац наругао испразности типова попут Дражића и Попадића, који су за животни циљ имали добру женидбу, а све остало је била представа и надметање у стварању лажне слике о себи. Аутор развија лик Јованке оним што она каже, а још више оним што прећути.

*Јованка није говорила ништа; али је у себи била задовољна, што се тако у један мах опростила двојице просилаца. Можда је још мислила на трећу особу, која јој сасвим друкче изгледаше него све досадашње, са којима се упознала. И што је више о њему мислила, све је већма добијао вредности у њеним очима. Али баш то је из њених груди измамило где који уздисај. Она је у тој особи упознала озбиљног и поноситог момка, који се не излаже смеху, и који никад ни мигом није дао видети, шта се збива у њему, већ се свагда строго држао предмета, којим су се занимали.*⁵⁶

Та трећа особа био је Иван. О њему је мислила и потајно се надала. Њен учитељ покушава да га наговори на акцију, али Иванова свест о властитом сиромаштву и истовремена гордост превелике су препреке.

- Ту се, брате разилазимо. Никад, запамти, никад јој нећу приступити. Њена душевна својства ценим јако, та и јесу која су ме обузела; али брате, у колико ме та својства привлаче, у толико ме јо више одбијају њена материјална својства.

⁵⁵ Исто, стр.54.

⁵⁶ Исто, стр.64,65.

- До тог сам резултата дошао и ја, особито за ово неколико дана, од кад се с њоме лично познајем. Па реци ми сад, да ли могу ступити пред њу. Старац Марковић не би рекао можда ништа, он је добричина; мати њена пала би од чуда у несвест, да се ја, гоља, који немам ништа осим твојих пет стотина форината, усудим тако безобразан бити, да запросим њену кћер. А она...

- Па шта она! рече Ђура; зар би твоје прве речи биле, да пође за тебе. Ја мислим, да двоје, који се љубе, оставе да се то питање реши и само...

- А зар би Јованка веровала у моју љубав! Ја сам уверен да не.⁵⁷

Приповедање је у главном хронолошко, прекидано ретроспективним епизодама, уметнутим предлошком, то јест из писма сазнајемо о међувремену. Сазнајемо да је Иван завршио студије и да је освојио срца у породици Марковић, те да би био радо дочекан као просац.

„Мили мој брале!...Ниси имао право, што си се у мојим сватовима тако чисто одрекао госпођице Јованке, и што си тако отишао на врат на нос. Од саме госпођице чуо сам после неколико дана све што се збило, чуо сам затим њене речи, па сад ти чуј мој суд о целој ствари. Пре свега старца Марковића задобио си сасвим за себе. Марковићка се још врло мало срди на тебе, а госпођица Јованка не само да се на тебе не срди ни најмање, него напротив. Повео се дакле разговор о мојим сватовима, о веселу, па онда и о теби. Госпођица Јованка била је врло озбиљна кад је била реч о теби. Међу осталим рекла ми је и то, да си ти једини, који је њу разумео, и да она по томе тумачи твоје понашање...⁵⁸

На исти начин сазнајемо и да је Јованка одбила све који су је просили, а њих није било мало. Ђурино писмо је изазвало бујицу мисли у Ивану. Наратор се задржава у описивању његовог стања

⁵⁷ Исто, стр.67.

⁵⁸ Исто, стр.68.

Иван је самог себе варао, кад је ишао за тим, да хотимице дође до тог резултата, да Јованку не љуби, да је не сме љубити. У њену љубав није веровао никако, шта више, њега је писмо Ђурино немилост дирнуло, јер што му је друг о Јованчиној, ако не љубави, а оно бар наклоности, писао, изгледало му је као нека милост од девојчине стране, или бар као нека шала, да разоноди себи дуго време своје. И кад год би му та мисао пала на ум, намргодио би се, јер милост примати није хтео ни од ког. Она, богата девојка, која је у изобиљу одрасла, да воли њега, који се тако рећи никад ни сит најео није. Она, која само прстом да позове, па да јуре са свих страна младожење, богати, и у чину, па да воли њега, који нити има шта, нити јесте што. Аја, он милости не прима. Ђура се вара. Баш ће му писати, да га више не мучи писмима, као што је ово последње.⁵⁹

Из њихове кореспонденције сазнаје се о Јованкиној истрајности и Ђуриним добрим намерама, али и о неодлучности, па потом и гордој одбојности Ивана Ђурића. Није му било помоћи и никакве молбе пријатеља да се реши и запроси девојку, коју воли, нису помогле. Јованка је прихватила младића кога није волела, али је проценила да је прихватљив јер је схватила да се Иван неће осмелити.

Пре одсудног дана разговарала се Јованка с њиме, са Ђуром, плакала је и питала га за савет. "Ја јој нисам одговорио ништа одсудног" беху последње речи у Ђурином писму"већ сам јој оставио, да реши сама, како за најбоље нађе. На те моје речи побледила је и рече: Кад ми не саветујете да одустанем, онда знам шта ми ваља радити, онда знам на чему сам. Тако је коцка пала, али дођи што пре. Твој Ђура."⁶⁰

⁵⁹ Исто, стр.72.

⁶⁰ Исто, стр.73,74.

Дуго аутор одлаже разрешење, остављајући свом јунаку време и увек нову прилику да се предомисли и крене. И кад је пропала наречена Јованкина удаја и њен отац Ђури недвосмислено рекао:

- Немој тако, синовче; рече старац озбиљно, ја кад сам био тако млад ко он, имао сам толико исто новаца, а нисам имао дипломе. Дед' га зови натраг, па да буде сватова. Та на добошу да тражим, не бих нашао ваљанијег зета.⁶¹

Време је протичало, па је и стари Марковић дигао руке од њега.

Иванову „фантазију“ није могао себи никако да протумачи. Бегати од лепог иметка, то може само онај, коме нису све козе код куће. Знати да га девојка воли, а волети и сам ту исту девојку, па опет за то отићи у непело, а пре тога не покушати своју срећу, то може чинити само недотупаван човек, па таквом да да своје дете!...Једина Јованка мислила је о Ивану још увек онако, као у почетку њиховог познанства. Мислила је о њему све добро, али је у себи тврдо држала, да је не љуби, и да је није никад ни љубио.⁶²

Све се разрешава, Јованка се удаје за једног пријатног младог човека, а Иван крстари светским морима и понекад се јави свом пријатељу. Последња слика је из неке бање, након више година. Иван Ђурић је ту на одмору и сасвим случајно среће Јованку с кћерком. Веома га је потресао тај сусрет.

Ивану је крв застала у жилама, рука му се задрхтала, он пусти детињу ручицу и само је гледао, камо је одбегло. Одмах затим је чуо разговор између матере и кћери. Слушао га није, али после првих речи био је начисто, да је то Јованка и њена ћерка. Нагло устаде с клупе и пође

⁶¹ Исто, стр.81.

⁶² Исто, стр.85.

противним путем, да се с њима не састане. Но што је даље ишао, кораци му беху све лакши и лакши; на послетку застаде сасвим.

*- А зашто да је не видим; шаптао је, једаред само, крадом, да она не види мене, а можда ме неће ни познати. Хоћу, ја је морам видети, морам, морам!*⁶³

Долази до сусрета и кратког разговора. Нема интимних признања, Јованка је стабилна и решена. Горди Иван се помућених осећања од ње опрашта.

- Мислите ли се још дуго бавити овде? Запитаће Јованка.*
- Не мислим. Сутра у зору идем даље; одговори Иван.*
- Далеко?*
- Опет на море. Зове ме дужност и обвеза.*
- Како се хвата сутон; поче Јованка опет после неке почивке.*
- А свет се већ разилази; дода Иван.*
- Свакидашња слика на коју сам већ научила.И ја идем раније у собу, шкоди ми вечерњи ваздух.*
- А ја тек онда оживим. Сваки дан чекам поноћ - па онда, онда идем у своју кајиту.*
- Зашто поноћ?*
- Јер ме свака подсећа на једну, кад је од горе благо сјала месечина...*
- И опет настаде почивка. У том дођоше пред Јованчин стан.*
- Лаку ноћ; рече Јованка.*
- Лаку ноћ! И с богом, с богом на веки; рече Иван узбуђеним гласом. С богом Јованко!*
- С богом Иване!*
- И нехотице су им се састале руке, а тренутак за тим био је Иван на улици*

⁶³ Исто, стр.89.

*сам. Још један поглед за њом, и он се лагано упути даље без извесне мете...*⁶⁴

Савић ову приповетку не завршава трагичним патосом, већ једноставном поруком- живот ће свакако проћи. Неодлучност, одсуство храбрости и, још више, немогућност да се победи себе, на крају не могу донети ни срећу, ни задовољство.

Главна јунакиња овде подсећа на Татјану Ларину, која је одболовала свог „Оњегина“, удала се, стекла породицу и сада стабилна и чврста, госпођа, може да поднесе и сусрет и разговор и ничим не допусти да је срце изда. Све прилике су прошле и, мада се сећа свих тренутака и надања, она чврсто држи свој изабрани живот у рукама.

Ово је и романтична и реалистичка приповетка. У њој се аутор држи одабране друштвене групације, не ризикује с уплитањем ширих тема. Осећа се утицај Пушкина, па његови јунаци иду на двобој, уживају господствено у грађанским навикама и друже се мање више површно. Савић се поставља као посматрач, који до последњег очекује преокрет, али он изостаје. Успешно одржава напетост и очекивање срећног разрешења.

Дело се одликује разноврсношћу казивања, монотонију разбијају споредне епизоде, које уносе живост. Постоји остварена динамика у делу.

У дуже форме приповедне прозе Милана Савића улазе и следећа дела: *За начело*; *Разни путеви*; *Даша Ђонић*. Први наслов, *За начело*, односи се на недовршени роман, чији је први део штампан у листу *Стражилово* 1886. године. Дело је већ у поднаслову дефинисано као роман, а објављено је осам глава. Говори о студенту медицине, који постаје жртва превејане Бечлијке. Радња је смештена у Беч и актери су Јован Вуковић и његови другови, студенти из Срема, Рајко и Живко. Ови младићи завршавају студије и у слободно време излазе и друже се. Јован

⁶⁴ Исто, стр.91.

станује код Флоријана и Агате, у сиротињском кварту Беча, и непрестано је под присмотром госпође Агате, која нема много симпатија за њега, али зато има планова. Младићи се друже, размењују мисли и идеје, прогресивне у њиховом времену. Тако се Јован и Живко изјашњавају као социјалисти. Живко, таман колико му се уклапа у његов начин живота и свакодневицу, али је Јован сањар и идеалиста. Загледају се у две другарице, БERTУ и Емилију. Живкове су намере јасне, да ужива с БERTОМ, па је спреман и да слаже, чак и нечасним средствима да стигне до циља. Јован је човек од начела и зато бива жртва перфидне Емилијине глуме, коју подржава и станодавка Агата. Он дипломира и брзо се ожени, а да о својој жени не зна, заправо ништа, па ни то да је већ имала дете са бившим љубавником. Ту се завршава објављени део романа.

Дело започиње *in medias res*, у кући Јованових станодаваца и већ у првој глави се сазнаје ко је ко, а посебно ко води главну реч. Приповедање је интересантно и динамично. Акценат је на дијалозима, па из њих сазнајемо о карактерима и ставовима јунака. Тако се Живко представља налик Балзаковом Растињаку.

*- Град се даје на три начина освојити, рећи ће Живко, или на јуриш, или преваром, или глађу. Први начин не помаже овде, други врло мало, али трећи је најпоузданији.*⁶⁵

*- Сад ћу се ја мучити с њоме и напослетку да ми је ко други улови испред уста, рече Живко мало набусито. - Свет и све на њему мене је ради ту, а не ја света ради. Кад мене нема, нема ни света.*⁶⁶

Не устеже се Савић да пренесе став Бечлија према младим Србима, који њихов новац, ни великодушно чашћење нису променили.

⁶⁵ Милан Савић, *За начело, Стражилово*, стр.83, год. 1886, Нови Сад

⁶⁶ Исто, стр.124.

- *Те Турке не би требало ни пустити у Беч; само заврћу мозак нашим женама...*

- *Је л' те, говорио је мајстор Флоријан, и још да нисте Турци, волио бих вас још већма.*

- *Е, шта ћемо, кад смо се такви родили, рече Рајко, који је знао да многе Бечлије држе Србе па и све јужне народе за Турке. Али нисмо баш тако рђави људи, васпитали смо се у вашем лепом Бечу...*

- *Ти турски дивљаци сви су такви, рече госпа Агата Емилији. Испрва су бесни и не можеш их савладати, а доцније ти једу из руке...*⁶⁷

Савић живи у свом времену и нове идеје и погледи налазе одјека у његовим јунацима. Рађање социјалистичке идеје укоренило се у Јовану Вуковићу и он пун ентузијазма промишља о револуцији.

- *Видите, то је права светска наука, говорио је Јован, док је госпа Агата тумарала по кујни а Емилија седела на дивану.- Француски писац Прудон отворио је свету очи; Лоренц Стајн извео је у својим списима систему француских социјалиста. У Немачкој су хтели Маркс и Енгелс, за време покрета 1848. да покрену револуцију у хатар социјалној републици, али је то већином био глас вапијућег у пустињи...Ту помаже само преврат, а побожничко гукање или сиренски гласови државника неће никад сваком човеку дати исто право...*⁶⁸

- *Дабогме, да се садашње стање не да преломити без големе, ужасне револуције, али тога ради ваља баш у сиромашнију класу улисти чистог појма о животу, да нам та класа у тешком часу борбе са великашима и њиховим џелатима од свесне помоћи буде..*⁶⁹

⁶⁷ Исто, стр.84,150.

⁶⁸ Исто, стр.121,122.

⁶⁹ Исто, стр.124.

Сав његов идеализам пада пред перфидном игром, која га увлачи у канџе сплетке и тако одређује његов живот. Он није способан да прозре Емилијино нагло и велико интересовање за „социјалну науку“, па на њено:

- Ах, како је то жалосно што сам тако заостала!

Емилија спусти главу и уздахне.

- Наше је васпитање сасвим погрешно, па и штетно, рече Јован, а то понајбоље осећа нараштај сам, чим дође до свести и чим осети шта све не зна. За вас је био велики скок што сте одмах узели ту књигу, народну економију. Ево вам Штајнова књига о жени...Садржај те књиге вама је сада најближи, па кад га проучите и схватите, можете прећи на књиге мало тежег и озбиљнијег садржаја...

На Јована је наишла опет она струја, која га је мало пре пројурила била. На тренутак није знао, да ли да се приближи њојзи или да оде...⁷⁰

У жељи да јој помогне да се образује, он се заљубљује у своју илузију о њој. Чак ни покушај његових пријатеља да му скрену пажњу на припадност другој нацији не наилази на прихватање.

- Које жене држиш за најверније?

- На сваки начин српске.

- Ко бајаги!

- Србин треба само да узме Српкињу.

- Ти знаш да је народност за жене најспореднија ствар.

- Али кад си се родио у тој кожи!

- Треба се показати узвишен пред тим маленкостима.⁷¹

О стварности односа Јована и Емилије говори сам наратор, не остављајући места сумњи у могућност њених искрених осећања.

⁷⁰ Исто, стр.225.

⁷¹ Исто, стр.228.

*Начин њиховог одношаја био је исти као и први дан. Социјална питања, научне теме и по кад кад тек обичнији разговор. Емилија се често морала уздржати, да пред Јованом не зева, јер је то све није ни најмање занимало, а овамо је показивала како се отима за науком. У неку руку је и успела. Научила је силне фразе; неколико изрека из разних књига, које је код куће читала, а при читању редовно заспала, научила је напамет, тек само да покаже да најрадије чини оно, што Јован хоће. А овом је то ласкало...*⁷²

Јунак је опчињен својим делом и верује у њене слатке речи.

- Знате, поче Емилија, која је чисто осетила Јованов поглед, да ћу постати баш социјалисткиња. Ваше књиге и занимљиви говори с вама отварају ми нов свет. Ако и нећу ићи по свету да говорим људима ту науку, бићу бар у ужем кругу оно, што ми ваља бити.

*Јован је дисао тешко. Уживао је у Емилијиним речима..*⁷³

Здрав разум, став писца, излазе кроз речи Живка и Рајка, али све је узалудно.

- А познајеш ли је тако, да је можеш изабрати за сапутницу за цео живот? Запита га Живко.

- То се разуме, одговори Јован. - За време, откад се познајем с њоме, нашао сам толико врлина у њојзи, колико не бих нашао ни у педесет српских девојака. Она тежи за науком, за изобраењем, показала се да је добра газдарица, јер воли рад, пријатна је а није ни ружна. Под мојим руководством изобразиће се тако, да ће моћи бити узор нашим женама. Што се тиче народности, то је споредна ствар а вера још спореднија. Сутра ћу писати кући по диспензацију, кад већ мора бити. Хоћеш ли ми бити кум, Рајко?

⁷² Исто, стр.253.

⁷³ Исто, стр.258.

- Нећу, одговори овај.
- А ти, Живко?
- А је ли то већ готова ствар? Запита овај Јована.
- Сасвим.
- Знаш ли ти кога узимаш? настави Живко своје питање.
- Дабогме. Треба показати нашем свету, да су народност и вера девети у плугу. Хоћу примером да идем напред...
- А имаш ли појма о њезиној прошлости? запита Рајко.
- Шта ме се тиче прошлост! - та је зацело ваљана, одговори Јован после мале почивке.⁷⁴

Објављени део романа се завршава Јовановом женидбом, обављеном толиком брзином, да су његови пријатељи, у неверици, само констатовали да је прекасно.

Иако су женски ликови у већини дела Милана Савића дати у позитивном светлу и он их с поштовањем, често и с дивљењем приказује, у овом делу су дате њихове супротности. Жене су лицемери, лажљиве, неморалне, поткупљиве, спремне да глумом, интригом и снисходљивошћу дођу до циља. Интересантно је да су оне странкиње, овога пута Немице, јер кроз говор својих јунака он тврди да су Српкиње боље и да не подржава младиће, који са дипломама кући доводе и жене из туђине.

Разни путеви су 1885. године прештампани из *Стражилова* и објављени самостално. Дело је наградила Матица српска, а штампала га је Српска штампарија др Светозара Милетића у Новом Саду. Иако у поднаслову стоји *приповетка*, ово је дело могуће, из данашње перспективе, посматрати као роман. Оно, не само својом темом, сликом грађанског живота Новог Сада, већ и композицијом, а нарочито индивидуализованим личностима, њиховим антагонизмима и умећу идеала

⁷⁴ Исто, стр.291,292.

и стварности, излази из оквира приповетке. Ово дело је и епски шире од уобичајене приповетке.

Дело почиње узнемирењем које је изазвала негативна позоришна критика на нову представу, објављена у листу „Заточник“. Аутор критике је непознат, али се замерио љубитељима театра Драгињи и Даринки Влајковић, Љубици Живковић, пријатељицама и ћеркама имућних трговаца и њиховом другу Машићу, професору и писцу, те Дражићу, глумцу у критикованој представи „Мученик“. Аутор критике је Милић, уредник „Заточника“, који је знао да је Машић написао текст за представу, а својом претерано негативном критиком је имао другачије намере. Његова је амбиција да од „Заточника“ створи озбиљан лист, који ће својим колумнама утицати на мњење, али и друштвену свест Новог Сада, па је намерио да оваквом критиком наведе талентованог Машића да почне да се бави политичким текстовима. Вештом интригом успева да га придобије за лист, али не и за врсту текстова, које му је наменио.

Живот у вароши тече лагано, пријатно, хришћански исправно. Рађају се љубави, негују традиционалне вредности. Машић се одважио да запроси, а потом уз одобрење њеног строгог, али добродушног оца, и ожени Даринку. Са свадбе, потпуно неочекивано, бежи њена сестра Драгиња, да би се на Фрушкој гори, тајно нашла са глумцем Дражићем. Морало је тајно јер њени родитељи не прихватају могућност да им се ћерка уда за глумца. Писац их прати у тајном бегу и напетостју и динамичним сликама држи пажњу читалаца. Радња се, потом, преноси на Милића и Љубицу, пријатеље, који ће осетити искру љубави када се њој стане удварати Костић, иначе запослен код Милића у уредништву. Љубомора и психолошка неспремност, доводе Милића у незгодан положај, али акцијом добрих пријатеља све бива изглађено и има срећан крај за њих двоје.

Композицију овог дела чине XXIV главе, кроз које аутор прати четири круга приповедања. Први круг чини породица Влајковић и пријатељи Даринке и Драгиње; други круг је кућа Живковића, трговца и

удовца са одраслом ћерком Љубицом; центар трећег круга су Драгиња и Дражић и живот глумца крајем 19. века; четврти чини Милић, уредник листа „Заточник“ и његове активности везане за лист, али и друштвена догађања у граду.

Атмосфера је у и у овом, као и у већини прозних приповедних дела Милана Савића, „варошки“ пријатна, чиста, уз наглашене традиционалне вредности. Отац је глава куће и његова је реч увек последња. Тај отац и ти очеви нису ни задрти, ни примитивни. Они од света преузимају оно што је за њих корисно, па тако радо дозвољавају да се женска деца образују, походе позориште, читају српске листове, али се пази на образ и поштење.

Такав је био ред у кући Влајковићевој; чим су му кћери дорасле, имала је свака свој опредељени посао. Он, ако је и био имућан, ипак је строго пазио на кућевни ред и с целом душом ишао је за тим, да своје кћери васпита и за кућу и за друштво. Док су биле још млађе, долазили су им разни учитељи, да их изобразе а у кућевне послове увела их је мати, те су тако обе у један мах присвојиле себи и оно, што је потребно, и оно што је од користи. Кад су већ биле велике девојке, кад су већ ишле у веће друштво, на игранке, села, забаве, у позориште, концерте, појавили се поред многих удварача и такви људи, који су имали и озбиљне намере, људи, који су у свету важили за ваљане, богате, изображене...⁷⁵

Не крије Савић љубав према свом роду и народу, па и овде проналази начин да питања, проблеми и идеје Срба у Угарској крајем 19. века буду исказане. Његови јунаци не либе се да у свом друштву и на те теме проговоре.

-...сваки ће сад осећати да је Србин, а то је већ добитак по себи..⁷⁶

⁷⁵ Милан Савић, *Разни путеви, Српска штампарија др Светозара Милетића*, Нови Сад, 1885, стр.9.

⁷⁶ Исто, стр.43.

Нови утицаји, социјалистички, који узимају маха у Европи, потом у Бечу и Будимпешти, стижу и до Новог Сада и Савићеви јунаци и о тој појави промишљају.

- Социјализам на сваки је начин природна појава, рече Лукић, и као таква, већ је оправдана. Само држим да ми Срби нисмо дошли до тог степена, да социјализам може стање наше да вида. У нас Срба нема тих узрока, да им социјализам буде учинак. Он је само накалемљен на нас, и то у облику жестоке младежи, којој се свака нова идеја допада. Да сам Француз или Енглец, био бих социјалиста већ одавно; као Србин не могу, јер не увиђам потребу његову. Промене треба, то стоји; али пут, пут...

- Ја држим да наш народ може доћи и на други начин до среће, примети професор Стојковић, а то је, да пре свега остане Србин и да буде- један народ. Увађањем социјализма произвела би се голема збрка, која би народ на странпутицу навела, или можда још и на што горе.⁷⁷

Он сагледава и дубље и обухватније стање Срба на просторима царства и угроженост вере и народа.

- Ја сам написао чланак о сазиву сабора, поче Милић; ми треба да војујемо свом снагом против аномалије у нашој цркви...Са неких страна спрема се народу и вери његовој пропаст. Ено, по Босни и Херцеговини већ диже главу римска пропаганда. Наша слатка браћа Хрвати чине с православним Србима чуда и покора, фратрови се шепуре по земљи и на разан начин омаловажавају православије пред народом. Народ је утучен у главу. Ја вам кажем, да ћемо имати још велике невоље...

- Ја сам написао о омладини, поче сад Поповић. Омладина мора показати барем да је жива. Ако се тежње њене и не остваре, ипак није узалуд

⁷⁷ Исто, стр.44,45.

*потрошен покрет, јер се у народу самом диже поуздање, кад види да му нараштај, ако идеално, али тек опет наговештава лепу будућност.*⁷⁸

Његови јунаци су и политички ангажовани, па организују скупштину, на коју долазе гости са свих српских простора.

Новосадски месни одбор имао је вазда посла. Са свију страна пријављивали су се гости за омладинску скупштину, шта више, пријавила се двојица из далеке Далмације и многи из Србије...

*Позоришна дворана била је јако напуњена. На позорници седео је председник са часницима и са владиним повереником. Лево од њега, у самој дворани, били су скоро све сами млади људи, ђаци са разних свеучилишта, који су се међусобно живо разговарали и који су и највећи број говорника из своје средине слали... Више остраг седели су многи грађани и сав женски свет, који је био дошао на скупштину... Далматински гости морали су се суздржати од сваког дебатованја, јер на њихову велику жалост угарска је влада дозволила збор само тако, ако се званично састане само омладина из Угарске.*⁷⁹

Иако ова активност није могла да начини велике промене, значајна је јер се на њој презентовао српски политички, али и уметнички дух. Ту су гуслари, али и српска оперета „Милош Обилић“.

...корачао је слепи гуслар Тома Предић из Сланкамена. За мало и гусле зајече и песма заромори. Слепи гуслар отпевао је песму „Крунисање кнез Лазара“. Много је било у публици, које је та песма дирнула до суза...Госпођа Врамићка отпевала је песму о „Ајкуни“ са врло лепом извезбанашћу. Стајевић је декламовао Змајеву песму „Гусларева смрт“, а гост из Србије, Паштрмић, отпевао је уз гусле народну песму „Мијат

⁷⁸ Исто, стр.109.

⁷⁹ Исто, стр.144,145,146.

арамбаша". Најзанимљивији део дошао је пак сад. Белоцркванско певачко друштво приказало је српску оперету „Милош Обилић" од непознатог композитора и то у старом народном оделу...⁸⁰

Један од Савићевих јунака, Милић, изванредно је профилисан као личност, али аутор нарочито истиче његове активности око уређења листа *Заточник*.

Па и у Србији био је „Заточник" од великог уплива; што се није могло или није смело у Србији изнети на јавност, то је чинио „Заточник", тако да се тај лист могао сматрати за право гласило српског народа. Милић је могао с поносом гледати на развитак и на уплив свог органа; он и остали сарадници трудили су се искрено и својски, да га одрже на истој моралној висини.

Да богме да су с друге стране наишли на велике препоне. Влада их је сумњичила једнако; горњи листови доносили су разне извештаје о неком ровењу „Заточника", о директним увредама црквених великодостојника. Но сва та ниска средства нису помогла ништа; углед „Заточника" растао је од дана на дан тако, да је он с народом заједно већ био и нека сила, с којом се ваљало рачунати...⁸¹

Тако упорношћу, радом и националном освешћеношћу Срби иду у корак с временом, дешавањима и идејама. Савић је умањιο или неутралисао лоше утицаје и друго лице српства, оно које не жели промене. Критичан је према малограђанској злурадости, завиривању у туђе двориште. Ево како их види након храброг бега заљуљене Драгиње, која се тајно састаје с Дражићем:

Публика, особито онај део, који је туђем злу рад и који по видом часности најгоре и жели и мисли, имао је доста посла, јер догађај са

⁸⁰ Исто, стр.158,159.

⁸¹ Исто, стр.170,171.

Драгињом испунио је скоро сву варош. Многе госпође, које иначе никад нису ни улазиле у Влајковићев дућан, улазиле су сад, да мало пазаре а много да виде и чују. Али њихове се жеље нису испуниле...

Па свет је опет дознао, у чему је ствар, ако и не одмах, него после неколико дана. А вест је донео онај Јеврејин, који је Драгињу видео у оном селу, где је ручала, пре него што је дошла у Кленак. Са неким сажаљењем у лицу, али са радошћу у срцу причао је сваком, који је само хтео нешто да сазна, и сад је био његов дућан пун муштерија, и то великом већином пун српских муштерија.⁸²

Ипак је аутор на страни својих јунака, верује у њихову љубав. Иако је Дражић за старог Влајковића „скитница“, коме се не зна ни куће, ни кућишта и није за његову кућу, аутор у њему слика дубоку емоцију за Даринку.

Дражић је пак остао још у сеници. Није се могао раставити од места, где је још мало пре држао дивно девојче и где је проживео тренутак, који ће му дрхтати у срцу, док и оно буде откуцавало. Њему се чинило једнако, да је Драгиња још у близини његовој, да га није напустила, и само шушањ сопствених уздисаја осведочи га, да тог красног чеда нема више поред њега...Та после пољупца Драгињиног ништа на свету није му се могло допасти, ништа му није могло бити пријатно. Шта ће му остали свет, та срце његово било је препуно среће, да би је човечији глас само рушити могао.⁸³

Карактеристични су његови позитивни јунаци. Сви су добронамерни и честити људи, јер у другачије куће Савић не жели да улази. Ипак у једном тренутку се чини да може дати и другачији лик. Реч је о Костићу,

⁸² Исто, стр.134,135.

⁸³ Исто, стр.102.

сараднику у редакцији „Заточника“. Профилише га пратећи ток његових мисли.

„ Докле ћу тако седети и узалуд траћити време, мумлао је у себи, нити сам штогод, нити имам изгледа штогод бити. Бавити се ситницама, преводити чланке и белешке из страних новина и на послетку водити коректуру, за то нисам морао свршити две године универзитетског живота. Да, само кад бих имао средства, да га наставим. Овако пак морам ту цоњати и пискарати, а будућност ми је магловита и никаквог изгледа да ми лепше заруди. Па сад, да ми будућност још замршенија буде, морао сам се загледати у Живковићеву ћерку, у ту исту девојку, којој Милић већ толико година курише. Али, можда се они не маре! Да, па ако се баш и не маре, зар је онда баш ја морам добити! Ја, сирак, сарадник „Заточника“, правник са четир течаја! Како би то лепо било да пође за мене.“⁸⁴

Тако припрема читаоца на очекивање интриге, акције, неке врсте сукоба, јер љубомора, незадовољство и прецењивање себе и не могу друго, него створити проблем. Тако ће Костић за ситну корист издати Милића и постати „жбир“, који ће полицији јављати шта се у редакцији догађа.

Милић је великог срца, проналази му мецену, који ће га стипендирати док не доврши студије и тај његов поступак освешћава Костића. Ето прилике да Савићев јунак исплива из нитковлука и врати се међу честите људе.

„ Боже мој, говорио је у себи, у шта сам хтео упасти! Да будем увода, шпијон, и то да доносим вести, које они људи преда мном говоре а и не слуте ко их слуша. И био бих подлегао, био бих зацело, да се Милић није показао тако племенит. Они су новци код мене само преноћили, па су ме опет горели и пекли- целу ноћ нисам тренуо. Али мене је навела и љубав моја, да изневерим Милића. Надао сам се, болан, да ћу моћи

⁸⁴ Исто, стр.58.

Љубицу задобити, ако се покажем с новцем- будала ја! Та та је девојка паметнија од мене! А ја, несретник...ах нећу ни да мислим на крај. Но сад ми је лакше, сад- ма и не дошао до ње, остаћу веран самом себи."⁸⁵

Дотакао се аутор и цркве и монаштва. Иако о манастирима на Фрушкој гори говори лепо и његови јунаци у монаху Теофану налазе дивног пријатеља и саговорника на многе теме, он указује на то да људски карактер не остаје пред вратима манастира, па и унутар његових зидина наилазимо на интригашење и амбицију.

- Да вас је много у једном манастиру, живили бисте још горе, рече лагано и погледи Теофана.

- Та, одговори овај, имате нешто и право; али можда би онда боље пазили један на другог. Овако држи сваки, да је манастир његов, а онако би множина становника угушила ту себичну мисао. Будите уверени, ја калуђере знам.

- А какав је овај други? Запита Милић.

*- Прост човек, који толико зна, да може читати и писати и свету литургију одслужити. Иначе је и у њему већ помама. И он би хтео да је намесник, па интригира против мене. Видећете га само, како озбиљно уме да ћути у трпезарији, но не дајте се преварити. Он не зна ко сте ви, држи вас за мог рођака. Да зна, да сте ви главом уредник „Заточника“, ево мене, ако ме не би денунцирао и ми већ за два дана не бисмо имали истражну комисију овде.*⁸⁶

Дело се завршава срећним догађајем, на окупу су сви Савићеви „добри људи“ и славе љубав Милића и Љубице. Иако су, по природи ствари, мушки ликови боље и јасније осликани, дата им је вишестраност, овде је присутна и извесна продубљеност женских ликова. Пример

⁸⁵ Исто, стр.174.

⁸⁶ Исто, стр.183,184.

Драгиње, која је права хероина јер због љубави руши све мостове иза себе. Писац је не осуђује, на њеној је страни и, поштујући њену храброст да изабере свој живот, напушта је тек пошто се с њом све срећно и добро завршило.

Ведру и оптимистичну атмосферу Савић слика савременим језиком, књижевним, уз мноштво израза, које данас сврставамо у архаизме, варваризме или дијалектизме:

Баучки; спомоћник; мушкобана; фенстер променада; швигарица; веџбање; почивка; непартајични; чивути; филистри; њојзи; сапутан.

Приповедајући у XXIV главе, аутор је осим главном јунаку, Милићу, омогућио и споредним ликовима да се развију. То постиже преносећи радњу из главе у главу, одлажући разрешење, па је ова форма блиска роману и по томе што је конципирана од низа мањих целина, повезаних ликовима, али и мотивима. Користи се и паралелном радњом, када нпр. прати Драгињу и Дражића у њиховом бегу, па се потом враћа у Влајковићеву кућу, код запрепаштених родитеља.

Ток радње је хронолошки, осим наратије и дескрипције, вешто плете дијалог, али користи и неку врсту солилоквија, па тако затиче своје јунаке у тиховању и понире у њихове мисли, стрепње, разговоре са својом душом.

Даша Ђонић је већ на насловници одређен као „приповетка из живота једног спадала“. Дело је објављено у Београду 1931. године и издање је Књижарнице Томе Јовановића и Вујића. Посматрајући дело у данашњим оквирима могуће га је подвести под кратки роман. То је прави роман лика, чију композицију чини XVII глава. Тема су животна искушења и сазревање Давида Даше Ђонића. Ово је најуспелије прозно дело Милана Савића, јер је зрело, повезано и стилски углађено. Ток радње је хронолошки, у делу је дата психолошка анализа лика и његово лагано сазревање и све то уз фини хумор, којим се држи читалачка пажња. Присутна је увек лака напетост и ишчекивање како ће се јунак извући из

својих „манзафларија“. Дашу Ђонића упознајемо као гимназијалца и наратор га прати од оног дана када бива избачен из школе због непрестаних испада. Дан је врео и он, уместо кући, где му се не жури, одлази да се окупа у Дунаву и пребере мисли у глави.

Боже мој! Како је до сад улазио у Дунав и како улази сад! Око њега другови дижу веселу грају, смеју се, прскају се, а он међ њима најживљи, најнесташнији. А сад? Ах! И то све што је разбио главу пекарском шегрту Јози! Чудне ми параде пекарски шегрт! А зашто му није дао земичку, кад му је дужан две крајцаре? Морао се потући с њиме. Што је та „маленкост“ превалила читаву путуњу Дашиних преступа, он их је звао невиним шалама, није ни узео у обзир; он је сваку „шалу“ сматрао за себе, те би га професори сваки пут изнова требали да казне, и то наравно најнижом казном, пошто је за пређашње „шале“ откијао своје. А што му је отац отрцао неколико кајиша о леђа, то је опет ствар за себе и не тиче се никог, па ни управитеља гимназиског, ни разредног старешине...⁸⁷

Кријући се од ругања својих другова, долази на идеју да себи помогне тако што ће родитеље бацити у велику тугу, јер ће им његови другови јавити да се утопио, па ће они, од среће када дође жив и здрав, заборавити на љутњу. Чекајући, го у грмљу, да се смрачи, бива изуједан од комараца, а када се пред зору врати кући:

Врата се отворише и мајстор Ђира Ђонић изађе у ноћној тоалети на улицу. Даша устукне корак натраг.

- Ходи ако си и дух његов, рече мајстор Ђонић, па ми причај, шта је с телом твојим! И обучен си као што се духови носе. Ходи само!

Даша није смео да се приближи; очеву десну руку није видео, била је некако за леђима а знао је врло добро, шта и то значи.

- Нисам ја дух Дашин, ја сам главом твој син, ког су ајоши избавили, кад се

⁸⁷ Милан Савић, *Даша Ђонић, приповетка из живота једног спадала*, Београд, 1931, стр.4.

из очајања хтеде удавити са толике неправде. Ово ми дадоше, да дођем кући. Немој се срдити.

- Не срдим се ја ни најмање, знао сам да ћеш послати свог духа, да утеши нас старе људе за сином јединим. Ходи, ходи, душе мога Даше!

...Приступи оцу и саже се да га пољуби у руку. У тај мах профијукне кратка батина кроз ваздух и незграпно, са јаком лупом, заустави се на Дашиним леђима. Даша се превије и запишта. Још један буботак, па још један.⁸⁸

Покушао је његов отац, Ћира Ђонић, чизмар, да га приволи свом занату, али Дашин немирни дух и енергија младости воде га у сасвим нова искуства, одлази у војнике. Тамо се добро снашао, чак напредовао, али и тамо се његова нарав склона испадима промаљала у разним приликама, па је, сходно строгим војним правилима, у више наврата „одувао у бувари“. Да је Даша „спадало“ доказују његове догодовштине и „манзафларије“ у свакој средини у којој се нађе. Тако он никоме не остаје дужан за подвалу или превару. Због једне његове „освете“ морао је да плати штету, али није жалио. Након неколико година у „солдацији“ досадило му је и решио је да је напусти. Он искрено говори о својим разлозима свом надређеном.

- Не могу, господине, рече Даша; зажелио сам се не толико куће, колико слободе и независности. Вама господине, не могу доста благодарити и док сам жив, нећу вас заборавити. Али, искрено да кажем, већ ме пече мундир и једва чекам да га скинем. - Добро, кад већ морате, рече му капетан. Жао ми је што идете. Били сте десна рука мени а и фелдвоблу, кад мало „ослаби“. Заволео сам вас. Ви сте човек добра срца, не пијете, не картате се а нисам ни чуо да имате какву „либру“; том се чудим, јер сте момак на очима и зацело би се нашло какво нежно срце. Но

⁸⁸ Исто, стр.9,10.

*што му драго. Иначе сте добар и тачан у служби, ал' сте, да вам кажем, што веле наши: спадало...*⁸⁹

По повратку из Пеште у Нови Сад покушава да нађе себе у администрацији магистрата, али убрзо то место напушта након још једне његове „манзафларије“. Да је Даша миљеник судбине доказ је и сусрет на изласку из магистрата. Тек што се раздужио и опростио од службе, упознаје се са гостионичарем Станићем из Сентомаша и његов живот узима нови правац.

- Слушајте, млади пријатељу, настави Станић; знам и да сте мајстор Ђирин син, он је сентомашки зет.

- То знам и ја. Говорила ми је мати толико пута.

- Тим боље. Дакле у кратко: мени треба један оберкелнер; радња ми је велика, имам главни бирц у аренди, тамо долазе и господа, па вас питам, оћете л' ступити у моју радњу; добро ћу платити.

*Даша се мало замисли, а шта му друго остаје! И после кратке почивке, положи своју руку у Станићеву пружену.*⁹⁰

Коначно је продисао и на новом се послу одлично снашао, а задовољни газда Станић му је посао потпуно препустио јер се потпуно уверио у његово поштење. У Сентомашу је Даша први пута гледао позоришну представу и заљубљује се у глумицу Стазу.

Њему се цео појам збио око личности глумице Стазе и око могућности, да јој искаже жарке осећаје. На какав начин пак, то му дакако није било јасно. Он је следовао неодољивој моћи Стазиних очију и њеног слатког и звучног смејања. Што је она глумица, то ју је само дизало у његовим очима. Глумица! Је ли то таква личност, која је само за то на

⁸⁹ Исто, стр.31.

⁹⁰ Исто, стр.47.

*свету, да не буде она сама, већ сваки час други? Или је можда таква, која ни за живу главу не сме рећи своје мисли, већ увек туђе?*⁹¹

Глумачки свет је веома заинтересовао Дашу, па је решио да се и сам опроба као глумац. Ту није имао већег успеха, али је зато љубав са Стазом цветала. Упознао је глумце, њихове трикове, али је с временом спознао и њихова права лица.

*Волим то глумовање знаш, Бога ми! Сав сам занесен кад сам у својој улози. Ал' ме другови мрзе, тиквани ти, а мрзим и ја њих. Глупаци су то, а непрестано сплеткаре. Мислиш ли ти, да и један има чистог појма о глумачком позиву иако сваки држи да је баш за глумаштво позван! Погледај их само! Сваки ти се ту башкари, као да одаје он глумачкој уметности највећу почасти тине, што се бави њоме. Брате мој! Личност, она слатка личност се истиче ту, а уметност, тај идеалан појам, долази тек у десети ред. Чућеш само како се о самој уметности мало говори, али тим више о „уметницима“ и „уметницама“. Иако су глумци у главном свуд једнаки, од бечког Бургтеатра па све до наше ронђаве дружине, опет нису тамо баш простаки. Узрок је том наше бављење по селима и варошицама. Ми импонујемо публици грандиозно, вуку нас на све стране, а да им вратимо љубав, опијемо се, као да имамо и сувише памети, те хоћемо да је се ратосиљамо...*⁹²

Ову истину о њима сазнаје и од пријатеља Пере, којег је упознао управо у глумачкој дружини. Неко је време на њега био љубоморан због прошлости са Стазом, али како је заслепљеност нестајала тако се међу њима родило искрено пријатељство. Глуму прво напушта Пера, који се враћа кући и студијама медицине, а потом и Даша. Са Стазом је све поштено разрешио и вратио се свом животном избору „биртији“ и Станићу.

⁹¹ Исто, стр.55.

⁹² Исто, стр.67.

- Морам учинити крај. Мени глумовање не годи ни најмање. Сит сам и Курјака и сви' осталих, а с тобом опет не могу довека. И ја сам те љубио, али допустићеш да морам поћи другим путем. Ја ни најмање не мислим као глумац у Курјаковом друштву дочекати старост, а ти, Стазо, ради шта знаш. Ја ћу опет у Сентомаш и слушај ме, ако ти устреба новаца, ти ми пиши.⁹³

Даша Ђонић је најинтересантнији лик Савићеве приповедне прозе. Неоптерећен друштвеним, а ни породичним нормама, живи живот како долази и ужива у њему ма шта га снашло. За разлику од већине Савићевих углађених, образованих и господствених јунака, он „не мари“ за морања и туђа очекивања. Један део његове личности подсећа на Игњатовићевог Шамику Кирића јер никад није у потрази за правим животним вредностима. Даша као и Шамика, ужива у дружењима, истина, више мушким, време му не значи много, све жели да проба и види. Разликује их породични миље, Шамика је син богатог трговца, а Даша градског чизмара, па их те околности и одређују у хедонистичком приступу животу. Ипак, Даша у својим двадесетим службује у војсци, а по изласку покушава у градској администрацији, да би правог себе пронашао у „биртији“, а Шамика доживотно остаје ослоњен на очево богатство. Код Даше, баш као и код Шамике, налазимо романтичарску занесеност глумицом Стазом. Значајна разлика међу овим ликовима је и то што Савићев јунак не носи у себи дозу феминизираности, он је супротно томе, бунтовник, војник, својеглав у потрази за животним узбуђењима. Све то га не чини мањим пријатељем онеме ко га прихвати у свој живот.

На крају Савић заокружује свог јунака, који је након свих авантура „једног спадала“ ипак добар и поштен човек и та моралистичка линија се протегла и на ово његово дело.

⁹³ Исто, стр.119.

Иако су у делу дати и други ликови, живи, јасни, њихова је улога споредна и не засењују главног јунака. Радња потпуно прати главног јунака и кратке су сцене у којима се ток нарације преноси на друге ликове. Језик је савремен уз мноштво израза који су карактеристични за Дашин породични и друштвени миље, а све су то дијалектизми, варваризми или тадашњи жаргон:

Пробекелџити, белај, дамшиф, буботак, типар, веркштот, шустрелук, мазгов, спадало, левентовање, миндрос, рукопипателно, учуљити, марвинче, солдација, цавелџати, коморати, аванжирати...

Дело је испричано весело, живо, уз много хумора, па би као такво било интересантно и данашњем читаоцу.

Иако су Савићеве теме лаке, ведре, свакодневне и махом са срећним завршетком, а ликови из грађанског слоја; од лекара, адвоката, професора, до градских „спадала“, наметнули су се неки наслови, који могу зантригирати и данас.

Пре свега ту је *Даша Ђонић*, који је жив, ведар, интересантан, забаван и комичан кратки роман. Он може равноправно да се носи са Игњатовићевим *Вечитим младожењом*, а по снази лика и разиграности радње и да га надвиси.

Ту су и *Разни путеви*, награђено дело, које се, не само због теме, већ и композицијом, те продубљеношћу ликова, може посматрати као роман. Преносећи радњу кроз низ мањих целина, пратећи паралелан ток, аутор успешно обједињује целину, а уносећи, осим нарације и дескрипције и једну врсту солилоквија, успешно психологизује своје јунаке. О овој приповеци говори и Црњански.

У његовим многобројним приповеткама, што су заборављене, има много пријатних страна и слика некадашњег нашег друштвеног живота.

Једна од тих приповедака, много дужа, „Разни путеви“, (награђена 1885.) читав један мали роман, заслужила би, још једном, једну нову оцену.⁹⁴

Више приповедака носи у себи романтичарске узоре, као *Добра партија*, у којој има и двобоја, али и гордости Оњегина у лику Ивана Ђурића, па и суздржаног поноса Татјане Ларине у лику Јованке. Без обзира на утицај Пушкина, ово је једна од приповедака која носи у себи реалистички набој. У ову групу спада и психолошка новела *Јелка*, која, за разлику од већине Савићевих приповедака, нема срећан завршетак. То му је омогућило да дубље психолошки обоји своје јунаке и уређеном композицијом заокружи целину. У ову групу спадају и приповетке *Аврамова љубав*, а посебно *Ивањско цвеће*, која је најснажнија Савићева приповетка. Ликови су јасно одређени, снажних карактера, композиција изванредна, без претеривања или развлачења. Ово је права реалистичка приповетка, снаге неких приповедака Лазе Лазаревића, а настала је у времену када су настајале и Лазаревићеве приповетке, што јој даје на уверљивости и тежини.

Може се рећи да, иако у целини приповедна проза М.Савића није сва на истој уметничкој висини, нити има исту оригиналну снагу, то је сигурно да бар ова, на крају, издвојена дела заслужују ново читање и дубљу анализу. Овде се може исказати потреба обједињавања и новог штампања сабраних прозних дела Милана Савића, чиме би се поново представио читаоцима и књижевној критици, те заузео заслужено место у антологији српске реалистичке приповетке.

⁹⁴ Милош Црњански: *Књижевно дело Милана Савића*, СКГ, 1930, XXIX, св.8. стр.593-597

Драма и позориште

Драмска дела

Стваралачка радозналост Милана Савића ширила се у више праваца. Потреба да се окуша и у драмском стваралаштву донела је низ дела: шаљиву игру у пет чинова *Проводације* штампану у Панчеву 1884. године; драмски спев *Дојчин Петар*, штампан у *Летопису Матице српске* 1891. године, комедију *Ксеније и Ксенија* у *Бранковом колу*, шалу *Фрише фире*, 1879. године, као самостално дело; драмску слику *Посета у Српској домаји*, потом три шаљиве игре под заједничким насловом *Из привидног света*, штампане 1901. године у Новом Саду, као издање српске књижаре *Браће М. Поповић*. Прва од њих, *Добре воље*, премијерно је изведена 1886. године у Новом Саду, а штампана у *Летопису Матице српске* 1889. године; *На леп начин* штампана у *Јавору* 1891. године, а први пут приказана 1899. године у Београду и *Цар проводација* приказана у Београду 1900. године. Четири године касније, 1905. године, излази и други део *Из привидног света* под насловом *Одсудни тренутци* са пет позоришних дела: *На станици*; *Игра ватром*; *Амајлија*; *Меланија*; *Ђурђевићи*. Његове драмске форме настајале су, биле штампане, а неке од њих и извођене, током три деценије.

Аутор се окушао у различитим форматима, па су ту озбиљнији покушаји, бар што се форме тиче, *Ксеније и Ксенија*, комедија у пет чинова, *Добре воље* и *Цар проводација* у четири чина, *На леп начин* у три чина. Сам аутор их дефинише као комедије. Остала наведена дела су једночинке, дефинисане као шале, драмске слике, драмски спев, драме у једном чину.

Теме којима се бави се крећу од лаких, шаљивих и подругљивих: муке пијанства; љубомора у браку; страст према картању; посесивне таште; досада, интрига; преко друштвено пожељних: *Дојчин Петар*; *Цар*

проводација; па до правих малих трагедија које говоре о: породичној драми родитеља који су изгубили једино дете; невери у браку или оцу, који трагичним чином жели да спасе породично име.

Проводације

Ову шаљиву игру у пет чинова, како стоји у поднаслову, је наградила Матица српска. Она је штампана 1884. године у Панчеву. Сам аутор је одређује као комедију и у свему је доследно градио њено ткиво. Компонована је у 5 чинова, прва три чина су грађена са по 19 појава, четврти носи 11, а пети 21 појаву. Већ и ово указује да је водио рачуна о темпу радње, да не замори гледаоца развученошћу. Четврти чин носи највећу напетост, која се у петом, већим бројем појава разрешава.

Јунаци су: Софија Радић, богата удовица; њена деца, син правник, Веселин и ћерка Даница; брат Манојло Шарић; Симка, њена пријатељица и главна проводацика; Рајко Петровић, млади адвокат и пријатељ Веселина, заљубљен у Даницу; Илија Машин, економ и Север Драгић, његов пријатељ.

Заплет почиње Симкином најавом доласка њеног нећака, Машина, који би био права партија за Даницу. Радићка воли своју пријатељицу и радо прихвата понуду да их посети. Машин долази у посету и оставља повољан утисак на мајку, али не и на ћерку. Разлог њене суздржаности се открива у разговору са братом Веселином, који вечери проводи по кафанама, са пријатељем и сарадником Рајком. Ту се већ назире да Даница гаји симпатију према Рајку, а њихов сусрет то и потврђује. Ујак Манојло, симпатичан, честит и искрен, због чега му често љутито кажу да је „паорчина“, брзо прозре намере своје сестре, да ћерку уда за ловца на мираз, па решава да је у томе спречи.

Ко су двојица пријатеља, Машин и Драгић, открива се у посластичарници код Мајерке, која је непресушни извор информација. Од ње сви актери чују оно што их интересује. Тако Драгић и Машин, који нису

искрени пријатељи већ два пробисвета, спремна на свакакве потезе да би се дочепали туђег богатства, постају један другом конкуренција за исти мираз, али различите невесте.

Не седе скрштених руку ни они који би требали бити жртве ових планова. Брат и сестра склапају договор и преваре Машина, тако што Веселин, у мрачној соби, имитирајући глас мајке, одбија његову прошњу. Ујак Манојло затиче Рајка и Даницу у тренутку љубавне изјаве и даје им подршку. Радићка је насела на Драгићеве лажи, заљубила се и спремна је да лиши своју децу иметка, како би се за њега удала. У разрешењу сви учествују, па се сазнаје да је Драгић крив за смрт девојке коју је преварио, а она је сестра Радићкине служавке. Машину прети затвор због дугова. У тој заврзлами Манојло успева да добије сестрин пристанак за удају Данице за Рајка. Радићка се предаје и схвата своју заблуду.

Ово је успела комедија, која држи пажњу и поседује напетост. Комика је присутна у сваком чину. Ликови су лепо осликани, не сви са истом дубином, али нема строге поделе на позитивне и негативне. У неким, Рајку, Манојлу, Даници, превладава дух позитивног, Драгић је изразити негативац, док су Радићка, Симка и Машин комбиновани типови. У појединим деловима има непотребног одуговлачења, препричавања, ликови једни друге упознају са током радње. Можда је за завршну сцену требало осмислити ефектнији завршетак. Ипак, ово дело је заслужило своју награду.

Данило Живаљевић је 1885. године у Београду објавио књижицу *Један оригинал на нашој позорници*, која се односила на ово дело Милана Савића. Она је била разлог да се Марко Цар огласи 1886. године у *Стражилову* текстом *Оригиналност позоришних дјела и „Проводације“ Милана Савића*. Не спорећи да у делу има мањкавости, Цар овде потпуно одбија главну замерку Живаљевића, да је Савић имитирао Стерију.

Г. Живаљевић опажа, истина, „Проводацијама“ многу техничку па и унутрашњу недоскутицу, али им је, на његовијем очима, главна мана, што

су ропска имитација „Покондирене тикве“. Еле, прочитао сам ово дана помњиво оба комада и морам очитовати да не дијелим нипошто мњење г. Живаљевића: напротив, ја држим да је туђа имитација најмањи гријех Милана Савића. „Проводације“ нијесу, додуше, никакво ремек - дјело, уколико се бар смије судити по читању, тај комад мора да је врло проблематичног позоришног ефекта, јер се акција посве тромо развија, а ни ситуације нијесу увијек логичне, као ни карактери довољно обрађени ни свеђер досљедни; осим тога, као што је умјесно аутору већ опажено, не одговара ни наслов довољно садржају. Ово су по мом мишљењу крупније мане „Проводација“, дочим оптужбе плагијата, што се г. Живаљевић напиње да путем сравања докаже, немају вриједности ни критичког темеља. Већ сама тезис двију игара различна је, а једине особе, које имају собом неку аналогију су Фема и Радићка, јер оба двије проводацишу, иако се у спољашњости сасвијем разилазе. Остала подударанја управ су незнатна.⁹⁵

Критика Марка Цара је умесна и уочава недостатке, али је нужна у негирању тврдње да је Савић копирао Стерију. То није била Савићева намера и тешко је наћи иоле озбиљнију аналогију између ових дела.

Дојчин Петар

Сам аутор дефинише ово дело као драмски спев у три „одељка“. Први је испеван, јер се ради о стиховима, у седам призора, други у шест, а трећи у осам призора. Дело посвећује: *Своме поштованом побратиму, песнику и књижевнику српско-хрватском, пречасном господину Илији Округићу, опату и пароху Варадинском*. Лица у делу су: краљ Матија; његов побратим Никола Банфи; Јован Цезинге (Janus Pannonius), краљев тајник и владика печујски; Петар Доци (за Србе Дојчин Петар) заповедник

⁹⁵ Цар Марко, *Оригиналноост позоришних дјела и „Проводације“ Милана Савића*, Стражилово, 1886, стр.1035,1036

града Варадина; Маргита Дејанова, удовица; Ђурђе, њен син и краљев официр; Ружа, њена ћерка; Павле Добо, хусар; Митар и Марица, Маргитине слуге. Радња је смештена у Варадину и околини у време припрема за рат са Турцима. Кући, на кратко, долази Ђурђе, да посети мајку и сестру. Већ су у вароши и песме спеване о љубави Руже и Дојчина Петра, бана варадинског. Мајка и брат су забринуте јер се он о својим намерама није изјаснио. Бан користи сваку прилику да се види с Ружом и проговори о својој љубави. Напетост уноси гласник, који доноси вест од брата, који га упозорава да је краљ намерио да тајно дође, прерушен, да види разлоге Дојчиновог распусног живота. Дојчин са Ружом и Ђурђем смишља да краља дочека изван Варадина. Прерушени Ружа и Ђурђе ће да га напоје најбољим вином, па ће и сам да увиди како су разлози његове распојасаности оправдани. Све тако и бива, краљ на крају схвата малу превару, али се не љути и тиме доказује да су приче о његовој памети и доброту истините. Све се завршава загрљајем Руже и Дојчина и краљевим благословом те љубави.

Нема у делу праве драматике, ни истинског заплета, па ни разрешења. Ово је лаки комад, чија је намера глорификовање краља и власти. У љубави и поштовању живе угарска власт и српски поданици. Рат са Турцима је на ободима дела, тек као стрепња због одласка војника и ратника.

Дело је испевано у стиховима и то доприноси свечанијем тону. У делу се појављује гласник, чији је задатак да обавести о догађајима изван сцене. Иако дело није конципирано по етапама у развоју радње, разликују се увод, средишњи део, који је истовремено заплет и врхунац радње и очекивани расплет.

На почетку сваког „одељка“ писац даје уводну дидаскалију, којом лоцира радњу, али и изглед сцене. Ту су и описи глумачких костима. Кроз текст кратким дидаскалијама дају се упутства о кретњама, манирима и реакцијама. Последња реплика припада краљу, кроз чији се говор одаје почаст монархији и њеној бризи за срећу свих њених народа. Иако су

реплике у делу прилагођене разговорним ситуацијама, краљу је дато да понешто подигнутог тона издекламује свој монолог на крају. Дело се завршава дидаскалијом. Последњи приказ је сведен на покрете, без речи. Гестови су довољни да дочарају срећан завршетак. Дело је испевано десетерачким стихом без риме.

Од овако одабраних ликова, самог краља, банске властеле, до виђенијих грађана, очекивала би се обрада значајније теме, речи које имају тежину и дубљи смисао, али писац остаје у оквирима лаког забавног комада, који неће узбудити, ни заталасати.

Дело је приказано 21. децембра 1891. године и тим поводом су изашле критике у листу *Позориште*, потписане са *Ј. Хр.* (*Миливој Ненин* сматра да је највероватније реч о Јовану Храниловићу). Аутор оцењује:

Савић је познат као добар познавалац драмске теорије, као писац углађена укуса и познавалац наших позоришних прилика:нисам ни часка сумњао да ће приказ „Дојчин Петра“ потпуно успети...

Пресуђујући „Дојчин Петра“ не треба ни на час да заборавимо да је писац хтео написати драмску слику, драмски спев, а не драму, пак критичар треба да се креће у том окциру.

Критичар каже да је реч о „идиличној слици“ која се приказује и која задовољава сећање на познату народну песму „Вино пије Дојчин Петар, варадински бан“.

Фабула тог драмског спева удешена је према традицији народне песме... Вино и љубав, та два елемента у којима се креће Дојчин Петар у народној песми, су идеалисана...Није доста да та слика буде историски верна, њу је песник тако и толико идеалисао, како то може само углађен песнички укус.

Дикција је врло красна и поетична, јамби чисти, мисли лепе и јасно изражене.Карактери су верно и доследно цртани, те је и ту посвемашња

симетрија... По оштем менеу Савићевих књижевних знанаца „Дојчин Петар“ је једна од најбољих његових песничких радња.

Након поновног извођења 3. марта 1892. године исти аутор се поново похвално изражава:

Легенду о Дојчин Петру писац је у отменој песничкој дикцији, у живој драматској радњи, изнео пред наше очи, те нам је протумачио смисао и садржину оних неколико стихова, којима је народ овековечио успомену Дојчин Петра. Али права вредност тог драмског спева лежи у том, што нам је писац у приказу краља Матије подао слику идеалног, мудрог, праведног и заносног владара, каквој се свако поклонити мора.⁹⁶

Из овакве критике, нарочито из последњег пасуса, може се наћи додатна аргументација за претходно изречену оцену.

Ксеније и Ксенија

Ово је комедија у пет чинова, а пратећу музику је написао Исидор Бајић. Избор ликова сугерише високе амбиције писца. Ту су: Сократ, Ксантипа, Еуклид (као Ксеније и Ксенија), Перикле, Аспазија, те Сократови ученици: Критија, Лејида, Аристип и други. Радња је смештена у Атину 431. године пре Христа. У већем делу су дешавања лоцирана у Сократов дом, где се окупљају његови ученици. Показује се да Ксантипа није тако џангризава жена, колико је све у кући на њу наслоњено. Ученици долазе, одлазе, праве радње, ни заплета нема. Привид заплета уноси Еуклид, који долази код Сократа да учи, па у договору с њим се прерушава у женско, које ће се претварати да је мушко.

⁹⁶ Ј. Хр. „Дојчин Петар, драмски спев М. Савића“, Позорише, 1892, бр.1,(стр.2,3), бр.2(стр.6,7), бр.20(стр.78,79)

Радња је развучена, а комика бледа. На крају Перикле треба да крене у рат, али се војници изнапијају и ништа од тога. Иако је дело дато у пет чинова, па би за очекивати било да су етапе драмске радње заступљене од увода до расплета, у делу нема правога заплета, а ни врхунца радње. Комика се заснива на прерушавању мушкарца у жену, која се претвара да је мушко. Ликови обухватају све претпостављене слојеве друштва у Атини, од Перикла, војводе атинског, његових ученика, песника, вајара, говорника, Периклове жене Аспазije, Сократове Ксантипе, до грађана и робиња. У свој тој мешавини се, ипак, није зачела права интрига, нити има јасног преокрета. Дело до краја остаје бледо и неуверљиво. Сократ је дат као вољени учитељ и трпељиви муж, који живи у оскудици, за коју претерано не мари, а Ксантипа је, у суштини, добра и брижна жена. Остали ликови нису ништа јасније профилисани.

Чинови су подељени на призоре, а све је праћено дидаскалијама, као усмерењима за глумце и сценографа. До краја комада остаје утисак развучености радње, нецеловитости ликова и бледе шаљивости.

Ова комедија је штампана у *Бранковом колу* 1909. године (бројеви 22-33), а у *Новом позоришту* 1910. (бр.20) излази кратак садржај, као најавна представе. Критика представе изведене у Српском народном позоришту изашла је у броју 23, потписана са Г.

Савић је својим досадашњим површним и неозбиљним књижевним радом, који се у њега развио као спорт, исувише јасно показао да није Хамерлинг, а да би било потребно то и истицати. Трећи чин ове комедије је народна скупштина на Пикни и она је код Савића просто једна спрдња. Ту није помогао ни углед на форумски приказ из Шекспирова „Јулија Цезара“. Дијалектика Савићева Клеона и Харина тако је плитка, тако без израза, да пре личи баналну диспуту при чаши пива, него одсудним дебатама о рату и миру. Па тек они, управо огавни, прикази у Сократову дому са Ксантипином љубомором, која избије, а гарнирају је наступи племенитости. Па оно Сократово о дебелим уснама и сочним пољупцима!

Па оно добро пола сахата опијања, дубљења, ваљања. О што је све то било? О што народна скупштина са свега пет учесника?... Зар само да илуструју како ни писац, ни композитор нису проникли у суштину јелинског живота?

Није српско позориште за то ту да годи ћефовима неозбиљних књижевника и амбицијама преплодовитих композитора.Шта све човек није морао ту слушати!⁹⁷

Двадесет година касније о истом делу пише и Црњански. Његово виђење је потпуно другачије.

Дело које је ванредном личношћу Добриновића (улога Сократа) већ живело на нашој позорници, живело би опет, ако би се појавило, мада му је садржај смештен у политички и приватни живот древне Атине, „љубичицама увенчаног стуба Јеладе“. У тој комедији, уз неколико сцена политичке скупштине, гледалац загледа у домаћи живот атинског учитеља омладине Сократа. У његов дом, пред оглас рата вароши Мегари, увукао се један младић из Мегаре, преобучен у девојачко одело. Сократ га, изговарајући своје драгоцене изреке о рату, дужностима, штити, смејући се ведро на рачун своје Ксантипе, која мисли да је младић, збиља, девојче. То изазива сцене и дијалоге, комичне призоре, што су изнад обичних успеха наших писаца позоришних шала. Замисливши декор и костиме, треба поуздано сматрати, да би ведрина и лепота те комедије обновила веселост атинску. То дело др Милана Савића треба да добије видније место у нашој књижевности. Сократ и Ксантипа, из те комедије Савићеве, могли би да постану врло пријатне, псеудокласичне улоге нашег позоришта, каквих, уосталом, и немамо.⁹⁸

⁹⁷ *Ново позориште*, 1910, број 23, стр.247, није потписано

⁹⁸ Милош Црњански: *Књижевно дело Милана Савића*, СКГ, 1930, св.8, стр.593-597

Цар проводација

Шаљива игра у четири чина *Цар проводација* штампана је у збирци *Из привидног света*. Радња је смештена у Призрен 1352. године, на двор цара Душана. Лица су: цар Стеван Душан, царица Јелена, царевић Урош, Југ Богдан, Југовица, Милица, Дамјан и Војин, као њихова деца; велики војвода Ђураш, Теодора, Византинка, Марин Витањић, властелин Дубровчанин и витезови Лазар Грбљановић, Митар и Радич.

У овој игри се могу пратити етапе драмске радње, па се у уводном делу види да је Теодора, која је својом лепотом освојила срца витезова, гошћа на двору цара Душана. Она се веома допала царевићу Урошу, али и војводи Ђурашу, који због ње учи лепе манире и свирање гитаре. Те његове активности наилазе на подсмех младих витезова. Она је заљубљена у Марину, који јој љубав узвраћа. Ту је и будући кнез, Лазар Гребелановић, загладан у Милицу, лепу ћерку Југ Богдана. Заплет креће када му цар даје обећање да ће помоћи у посредовању код Југ Богдана, који долази на славу, Аранђеловдан, са породицом. Он долази са женом, синовима и Милицом. Између ње и Лазара се убрзо рађа љубав и цар решава да тражи од Југ Богдана њену руку за Лазара. Врхунац радње представља одбијање Југ Богдана јер Лазар припада нижем племству. Љутити цар одређује да је Југ мора дати Ђурђу, јер му је он раван. Ђурађ збуњено прихвата, иако му је срце код Теодоре.

У перипетији Теодорино лажно бекство са Ђурђем све додатно компликује. Југ Богдан је осрамоћен, Милица ослобођена веридбе, царица је умирена јер је и Урош просио Теодору. Цар поново пита Југ Богдана, али је овај решен да Милицу пошаље у манастир. То је код цара превршило меру, па решава да распусти све женске манастире. Ово је већ расплет, јер ова одлука Југ Богдану враћа ташту, којој се он не радује. Он пристаје да Милицу да Лазару, а потера доводи Теодору, која коначно припадне Марину.

Смештајући радњу у преткосовско време и уводећи најславније српске владаре и властелу, као ликове, Савић је романтичарски национални занос увео на позоришну сцену. Иако овде нема косовске теме, не недостаје дивљења и поштовања царској моћи. Цар Душан је овде живи лик, карактеран и праведан, али и доброћудан у жељи да оствари љубав будућег кнеза и ћерке чувеног Југ Богдана. Лик је лепо и јасно развијен. Југ Богдан својим тврдоглавим ставом и одбијањем да прихвати да се „царска не пориче“, не изазива симпатије, али добро парира доприносећи напетости. Симпатије су на страни Лазара и Милице, које је Савић осликао у њиховој младости. Баш као што комични карактер дела налаже, овде је присутан одмор од јаких емоција. Нема карикирања, извргавања руглу, ни особина, ни личности. Присутна је поруга, али више као шаљивост него прва комика. Ово је успео комад, који држи пажњу читаоца.

На леп начин

Ово је шаљива игра у три чина, чија тема долази из грађанског живота, из круга грађанске породице, а односи се на љубомору у браку. Ликови су: професор Глишић, Глишићка, професор Илић, Илићка; Коста, Иван, Анка и Милева, као ђаци. У средишту пажње су Глишић и Илићка, као љубоморни супружници, који својим непрестаним и неоснованим сумњама муче своје супруге. Заплет настаје када Глишићка и Илић, којима је досадило проверавање и приговарање, реше да их казне. На крају школске године, уз помоћ ђака, који су матурирали, приређују малу представу у салону Глишићевих. Ђаци верно копирају ситуације у којима се љубоморни препознају, што представља и врхунац радње. Расплет доноси увиђање сопствених ружних поступака и кајање.

Очита је морализаторска и поучна тенденција овог комада. Аутор не исмејава порок, него ману, па је и његово кажњавање „криваца“ благо. Представом у представи и карикирањем љубоморних супружника постиже

комику. Комад је лепо заокружен са развијеним етапама драмске радње. Број ликова на сцени је сасвим у складу с потребама радње, чиме се фокусирао на јасну поруку. Ликови су јасно профилисани, Глишић и Илићка су оправдано јаче обојени јер су њихове мане предмет поруге. Представа у представи подиже напетост и доноси разрешење. Избором професорских кућа за лоцирање радње, аутор још једном потврђује своју приврженост средњем грађанском сталежу, у коме налази упориште за неговање морала и части. Чак ни ђаци нису злоупотребљени јер своју представу играју у тренутку када је матура иза њих. Пријатна шаллива игра се на исти начин и окончава, у атмосфери пријатности и помирења.

Добре воље

У књизи *Из привидног света* ова игра је штампана као прва. Написана је у четири чина, а тема је невоље пијанства. Ликови су: Марић, Марићка, Јелена и Стојић, као будући пар, брачни парови Пајић, Јовић, Перић, Јецићка и њен женик, нотарош Трбић. У уводу аутор смешта радњу на забаву у Марићевој кући, где се окупило друштво, које ужива у јелу, пићу и лаганим разговорима. Ту је и њихова нећакиња Јелена, на коју налеће закасни гост, адвокат Стојић, пијан. Он постаје насртљив и пољуби је пред свим гостима. То је велика увреда, али и почетак заплета радње. Домаћини једва наговоре Јелену да одустане од нагле одлуке да се врати кући. Стојић се следећег дана ничега не сећа, па му је врло непријатно када схвати шта је урадио. У међувремену се између њега и Јелене рађа симпатија, али се ствар компликује доласком Јецићке. Ту је врхунац радње, јер је оне исте, пијане, вечери, Стојић и њу пољубио код нотароша Трбића, а она то схватила као брачну понуду и од ње не одустаје. Разрешење долази акцијом друштва и све се срећно завршава. И у овом комаду је уочљива морализаторска и поучна намера аутора. Све је пристојно и умивено, па пијани пољубац бива, у смислу грађанског морала, права увреда. Ликови су редом грађанске даме и господи, чак је и

преступник уважени адвокат, коме се грешка омакла. Тако и може да се створи симпатија између двоје младих, иако је њихово познанство почело на неочекиван и неприхватљив начин.

Да би преступника казнио уводи лик Јецићке, која је у лову на прикладног женика, решена да у својој намери истраје. Овде, као и у већини својих комада, аутор расплет доноси у виду договора, који све задовољава. Дело одликује шаљивост, али изнад свега то је лака и пријатна игра.

Ова шаљива игра је први пут приказана у Новом Саду 6. марта 1884. у Српском народном позоришту, па је тим поводом изашла и критика потписана са У. Аутор се осврће на негативне критике које је примао Савић за претходна дела.

И опет је Милан Савић јунак у пуном смислу! Прошао кроз незграпне руке целатове, ранила га оштрица женског језика, тровао га јед увређене сујете и он још жив и здрав...Сад видимо да је Милан Савић даровит писац, одушевљена песничка, чиста нарав. Баш се с правом и неправедно викало и виче на њега; баш је он у црној књижи код неког дела наше публике, баш се његови новитети ишчекују с неком предрасудом, па опет дође време, да све то умукне, да се помири.

Он се показао и избором као јунак. Предмет му је чудан, оригиналан и по свој природи опасан, да захтева право витеза. Изнео нам је честита, образована и разборита човека у сукобу са најнижом страшћу, пијанством. Борба је жестока, мора доћи до прелома, а он је изнесен са моралном тенденцијом: све фазе у сукобу показују страдање страсниково, а борба се свршује победом бољег принципа у човеку.

Техничка страна овога комада није савршена, али може задовољити. Показује онај исти карактер, који смо свикли и код других Савићевих радова, али нам ипак наговешћује обрт на боље. Јесте да још и у овом комаду провирује по гдегде она лака и необуздана непосредност

враголасте и самовољне нарави, онај безбрижан и безобзиран цинизам искрене и чисте душе, али се види да је писац брижљивији, те је избегао сваку прилику, где би могао да се огреши о конвенционалне форме и назоре или о чисту лепоту.

Радња је жива, складна у своме континуитету, недостаје јој варијација и постепености, што их налазимо у рутинисаних драмских писаца

Језик и слог је остао на старом, сећају на туђ уплив и носе жиг странски. Та он најбоље зна, да је и то велики фактор, и да се баш с наше позорнице треба да чује чиста српска реч, одабран и леп слог. Бар се Срби не могу тужити да им је језик сиромашан и оскудан и да им он смета.⁹⁹

Дело је 15. фебруара 1889. године изведено у Народном позоришту у Београду и у *Народном дневнику* је изашао мањи чланак, на који се позива исти аутор у новом тексту.

Општи суд меродавних оценилаца врло је повољан за писца. Ова шала, која испуњава вече, може се узети као једна од најбољих из варошког српског живота. Написана је лако, језиком лепим, чистим, тачним, потпуно конверзационим. Може се поредити са добрим комадима Мозеровим и Шентановим.

Овога вечера наша је публика била толико жива, весела, одушевљена, да су аплаузи били чешћи, а смех општи. После другог и трећег чина публика је изазвала приказиваче и пљескањем их поздравила.¹⁰⁰

О овим шаљивим играма писао је поново осведочени критичар Савићевог писања, Д. А. Живаљевић. Он се 1901. године огласио у *Колу*,

⁹⁹ *Позориште*, Нови Сад, 1884, бр.50 (стр.198,199), бр.51 (стр.202,203)

¹⁰⁰ *Позориште*, Нови Сад, 1889, бр.5 (стр.19)

текстом *Из привидног света; три шаљиве игре од Милана Савића*. Он за ову књигу каже да су „старе, подгрејане ствари“, али то је блага дефиниција у односу на оно што следи.

Г. Милан Савић није без дара и идеја, али оно што напише, израђено је олако, површно, брзо и аљкаво. То се највише огледа на његовим драматима. У томе г. Савић личи на Јакова Игњатовића. Све оно што смета Игњатовићевим романима да буду уметничка и литерарна дела, све се то налази у драматима г. Савића. Па ипак г. Савић знао је све то замерити покојном Игњатовићу.

Ни г. Савић не жели да му преседне ручак због каквог литерарног дела. Замислио је драмат, написао га је, а је ли све на свом месту, то се писца много не тиче. Он иде на чист ваздух да добије апетит. С тога су његови драмати слаби, необрађени, неозбиљни.

...он је створио не историјску комедију него најобичнију лакрдију. Цар Душан обичан је тип из комедија г. Савића. Он је рођени брат Марића из „Добре воље“. Од једног старог властелина, Ђураша, начинио је г. Савић карикатуру.

За драмат „На леп начин“ може се рећи да је сасвим прекардашио. Заплета, расплета, психолошких момената, истинитости ситуација, верности карактера, свега тога нема ни у овим драматима, као ни у ранијим г. Савића. Композиција њихова сувише је лака работа, а елеганција језика, финоћа израза, лепота стила, све је то „дobre воље“.¹⁰¹

Завршна реченица алудира да је Савић писао у пијанству. Може се закључити да се Савићеви критичари нису устезали да га оцрне и наруже.

¹⁰¹ Живаљевић, Данило А, *Из привидног света; три шаљиве игре од Милана Савића*, Коло, 1901, књ.1, св.3, стр.188,189,191

Интересантно је да је Бранислав Нушић имао другачије мишљење.¹⁰² Ова представа је приказана 1885. у Новом Саду и била лепо примљена од публике.

Посета

Једна у низу малих позоришних форми је драмска слика у једном чину *Посета*. Испод наслова стоји: *Приказано госпођи Милени Миладиновићки „Комшиници“*. Претпоставља се да је у питању она иста, која је инспирисала настанак лика „комшинице“. Осим ње, ликови су: песник, лекар, газдарица, деца, сватови. Радња је смештена у песникову башту и у уводној дидаскалији је описана башта из које се види планинско село, планина, река, куће и црква. У центру пажње је песник, остарео, болестан, остављен од породице, која је прерано помрла. Он проводи своје последње дане у лепоти своје баште, разговарајући с блиским и драгим људима, комшиницом и лекаром. Иако се из његовог монолога, који је тужбалица над животом и старошћу, може сазнати тужна судбина, пуна великих губитака, он није изгубио способност да се радује. Радост му причињавају деца, која пролазе и коју он свраћа, да с њима поразговара и награди их слаткишима. Открива се и његова велика љубав према српству. Последњу посету чине сватови, који након венчања свраћају да га поздраве и којима он пожели сваку срећу. На крају песник умире.

Ова једночинка је написана десетерачким стихом без риме. Јасно је да говори о Јовану Јовановићу Змају и његовим последњим данима. Посебно је упечатљив песников монолог у елегичном тону. Он се захваљује Богу на друштву које му је подарио у старости. Следи присећање на његове прошле дане, жену, децу и њихов губитак, а потом, преиспитујући свој живот, пита се: *И да ли труд ми беше узалуд!!* Остаје запитан, хоће ли се моћи Срби користити његовим песмама, *крвцом из*

¹⁰² О Нушићевом мишљењу у закључном делу „Драма и позориште“

срца. Присуство мноштва ликова у овој краткој форми има сврху да укаже на омиљеност Јована Јовановића Змаја у својој средини, али и међу Србима у најширем смислу. Сви су ликови безимени, али то још више указује на Змаја, јер је асоцијација више него јасна.

Фрише фире

Дело је дефинисано као шала у једном чину, а за тему има порочну страст према картању. Радња је смештена у Нови Сад, у грађанску кућу госпође Спасић. Осим ње ту су и њене ћерке Ленка и Аница и удварач Младен Рајковић.

Док се мајка одаје својој страсти, картању, Ленка се тајно састаје с Младеном. Мајка често напушта кућу и бригу препушта Ленки, очекујући да све буде морално и у реду. Младен покушава ући у кућу и добити дозволу да се виђа са Ленком, што му манипулцијом и полази за руком. Све се срећно завршава, двоје младих је заједно, а мајка се освестила и одбацујући свој порок, окреће се бризи за млађу кћер.

Ова мала позоришна форма, чији наслов већ упућује на карташку игру, саздана је из дванаест појава. Ова четири лика су довољна за испољавање ироничног и васпитног карактера дела. Реч је о једном у низу дела, у коме се аутор руга помодности новосадских госпођа, које прекраћују време играјући карте по целе дане, па тако запостављају обавезе и дају лош пример својој деци. Игра је кратка, лака и има поучан карактер.

Шала је одиграна 24. фебруара 1892. године у Српском народном позоришту у Новом Саду и о њој је изашла кратка оцена, потписана са Г.

У Ристићевој (псеудоним М.Савића) шали тенденција је прва и главна ствар. Она некако апсорбује у себи све остало тако, да даје повода сумњи, е је писац са тим осталим у погледу спрам тенденције мађијски поступао. Није могло бити друкчије.

Леп успех, што га је имала шала „Фрише фире“, нека је Кости Ристићу доказ да није пошао путем неравним.¹⁰³

Одсудни тренутци

Под овим насловом се појавио други део збирке *Из привидног света* и у њему пет позоришних дела. У Београду су ови комади први пута приказани 1903. године у Српском краљевском народном позоришту. Прва по реду је мала позоришна форма у осам призора под насловом:

На станици

Радња је смештена у ресторан железничке станице, а ликови су: брачни парови Васић и Ђурић; Васићкина мајка Димшићка, њен брат Павловић и Ђурићкин отац Митровић, те келнери Жан и Јоца.

У ресторан стиже једна, па друга група путника, који чекају своје возове. Иако се не познају, испоставља се да је Васић бивши просац Ђурићке, кога је она одбила. Нелагоду њихових брачних партнера повећава Димшићка, која у свом зету види *антихриста*. Њен брат схвата да младе треба пустити да наставе путовање сами, па позива сестру и Митровића да остану и буду његови гости. Зет и ћерка срећни одлазе.

Овај комад садржи лагану напетост и доноси лагано разрешење. Он је поруга мајкама, таштама, које не пуштају своје кћери ни када се удају, а у зетовима виде непријатеље. Дата су само презимена ликова, што упућује на могућност да у свакој породици може да се нађе слична ташта. Ликови нису дубље профилисани, што је и разумљиво јер је ова форма, заправо, игра ситуације.

¹⁰³ *Позориште*, Нови Сад, 1892, бр.33 (стр.130,131)

Игра ватром

Ово је игра у шеснаест призора, у којој се појављују четири лика: лекар Мирковић и његова жена Јулка, Љубица, њена пријатељица и Љубомир Николић, његов пријатељ. Радња је смештена у узорну грађанску кућу лекара Мирковића. Иако је његова жена Јулка свесна да је удата за доброг човека, који је воли и испуњава јој све жеље:

Јулка: Тога нема. Хоћу ли нову хаљину, он ми вели "Иди у дућан!" Хоћу ли на бал, он ћути и облачи фрак. Не свиди л ми се собарица, откаже јој сам. Не допада л ми се што је канабе у овом ћошку, сам га вуче тамо, куд бих хтела ја. Ако ми се не руча у један сат, он остане на пиву до три четврти на два, па не може после ништа да једе. И то тако непрестано. Та и капут носи који му ја дајем. Знаш, Љубице, да свиснем.¹⁰⁴

Она је незадовољна и њен, такав, муж изазива у њој досаду.

Јулка: Јеси ли кадгод путовала по равници, али по равници, где нема никаквих дрва, никаквих кућа, никаквих тица, где вечито чујеш зврјање твојих кола и по каткад поспан глас кочијашев?¹⁰⁵

На наговор пријатељице реши да из шале мужа учини љубоморним. Цела ствар се отима контроли, јер не бива само муж у чуду, већ и Јулка љубоморна на пријатељицу, којој се њен муж поверава. Да би се све некако смирило и дошло на своје место, наговарају Николића да запроси Љубицу, која је удовица, а он је нежењен. Превладају њихово првобитно одбијање и све се добро завршава.

Ово је још једна шаљива опомена доконим градским госпођама, али и женама, уопште, како се њихове интриге могу окренути против њих. Иако кратко, ово је лепо заокружено и довршено дело. Главна јунакиња је

¹⁰⁴ Савић Милан, *Одсудни тренутци, пет позоришних дела*, Нови Сад, 1905, стр.23,24

¹⁰⁵ Исто, стр.22

успешно психолошки профилисана и носи радњу. Она је извор напетости, она ће издејствовати и разрешење. У делу превладава шаљиви тон. Комад је изведен 28. фебруара 1909. године у новосадској читаоници, на поселу, а играли су га аматери.

Амајлија

Сам аутор дефинише ову кратку форму као драму у једном чину. Она је дата у шест призора, а учествују три лика: Стеван Митровић, његова жена Даница и њен брат Павле. То је породична драма са срећним завршетком. Стеван поверава Павлу своју сумњу у жену и дугогодишњег пријатеља и страх да ће га она напустити. Своју узнемиреност најбоље изражава у монологу, који изговара док у својој башти посматра кућу и ишчекује:

Митровић: Ухватићу ја њу, јер нема сумње да њих двоје смерају нешто. Да ли тек само састанак? Он је додуше већ давно отпутовао, али, зар се не може вратити? Боли је глава, вели, па хоће да је сама. Добро, нисам казао ништа, али ту сам. Истина, нисам требао бити тако нагао с њом. Био сам готово и суров. Но, она је крива. Што ми је пркосила. Дабогме да тај уме друкчије говорити него ја. О, та сумња! Но, можда се варам. Али ако не. Ако се заиста заборавила! Мир, мир, Стеване! Своје достојанство очуваћу до последњег тренутка, али онда... Нећу јој ни рећи да сумњам, све ћу употребити да не планем. Бићу миран, бићу благ идем сад одмах. (пође на лево) Но, шта је то? (застане) Неко излази из куће, Боже мој, та она је! (склони се према дну баште).¹⁰⁶

Павле му не даје за право, али у ноћи Даница излази из куће и љубећи амајлију, у којој се налази коса покојног сина Милана, креће заиста, на састанак. Стеван је спречава и након жучне препирке, која

¹⁰⁶ Исто, стр.53

износи на видело њихов проблем и њене сумње да је муж престао да је воли, она креће према реци, с намером да се утопи. Спречавају је Стеван и Павле, након чега долази до помирења. Образ је сачуван, а и брак.

Овај кратки комад носи у себи трагику родитеља, који су изгубили једино дете и страх да не изгубе једно друго. Уз патос у појединим тренуцима, криза је савладана. Иако кратке форме, дело је целина, која је сконцентрисана на тренутак, једно вече, дубоко психолошки задире у трагику својих јунака. Савић је унео осећање страха и сажалења, али и један вид катарзе. Може се сврстати у јаче комаде.

Ово дело је у првој редакцији имало три чина и носило наслов *Марија*, а приказано је у Новом Саду у Српском народном позоришту, 28. марта 1895. године. Играли су тада најпознатији новосадски глумци, М. Марковић, П. Добриновић, Ружић. Изашла је и оцена *Ј. Хр.* (вероватно *Јован Храниловић*).

Ми имадемо врло мало изворних модерних салонских комада у нашем репертоару, зато се обрадовасмо, што нам је дана прилика, да видимо овај најновији комад нашег уваженог писца први пут на нашој позорници...

Већ сада нас присваја фини тон и отмена атмосфера, у којој се креће мали број особа у овој драми из друштвеног живота. Нема ту ни шаблоне, ни баналности, дикција је фина и отмена, досетке финим укусом изабране, призори вештом руком приправљени у целовиту драмску слику са дотичним заплетом и расплетом укалупљени да мора бити задовољан и психолог и моралиста...

Како се види, писац је изабрао згодан предмет, психолошки процес, који је латентан у душама хиљада. Експозиција је јасна, заплет вероватан,

*а расплет у психолошком и естетском погледу задовољава и оставља утисак, какав ваљана драма у души оставити мора.*¹⁰⁷

Меланија

И овај комад је, од самог аутора, дефинисан као драма у једном чину. Чини је десет призора. Ликови који се појављују су: Младен Вучић, Меланија, његова жена; Петар, Драга и Лука, као слуге. Радња је смештена на Вучићев салаш, а у центру је газда Младен, који ухвати своју жену у неверству. Кроз монолог неверне Меланије, изванредно је осликана прељубница, која је на све спремна, осим на истину и покајање:

Меланија:(геди оборене главе преда се, покрива лице рукама, заплаче се; устаје нагло, брише очи, пође вратима, која су забрављена; пође прозору, ту су решетке. Тада збаци бунду и проговори). Забрављена, и никуд не могу одавде, а напољу је он и проклети пас, који ме је и одао, јер је около кола скакао и цикао. Младен сумња, можда и зна, можда га је и видео. Како је наишао амо? Рече, да ће у лов у шуму. Иван се спасао, хвала Богу! Спасла бих се и ја, да није нечовек тај убио коња. Што ме не избави, Боже! Сад сам ту...(обори па дигне главу) али ја ћу порицати све. Казаћу и њему, да ми је био брат, вероваће. Али ако не верује? Да сам то бар одмах казала. Ивана зацело није видео, није. Бранићу се очајно, ал с њим је тешко. Ласкаћу му, та он ме тако љуби. Вероваће ми, свагда ми је веровао. (огледа се у одледалу) Ја сам још увек лепа; моје ће га очи опет очарати и ја ћу ипак одржати мегдан. Али, зашто је тако благ? За несрећни дуван пита тек узгред као год и за ове тањире! Волела бих да је зипарао и беснио већ сад. Бура би се пре и лакше стишала. Али ова потмула, ова страшна тишина! О Боже, Боже! (тумара по соби, уђе и у другу, на лева врата, па се опет врати) И тамо су решетке на прозору, и тамо су врата

¹⁰⁷ Позориште, Нови Сад, 1895, бр.36 (стр.142,143)

забрављена а ја немам снаге, да их одбравим. Језа ме хвата, сад му Драга приповеда све, тек што није ушао, о Боже, Боже!(види икону) Ах! Светитељу благи, помози ми само сад! Ево ти се заветује да нећу више никад. Смети га, светитељу, да не посумња и да мени верује све, све, све! Онеми и Петра и Драгу да не могу казати...(клоне) Много, много тражим од светитеља тог. О! (скочи) О Иване, ти си тако мио и тако благ, а овај је свагда намрштен, ћутљив, бојим га се. Па реци (клекне) светитељу благи, зар није онда дозвољено, зар немам право? Говори, говори, светитељу мој! Ал ти ћутиш, ћутиш, не велиш ништа, можда ниси никад ни знао, шта је то љубав, испосниче, Божији угодниче! Ниси, дабогме да ниси, иначе би ми дао знака...(скочи) ах!¹⁰⁸

Све овде долази до изражаја, и жестока Младенова нарав, и кајање што је жену из љубави узео и због ње се са фамилијом завадио, и спремност на освету. Када се љубавник Стојшић врати у кућу, с намером да заштити своју љубавницу, муж га изазива на двобој и убија. Он је смирен јер је сачувао образ.

У романтичарском маниру се све завршава, супарник је у двобоју убијен, а прељубница остављена да се сама суочава са последицама. Има ту и патоса, претераних емоција и реакција, али и добро профилисаних ликова. Није пропуштена ни порука дела.

Ђурђевићи

Последња у низу је драма у једном чину, *Ђурђевићи*, која је написана у пет чинова, са ликовима: Ђурђевић, генерал у пензији; његов син Јован; снаха Јелена; унук Ђурица и полицајац Петковић. У кућу поштованог генерала Ђурђевића долази полицијски службеник јер је његовог сина пријавила управа штедионице, у којој ради, због проневере.

¹⁰⁸ Савић, Милан, „Одсутни тренутци“, пет позоришних дела, Нови Сад, 1905, стр.68,69

Док генерала страшно погађа вест о каљању часног имена, његовог сина оставља равнодушним. Он се руга и спреман је да одлежи у затвору:

Јован: Казао сам доста јасно, одседећу неко време, па ће онда опет све бити добро.

Ђурђевић: (уступи корак од Јована) И ти то говориш, као да ћеш на какву пристојну забаву и назтраг!

Јован: Та, забава баш није.

Ђурђевић: Зар нас овде не узимаш у обзир? Зар мислиш да ћу ја допустити да моја крв обешчисти име наше поштено? Седамдесет ми је година, а тај цели дуги век провео сам с чашћу и с образом. Наши прадедови, све часни официри, који ни сенке од лјаге нису трпели, ти морају окренути своја лица од тако недостојног потомка. Па какво име мислиш предати сину свом? Име злочинца, који је робовао са проневере! Он у војсци нема места, а твоје гнусно дело пратиће га као проклетиња кроз цео живот. Не, не, Јоване, ако имаш искре части свију Ђурђевића, ти нећеш дати да до тога дође.

Јован: Па шта да радим?

Ђурђевић: Мораш се убити.

Јован: Е, да богме!

Ђурђевић: Да, убити и то сад одмах, пре него што је дошла потеря по тебе.

Јован: Којешта! Немојте ми то ни говорити.

Ђурђевић: Јоване! Видиш ли ову седу косу! С чашћу је оседела. Ја те молим Јоване, сине мој једини, овако те молим (склопио руке). Учини себи крај па си бар нешто спасао. Добровољно си покајао грех, животом си откупио част.

Јован: А како бих се убио! Данас се то не чини.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Исто, стр.88,89

Син упорно одбија да сачува породични образ и у тренутку када полицијски службеник поновно долази, генерал узима пиштољ и убија свог сина. Решен је да иде у затвор, али полицијски службеник и снаха сведоче да је Јован извршио самоубиство.

Ово је дирљив комад о потреби очувања части и угледа породице. Дело носи поруку о последњој борби генерала да сачува оно што је животом градио, али што није успео да угради у свог сина. Полицијски службеник га не хапси јер је свестан да је његова казна већ превелика. Ово је успео комад.

Драмске форме Милана Савића тематски се крећу од грађанских, па до покушаја постављања историјских личности на позорницу. Грађански орјентисане баве се малим темама; породичним проблемима или људским манама и пороцима. У њима је јасна морализаторска и поучна намера аутора. Он за ликове бира вишу грађанску класу, ту су лекари, адвокати, професори или богаташи. Јунаци могу бити љубоморни или пијани, или склони картању, али су увек у границама грађански пристојног и све се завршава на пријатан начин, у духу помирења.

У три комада покушава да историјске личности стави у обичне, животне ситуације. Тако у *Дојчин Петру* осим бана, доводи и краља Матију, да сведочи, заправо, безазленој страсти Дојчин Петра; у *Цару провадацији* иде даље, па на двор цара Душана смешта српску властелу, а све да би будући кнез Лазар добио за жену кнегињу Милицу. Најслабији комад је *Ксеније и Ксенија*, где су антички ликови, Сократ, Ксантипа и други, најнеуверљивији јер је комедија више покушај него успешно остварење.

Комедија у пет чинова *Проводације* спада у боље комедије Милана Савића. Иако се уочавају мане, она је лепа, шаљива и допадљива игра. Радња се доследно развија, а ликови лагано профилишу. Вредело би је поновно поставити на сцену.

Три мале форме: *Амајлија*, *Меланија* и *Ђурђевићи* су драмски најснажније. Оне носе прави драмски набој и присуство романтичарског патоса не умањује им уверљивост. Иако кратке, донеле су упечатљиве ликове и дубину осећања.

Два дела: *Посета* и *Дојчин Петар* су написана десетерачком стихом. Прва је управо због стихова снажнија, а због саме теме и свечанија, јер има логике да се о Змај Јови говори у стиховима.

Иако се анализиране драмске форме не могу у целини, у вредносном смислу, високо оцењивати, ипак међу њима има неколико остварења, која и данас могу заинтересовати читаоца, а понека добити и нову сценску прилику. Имајући у виду велике узорне и видљиве романтичарске утицаје, Савић је успео да створи неколико упечатљивих реалистичких комада, као што су: *Проводације*, *Цар проводација*, *На леп начин*, *Ђурђевићи*, *Амајлија*. И сам Црњански афирмативно говори о неким његовим драмским делима.

*Али се ступањ књижевног још више диже кад се зађе међу његове веселе позоришне игре. Међу њима, неке, могле би и данас да се држе на позорници. (Нпр. „Цар проводација“)*¹¹⁰

Савић није био самољубив, нити је, упркос гласу који га је пратио, одбијао да прихвати критику. Много је промишљао о књижевности, њеној вези са позориштем, па, логично, и о себи као драмском писцу. У својим размишљањима *„За кулисама - доживљаји и утисци једног драмског писца*, проговорио је сасвим искрено о свом доживљају критике.

Не треба се заносити и ниједан писац не треба да уверава, да је он сасвим хладан и да га, бар први, приказ његова дела не буни и не узнемирује.

О, све мене и промене, сву скалу душевне узрујаности, од заноса до

¹¹⁰ Милиш Црњански: *Књижевно дело Милана Савића*, СКГ, 1930, св.8. стр.593-597

разочарења и очајања доживео и проживео сам ја као и сви, који су покушали да на позорницу изнесу које дело своје. Често сам био тако збуњен, да ни на најобичнија питања нисам умео дати одговора. Колико ли сам пута био пун једа на глумце, на господина Тону, на публику.¹¹¹

Осврнуо се и на појединачне представе, прокоментарисао и публику и глумце.

Године 1879. приказана је прва моја драма. Ко сада и мисли на њу!..Онога јануарског вечера 1879., кад је публика на сва три чина „Последње воље“ моје упорно ћутала, ћутала и најпосле отишла кући. За њом глумци, један по један, испод жита, куд који, и нико да ме погледи, мене, ком су сви бацили прво драмско чедо моје у воду. Нико? Не. Ту је стајао господин Тона, водећи ме на капиџик, да се неопажен изгубим у помрчини. „Видите“ ,рече ми благо, као што и треба болеснику „да је лакше дело критиковати него га написати“.

Месец дана доцније приказана је први пут актовка „Фрише фире“, с успехом. Публика није излазила из смеја, али ја сам стојећи за кулисама, ипак видео, да су многа чела набрана, лица мрачна. Избило је сутрадан, кад сам се састао с једном познатом госпођом. „Шта вас се тиче наше картање?“ Довијао сам се како сам могао, у себи сам ликовао: И то је успех.

Али, да... Опет месец дана доцније сахранила је публика „без крика и клопота“ нову актовку Косте Ристића, „Наживио се“.¹¹²

Због ових немилих искустава напустио је Савић сваки даљи рад на драмском пољу на следећих пет година. Нову инспирацију и жељу за

¹¹¹ *Позориште*, Нови Сад, 1907, бр.18, стр.121,122

¹¹² Исто, бр.19, стр.125,126

радом је донела појава позоришне дружине у Новом Саду. Како су прихваћени други комади каже сам.

На сличној основи, измишљеној, написао сам још и драме „На леп начин“ и „Марију“. Та друга доживела је тако нему пропаст, да сам је одмах после представе, 1895. повукао из репертоара. Шаљива игра „На леп начин“ није овде ни приказана. Њена три чина прешла су први пут преко београдске позорнице г.1900. И то с приличним успехом.

Моја два позоришна комада „На добротворну цел“ и „Добра воља“ имају своју историју. Њих сам израдио на основу фактичких догађаја, дакле из правог правцатог живота, и то први из живота свога „ближњег“, а други из свог рођеног. Оба комада сам доцније прерадио, не што се суштине и предмета, него само што се драмског склопа тиче и то на основу примедба мога критичара у „Позоришту“. Комаду „На добротворну цел“ била је повод једна нелепа, готово беспримерна подвала у овдашњем друштву. Они, којих се тицала, разумели су алузију потпуно. Али су је разумели и они, којих се није тицала...

То друштвено расположење показало се ваћ на самој представи. С једне, мање, стране аплауз, који се једва усудио да појави, с друге, веће, негодовање и по који звиждук. Не да друштво да му се замерају мане и слабости! Неколико дана доцније изашле су у листу „Наше доба“ две оцене, које живо протестују против дела и осуђују како управу, тако и писца. Особито писца. Ах, сиромах ја! Шта све није пало на моју грешну главу.¹¹³

О успеху његове представе *Цар проводација*, која је у Новом Саду играна 1901. године, а у Београду 1900. године, најбоље говоре писма Бранислава Нушића, тадашњег управника позоришта.

¹¹³ Исто, бр.20, стр.130; бр.21,стр.136

Пошљем рукопис Нушићу у Београд, који га брзо метне на репертоар. Милош Цветић примио се редитељства. Нушић је био тако добар, те ме је о току прилика извештавао.

„Београд, 7.09.1900. Драги Милане, примио сам рукопис и прочита., Могу ти рећи, да ме је та ствар најпре у начелу освојила. Одавно сам желео да се у нас напише историјска игра, која би нам изнела живот наших историјских личности... Читајући, ја сам се нарочито држао обзира и пазио да ниси коју од личности профанисао, што би незгодно пало. Нашао сам да ниси и тиме је ствар у многоме добила.“

„Београд, 4.10.1900. Комад је текао лепо, публика га је лепо дочекала, декорације су биле изврсне, као и костими. Чича Илија (Станојевић) је у сваком чину односио аплауз, а врло су добри били и Нигринова и Гавриловић. Критике су се поделиле на два најсупротнија мишљења, од којих први тврде да је „Цар провонација“ ствар одлична, а други да није никаква. Ови посљедњи неће да се измире с тим да се Југ, Душан итд. уносе у шаљиву игру. То је оно старо, конвенционално мишљење. Ти си хтео да пробијеш лед, мораш мало и трпети.“¹¹⁴

На крају ових својих размишљања о себи као драмском ствараоцу, позоришним представама и кртикама, није заборавио да ода поштовање Тони Хаџићу, који је био ментор, пријатељ и сапатник у свим Савићевим драмским окушавањима.

¹¹⁴ Исто, број 23, стр.145

Позоришна критика

Осим писања оригиналних комада за сценско извођење, Савићево живо интересовање за позориште огледало се и у темељном праћењу свега што је у Новом Саду постављено на позоришну сцену, али и света глумаца и других позоришних посленика. Из тога су проистекле позоришне критике, које су излазиле у листу *Позориште* и *Ново позориште* више од тридесет година. Овај дуги временски период праћења позоришног живота у Новом Саду, почев од 1877 године, довољно говори о његовој истинској преданости „даскама које живот значе“. Писао је кратке осврте под својим именом, али на самим почецима користио је псеудоним „Коста Ристић“ (К.Р.).

Тако је 1879. године писао о „Веселим дворима“, шаљивој игри у 3 чина, аутора Сердуа и Ханекена, који је за српску позорницу прерадио Бранко М. Јовановић. Није могао а да се не осврне, на тада врло популарне, прераде.

Али шта учини српски прерађивач! Незграпном шапом забегљао је у француско плетиво; недовољним разумевањем, неотесаним пером и још неотесанијим укусом разонодио је и разбацао је оне могуће моменте, који би служили за подлогу заплету, те по томе и даљем развоју. Већ одмах наслов „Весели двори“! Зар ће тај наслов побудити у икојем путнику мисао да је у механи? Па онда све сама српска имена. Наравно, кад су му лица Срби, мора и земљиште, где се радња развија, бити српско. А које би за то боље доликовало од китњастог и веселог Срема? Али, гле, г. Бранко је заборавио да „прерађује“ па је оставио жељезницу, да иде кроз Срем. Заборавио је да у Срему нема жељезнице. Наравно да је при карактерисању заборавио на српске типове, већ је оставио просто Французе са српским именима... На сваки је начин испало неко полутанско

*дело, ком треба или вратити првобитан француски тип, или га бацити у закутак, јер му је још понајмања мана, лош српски језик.*¹¹⁵

У бројевима 11, 12, 13, 14 темељно се позабавио трагедијом *Ромео и Јулија*, коју је превео Лаза Костић, а за позорницу „удесио“ А. Хаџић и која је изведена 9. јануара 1879. године. Његово одушевљење Шекспиром је недвосмислено.

*„Ромео и Јулија“ није трагедија, то је песма над песмама у славу љубави, а главни је јунак у њој сама љубав, која говори час из Ромеових, час из Јулијиних уста...Та љубав, која не пита за будућност, која се не брине много о прошлости, која хоће да ужива садашњост у пуној мери, која, у гдекојим тренуцима, додирује и махнитост, зар је таква љубав на дуго могла усрећити своја чеда?*¹¹⁶

Дивећи се великом делу, он се осврће и на глумачке креације и даје оцену онога што је запазио.

Да видимо како је решила гђа Рајковићка ту, поред све разноврсности, свагда доследну улогу. Први корак на позорници, прве речи показиваху нам, да јој је при подигнутој завеси, та улога израсла пред очима и већом него што је заиста. Гђа Рајковићка је можда у овом тренутку посумњала у своју снагу, да ће Шекспирову Јулију достојно моћи приказати, или да ће јој та улога под руком постати обична цура у старинском оделу, која осећаје своје рецитије у складним јамбима...Она се постепено разгрејала, класичне речи класична садржаја довађале су је у ватру, те јој у гласу лежаше осећање и жар, који је од Шекспира уливен у речи, али нас кретање није задовољило сасвим, јер беше свагда једно исто. Гестикулација мора бити потпуно изведеена, не само донекле, фрагментарно.

¹¹⁵ Исто, број 8, 1879, стр.31

¹¹⁶ Исто, број 12, стр.46

*Од давна смо научени да ћемо са позорнице српске имати уживања, кад год смо на позоришном листу читали име Д. Ружића, међу приказивачима. Он беше изврстан, особито у десетој појави трећег чина. Ту је улио сав свој жар, све дубоко осећање и разноврсно своје тумачење.*¹¹⁷

„Последње љубавно писмо“, шаљиву игру у 3 чина В. Сардуа је доживео као „најпријатније чедо“ овог писца, али је дао и осврт на глуму Д. Ружића и С. Максимовић. За *Избирачицу* К. Трифковића каже да је оштром иронијом изнела не само лош начин живота, већ и потребу да се човек лажно представља, па сходно томе и децу „траљаво“ васпитава. Сматра да су у главним ликовима осликани „варошани и полуварошани, којима су околности и обичаји прерасли интелигенцију“.

*Приказана беше та шаљива игра веома добро. На прво место морамо споменути „избирачицу“ Малчику, коју нам је гђца Ленка Хаџићева заиста тако вешто, с таквом оданошћу и сигурношћу приказала, да с наше стране имамо да прибележимо само лепога о њеном приказу. У сваком моменту, било то као маза или као девојка, која влада ситуацијом, било то у нагласку или кретању, гђца Л. Хаџићева беше на свом месту.*¹¹⁸

У истом броју се осврнуо и на представу *Цврчак у мравињаку* Легува и Лабиша. У то време су популарне „прераде“, па је једна од њих и *Злочинчева марама* Љ. Абоњија, о којој пише у броју 20, исте године. Дело је прерадио Ј. М. Шимић, а Савић то сматра грехом, злоупотребом, које треба још на почетку угушити. Реч је о правом мађарском делу, са типовима из мађарског живота, оригинално замишљеним, али је све покварено покушајем да се радња смести у српску средину, међу Србе. Нижу се и осврти на *Дипломате старе школе* Хуга Милера, у преводу

¹¹⁷ Исто, број 13, стр.50,51

¹¹⁸ Исто, број 16, стр.63

Бранка Мушицког; *Наше робове* Сахер Мазоха; *Жене у уставном животу* Коломана Тота; *Кина* Александра Диме; *Дружину* и *Чашу воде* Е. Скриба и друге. Занимљиви су и његови осврти и на дела домаћих аутора, као што је *Саћурица и шубара* Илије Округића Сремца или нескривено одушевљење Стеријиним *Кир Јањом*.

Глума „Кир Јања“ остаће за сва времена специјалитет наш. Она неће никад прећи преко које стране позорнице, а кад би прешла, изгубила би можда најважнији комичан момент свој, изгубила би грчко - српско наречје... Али у једној ситуацији надмашује Кир Јања Харпагона и то замашно, у фактичком приказивању свога „среброљубља“. Дрхће Кир Јања пред нама за својим новцем, милује на позорници своје жуте дукате, њима тепа, рад њих завирује у сваки буџак, због њих криви и напада жену и дете.¹¹⁹

О *Максиму Црнојевићу*, трагедији Лазе Костића, пише у два броја, па уз препричавање садржаја даје и оцену глумачких рола, хвалећи Саву Рајковића и Д. Ружића. Од 1881. године потписује своје радове са *М. С-ћ*. Године 1884. изашле су критике о представама: *Сеоска лола* Е. Тота; *Наше жене* Мозера и Шентана; *Библиотекар* Г. Мозера; *Муж на селу* од Бејара и Жила Вељија; Шекспировом *Млетачком трговцу*; *Марки Вилмер* Ж. Санда; *Ултимо* Г. Мозера; *Фуршамблови* Емила Ожјеа; *Гренгоар* и *Шоља теја*; али и осврт, у три наставка, на представу *Стеван, последњи босански краљ*, историјску трагедију у 5 чинова, коју је написао Мита Поповић, а која је први пут приказана 30. јануара 1884. године.

Предмет ове трагедије може се узети за поетичан, јер унутрашњи догађаји, религиозно осећање, љубав према народу, жеља за влашћу и за слободом избијају на површину, провоцирају, долазе у сукоб са противним елементима. Мита Поповић учинио је то доникле, у колико су му прва два

¹¹⁹ Исто, број 47, стр.187

чина пуна радње. Али већ трећи чин показује опадање радње и мада јунака спољашњи утицаји доводе у неприлику, он својим унутрашњим осећајима тек само речима даје одушке. Види се дакле да је цела трагедија у битности својој пуна недостатака. Она има својих лепих места, може на православне родољубе упливисати моћно, али то је све. На објективног посматрача неће она произвести други утисак, него фрагментаран, што и не може друкче бити, кад погрешка лежи у основи, у битности. С тога сам одустао од оцењивања омањих сцена, од мотивације Стевановог лудила. Ја га држим за немотивираног, психолошки неоправданог, а свакако невешто израђеног. Треба само слушати шта Стеван не говори све.¹²⁰

Не либи се Савић да свом савременику, суграђанину, али и знанцу, искрено каже шта су добре, а шта слабе стране његовог дела. Године 1890. осим осврта на текуће представе, излази у 12 наставака *Наше драмско првенче*, у ком је детаљно анализирао драму Стевана Стевановића „Цар Урош“. Савићеву је пажњу привукла ова трагедија јер је првенче, није постојало никакво српско драмско дело, које му је могло бити од помоћи, или узор. Он увиђа да је Стевановић био под јаким утицајем тадашње сентименталне струје у нашој књижевности, што се види у наивности, неспретностим гомилању речи, претеривању у изразима, развлачењу. Уочавајући слабости, има разумевања за тешкоће са којима се аутор носио, али сагледава ово дело као важно и незаобилазно у нашој књижевности. Године 1891. излазе веома интересантна разматрања о проблемима позоришта и глумаца. Текстови: *Драмски писац и позорница*; *Глумаштво и глумовање*, *Глумац почетник*, *Глумица почетница* су Савићево критичко, али и добронамерно размишљање на задате теме.

Глумовање је израз и тумач глумаштва и који глумац хоће озбиљно да схвати свој позив и своју струку, тај не сме само на пракси оснивати

¹²⁰ Исго, година 1884, број 12, стр.46,47

*будућност своју, већ се мора бавити и теоријом...Пре свега дакако да глумац мора набавити себи онога знања, које је с његовим позивом у свези. Он мора бити код куће у песништву, особито у драмском, како би све особе у глуми могао држати у успешном приказу. Критичка разлагања славних естетичара морају му бити не само посланица већ хлеб насушни.*¹²¹

У Српским илустрованим новинама објављује неколико осврта на актуелне представе. Тако је поводом приказивања представе *Мати и син* Бирх Фајфера и *Ловорика и просјачки штап* од Холтаја, изрекао оштре речи.

*Ја не могу да схватим шта раде те срцепарајуће глуме на српској позорници. У њима нема о уметности ни трага, оне су само зато ту, да муче и глумце и публику. Бирх Фајферка, која ниједну глуму није самостално измислила, него сав тај дармар осећаја из романа и драма других књижевника покупила, која уме да изнесе само нека немогућа чувства и неке немогуће „интересантне“ особе, та да буде учитељка нашој публици! Гледао сам како су се најбоље глумачке снаге заман трудиле да произведу из тог атентата на здрав разум иоле нешто, што се бар сносити може. Г. Тоша Јовановић, тај алем камен међ београдским глумцима, приказивао је на позорници „сина“ са неисказаним жаром и осећањем, али свом имену за љубав.*¹²²

Нижу се, у следећим годинама, интересантни осврти на улогу костима у представи; мали портрети познатих глумаца Пере Добриновића, Д. Ружића, С. Рајковића, Тоше Јовановића, Милке М. Марковић, Ленке Хаџић, али и промишљање *О драми и што је с њоме у свези* у 5 наставака, у коме сагледава како треба да је саздана и живи драма.

¹²¹ Исто, 1891, бр. 29, стр.117

¹²² Милан Савић, *У београдском народном позоришту, Српске илустроване новине*, 1882, бр. 5, стр.76,77

Драма је суптилна, али и природна ствар. Ње се не треба латити ни незграпно ни у рукавицама. Она иште специјално поступање. Драма није а и не сме бити израз субјективних осећаја пишчевих; она може бити израз његових назора, његових начела, његових уверења. Таква ће драма онда наићи и на бољи одзив. Дотаћи се оне жице, која у сваком човеку мање или више постоји, значи погодити прави пут. Драма не сме бити ни објективна; она није критика, она је у правом смислу израз и огледало живота нашега, она је свет у малом, у ком се крећу људи са својим слабостима, врлинама, страстима.¹²³

Да се само мери Савићево учешће у позоришном животу, његов допринос у оригиналним делима, позоришне критике и текстови написани у славу позоришне игре, па је већ за једног прегаоца културе доста. Све ово је само један део његових интересовања, један аспект деловања.

¹²³ Исто, 1894, број 1, стр.2

Путописна проза

Иако је, према Бошку Новаковићу, путопис у српској књижевности мање од књижевне врсте, подврста, огранак, појава у сенци других врста, којој се придаје мање значаја него приповеци или есеју, он је ипак константа. Мада нема већег броја писаца који су се посветили искључиво њему, могуће је пратити његов историјски развој. Развоју путописа су погодовали листови и часописи друге половине 19. века, који су имали сталне рубрике за писма својих сарадника. Иако штампана дела нису имала нарочиту књижевну вредност, она су будила и развијала интересовање за путопис. Издавају се свакако Јоаким Вујић, Јаков Игњатовић, Љубомир Ненадовић, Сретен Поповић. Бошко Новаковић наставља низ:

*За Поповићем и уз њега повели су се и други путописци, Милан Ђ. Милићевић, Мита Ракић, Милан Савић, Стојан Новаковић, Бранислав Нушић; пре Поповића то су учинили Владан Ђорђевић, Јован Мишковић, Коста Поповић и други.*¹²⁴

У том смислу се у општу климу сасвим уклопио и Милан Савић са својим путописима, што Бошко Новаковић својим уврштавањем Савића и потврђује. Током живота Милан Савић је много путовао и вођен жељом да сачува од заборава утиске и сећања са тих путовања, он је скоро педесет година писао путописе. Они су током његовог живота објављивани, у неправилним временским размацима, расути по књижевним листовима, у наставцима или као збирке. Излазили су од 1871. године, па све до 1918. године у листовима: *Српство; Бранково коло; Стражилово; Јединство; Застава; Српски Соко; Браник и Јавор*. Овде је реч о путописима шире

¹²⁴ *Избор српског путописа, Матица Српска; Српска књижевна задруга, Нови Сад; Београд, 1961, (предговор Бошка Новаковића), стр.17*

насловљеним *Слике с пута*, а односе се на текстове: *На Дунаву; Гамзиград; Под арњевима; Књажевац; Ниш и Крагујевац*; са путовања кроз Србију. Ту су и *У Русији (успомене из 1871.г.); Слике с пута по Немачкој; Шетња по Бечу; По разним крајевима (по Ердељу; Ада Кале; Венеција); Слике с пута (Фиренца; Лошињ; Бријони; Мендола); Код Лужичких Срба*; и својеврсна збирка путописних прича *Из старог Дубровника*. Нису то увек класични путописи јер Савић, као путописац, је заинтересован, не само за просторе, здања, крајолике, историју и географију, него и много више за људе. Тако су његови записи сведочанства о сусретима, које је на овај начин, за себе и друге, сачувао за вечност, па ће у овом поглављу више говорити сам Савић.

*Из разних крајева
(У Русији)*

Реч је о текстовима који су у наставцима излазили у *Српским илустрованим новинама*, 1882. године, а односе се на успомене из 1871. године, како и у поднаслову стоји. Савић описује своје путовање до Петрограда и свој боравак у њему, Кронштату и на Константоновском училишту. Његово путовање креће из Беча, па преко пола данашње Европе до Петрограда:

Било је 10 сати у јутру, након путовања од осамдесет сати, кад сам стигао у Петроград. Не знам шта сам у тај мах осећао, кад сам ступио из колодвора на улицу. Преда мном је само врвио свет и кад сам мало дошао к себи, јурио сам већ на малим соницама кроз широке Петроградске улице.¹²⁵

Његови утисци су потпуни и широки. Стигао је у руску зиму, снег и санке. Уз описе града лепо уклапа и дијалоге са својим саговорницима:

¹²⁵ Савић, Милан, *Из разних крајева (У Русији)*, Српске илустроване новине, бр.2, стр.29.

- *Зашто у лакој хаљини? Рекох му ја; та ово на мени је зимски капут.*
- *Тај паљто! Види се господине, да сте први пут у Петроград, насмеши се вратар, овде ваља ићи у шуби, ако нисте ради да вам се до најближег рогља не смрзну уши. Знате ли да имамо двадесет и један град зиме! Него идите горе и узмите вашу шубу.*¹²⁶

На то одмах веже и слику градске вреве:

*Ја нисам био новајлија у великој вароши; шест пуних година живио сам у Бечу, те сам се био научио на метеж и на жагор, као што је у тој великој подунавској престоници; али све то није ништа према метежу и граји у Петрограду... Десно и лево, по тротоарима, врвио је свет, замотан у дебелим лепим шубама... Извошчик мој јурио је међу тим кроз Невски. Број његових кола био је, ако се не варам, 19083; али знам зацело, да је био преко 19000. Леп број Петроградских фијакера! Лети их да богме нема толико јер сви ти силни извошчици оду на пољску радњу и само ако их остане која стотина, а и ти су довољни, јер баш онај свет који се воза, не станује преко лета у Петрограду, већ на дачама, оближњим летњиковцима или тумара по Европи.*¹²⁷

Пролазећи улицама царског града уочава и здања:

*Само куће, које су мирно стајале, привлачиле су стално очи моје. То су биле чудне куће; палата до палате, и с једне и с друге стране улице, стајаше поносито, озбиљно, као два дуга реда челичних Преображенца, тих најодабранијих момака васцеле руске војске.*¹²⁸

¹²⁶ Исто, бр.3, стр.42

¹²⁷ Исто, бр.3, стр.42

¹²⁸ Исто

У центру свега остаје сам аутор, везујући читалачку пажњу течном наратијом, у којој се смењују дијалози са описима. Своје сусрете с људима верно преноси и даје запажања и закључке.

Иако је у Петроград донео много писама од знаца из Беча, који га топло препоручују својим пријатељима:

А то се састојало у том што сам носио своја „препоручителна“ писма адресатима. У први мах примали су ме предусретљиво, пријатно, али кад су из писма проучили да ми буду од помоћи, охладнило им је пријатељство подобро. Од петнаест писама предао сам можда само десет, а од тих десет, помогло ми је само једно. Каква ли имена нису била на кувертима тих писама! Ту је било писмо на кнеза Ц., на генерала Ф., на грофа К., на државног секретара П. И на многе сличне фирме.¹²⁹

На крају је сасвим разумео како Руси гледају на остале Словене:

Кнез Ц., Грузин са Кавказа, био је млад човек, мађи од мене. Кад сам му дошао трећи пут, рече ми, немачки је говорио перфектно, да ми остали Словени сматрамо Русију као елдорадо, као на пример Немци Америку, где се може на лак и комотан начин доћи до заслуге. Ја сам гледао да те остале Словене, те тако и себе самог, оправдам, али мој кнез није хтео да промене своје назоре, највише што је допустио, да ја не идем на то да у Русији стечем капитала. Морао сам се насмејати на то, али нисам му више никада досађивао.¹³⁰

Радо се аутор сретао и са Србима, који су у Петрограду имали своју малу колонију:

Онима, који су сели за наш сто, прикаже ме Мита редом; сви су били Срби, које ђаци, које официри. Ту сам се упознао и са г. Димитријем В.

¹²⁹ Исто, бр.6, стр.90

¹³⁰ Исто, бр.6, стр.90

Караџићем, сином нашег Вука С. Караџића; био је капетан код инжинирскога кора. Још сам се упознао и са богословом г. Љубомиром Вујновићем, садашњим професором на српској православној богословији у Задру. Било је лепо друштво; људи млади, сложни, који су баш у оно доба имали намеру да склопе српску општину у Петрограду.¹³¹

Даје широку палету лепота и богатства царског града, од становништва, преко стотина мостова, цркава, све до школа, факултета, института и царске библиотеке са милион књига, али каже да:

Ту има примерака од српских штампарских радова из године 1494. па све до 1791.

Упознат је и са свакодневним животом, па је слика стандарда, али и угоститељске понуде потпуна:

Живот је у Петрограду врло скуп, особито ако се хоће мало боље да живи, јер се ту могу добити производи свију зона и што год се иначе у моди и луксузу измислити може. У бољим гостионицама ручак је по тарифи; хоће ли ко боље да једе, мора и више да плати, али не тако да он бира јело које он хоће, него што је по неку извесну цену одређен и изван број јела. Пиво је рђаво, вино скупо а ракија се не да пити на „деци“. С тога се и скромнија друштва купе већином око чаја, који се без икаква рума пије. Ја сам у целом Петрограду наишао само у једној гостионици на прилично пиво, и то чини ми се у талијанској улици, одмах близу пасажа... Нема тамо кавана као у нас; билијара до душе има, али одмах до њега постављен је сто, за којим се или руча или вечера. Ни у најобичнијој кухмистерској нема ручка пре четири сата, а што је гостионица ноблија, то је онда и доба за ручање све доцније. У дућанима су изложене красне ствари али по ужасну цену и при свем тим опет се

¹³¹ Исто, бр.3, стр.43

*може доћи до јефтина еспапа, јер се можда ни с једним трговцем не да тако погађати као са руским.*¹³²

Како Петрограђани живе брзо је увидео. Смена годишњих доба утиче на начин живота:

*Лепо време почиње у Петрограду управо тек у среди или измаком маја месеца; јунија и јулија је дању топло а ноћу хладно, август још које како, а септембра се већ опажа хладноћа. Кад је то топло време, онда у Петрограду има мало света, јер сваки, који само може, иде у свеж зрак, на „даче“. Септембра се пак већ сели свет у варош. Од тог доба, до првог јачег мрза и снега, врло је нездрав Петроград; али кад зими опет стегне, кад се Нева смрзне, кад снег кроз ваздух веје и све бели, кад се улице пуне соницама, онда је Петроград „настојашчи“. Онда се опет иде весела лица и чује вечити усклик извошчика: "берегис"! Онда наступа доба забавама, игранкама, позоришту и опери; дан се претвори у ноћ, а ноћ у дан. Забавишта се пуне тек око 10 сати у вече, а у пет у јутру тек ако се разилази; идућег дана спава се онда до подне. По улицама шкрипи снег испод ногу шетача, дах се смрзне и иње покрије браду и бунду.*¹³³

Уткао је у своју разгледницу и лирске описе, као што је поглед из Красног Села:

Са тог сам брежуљка гледао сву околину, јер је ноћ сасвим видна била, а после два сата, кад се сунце стало рађати...не могу никад заборавити тај приказ: око мене нема тишина, сва војска спава и тек само ако се чује одмерено корачање стражара; ако се окренем оној страни, где је полегла војска, могао сам видети, где се стража шеће, или где је лакат наслонила на пушку и у мисли се дала, далеко одавде, где можда баш у тај исти мах љубовца му баш о њему сања. С леве стране од табора пружила

¹³² Исто, бр.6, стр.91

¹³³ Исто, бр.6, стр.92

*се шумица, а пред њом чисто и бистро језеро... ја се окренем истоку и у тај мах поче небо рудити, све већма и већма, док се на послетку не појави и само сунце. Божанствени приказ.*¹³⁴

Иако овај путопис спада у раније радове, он је успео, заокружен и довршен. Аутор је лепо осликао саме градове, али и све околности путовања док је до њих стигао. Читаочеву пажњу је придобио проницљивошћу, живим и ведрим тоновима, као и једноставношћу израза прихватљивог широј публици.

Слике с пута

(На Дунаву; Гамзиград; Под арњевима; Књажевац; Ниш и Крагујевац)

Записи са ових путовања су кратки и сваки од њих је заокружена целина. Излазили су у наставцима у *Стражилову* 1888. Жива је атмосфера, аутор је сведок дешавања, његовом оку ништа не измиче. Сва његова чула учествују, па тако читалац може да види, чује, али и посредно учествује у његовим гозбама или мамурлуцима. Велики је и живи посматрач, он се саживљава са својим сапутницима:

На првом месту поседао путнички свет. Две лепе госпођице, које је капетан велике лађе топло препоручио капетану мале лађе, стоје једна до друге и замишљено гледе низ Дунав у извесну „неизвесну“ будућност; разговарају се немачки. До њих се води жив разговор на румунском језику, а мало даље на српском; морнари се довикују мађарски, три бостанције диване бугарски, једна гувернанта опомиње свог малог питомца на француском језику, на другом месту пева турски војник турску песму, а онај Енглеz држи достојанствено монологе на свом језику: "Ил бит ил не бит, то се пита сад!" На крову другог места, међ самим сандуцима, мала колонија босанских Мухамедоваца. Под великим жућкастим амбелом две

¹³⁴ Исто, бр.10, стр.153

*буле, једва им видиш очи. Свака има у руци одојче и доји га; до њих седи старац разголићених груди и мирно одбија дим за димом; куд су га мисли занеле, Бог, или боље, Алах би га знао.*¹³⁵

Током путовања често мења превозна средства, па прелази с лађе на воз:

*На тој железници као и на свакој: скључају те у кола, затворе за тобом врата, а ти се снабди и стрпљењем и резигнацијом, јер до Туси Северина не отвара кола ни један кондуктор. Ту негде видесмо како близу обала, а из воде вире стубови Трајановог моста.*¹³⁶

Његово живо приповедање омогућава упознавање, не само људи са којима пријатељује, већ и лепоте крајолика, али стиже и да се позабави пореклом имена, легендом.

Поље Зајечарско заслужило би боље то име, да је заиста поље; овако је више узана долина, кроз коју се вијуга Црна Река. То земљиште обележава јасно и турски назив „зајик“, који значи „теснац“; није немогуће да је и варош Зајечар или Зајичар добила име од те турске речи. Па и на западу Србије лежи варош, која опет од српске речи „ужина“ доводи своје име, а то је Ужице. Сад, ако је моје мудровање мало несигурно, нек филолози узму у обзир и мој несигуран положај на Тамерлановим леђима. Па не могу, кад сам већ у мудровању, допустити ни то, да Гамзиград долази од многобошког и седога Гамзе. Ја се у том слажем с мојим негдашњим зајечарским колегом, који о називу „Гамзиград“ овако мисли: У српској војсци било је у оно доба доста најамника, особито немачких оклопника. Биће, да је вођа такве чете, који је једном од српских краљева велике услуге чинио, добио у баштину тај предео. У Немаца није ретко име Hanns; могао се дакле и тај вођа тако звати. Но српски становници нису изговарали то Hanns као Немци; они га, ако га је уопште било, зваше

¹³⁵ Милан Савић, „Слике с пута“, Стражилово, бр.23, стр.363

¹³⁶ Исто, стр.365

Ханза или (х се лако претвори у г) Ганза, па временом због лакшег изговарања Гамза. Тај Hanns сазидео је себи тај град; који се и данас зове Гамзиград (Гамзинград), само да ме не чује И. Руварац.¹³⁷

Наиђосмо на мајдан угља, ћумура; али тај је напуштен, јер стручњаци веле, да не знам колико хиљада година још треба, да ћумур сазре како ваља. Сад испира река мајдан и носи собом незрели угаљ, који јој покрива дно, отуда по свој прилици и име: Црна Река.¹³⁸

Веома емотивно најављује свој долазак у Србију:

...најлепши јесењи дан, предео прекрасан и за мене још непознат, моје срце пуно мека осећања, што идем у мајку Србију, пуно најлепше наде у будућност, пуно искрене намере на својски рад, ах! Ја давно нисам био тако сретан.¹³⁹

Не лишава читаоца чињеница о тежини путовања крајем 19. века, али то чини духовито, комично:

Седео сам као ђаво на џомби. Нада мном проклети арњевци, за мном сандучина с књигама и с креветњим хаљинама, преда мном кофер са осталом опремом, о бедрима ми виси револвер. Наслонити се нисам могао никако, јер чим коњи тргоше или кола штроцнуше а оно ме ивица од сандучине посече по ртењачи и одбије, да сам се брзо а с потмулим јауком исправио. Предњи кофер ми је пак непрестано гладио и миловао колена, да сам на њима већ добио жуљеве, као „во времја оно“, кад сам у основној школи клечао на кукурузу. Уз то ме револвер сваки час гурне у ребра, те ме тако подсети на своје опасно присуство...¹⁴⁰

¹³⁷ Исто, бр.22, стр.347

¹³⁸ Исто, стр.348

¹³⁹ Исто, бр.24, стр.377

¹⁴⁰ Исто, бр.24, стр.377

Хоћу да заспим. Јест! Глава ми се додуше клати тамо амо, али чим и остало тело хтеде да облије санак амврозиски, а оно ме одостраг гурне сандучина, као пуста и дурљива цура; ја потегнем напред, али кофер једва чека да ме бубне по коленима...ајау! Да се исправим? Ни разговора. Укочене ртењаче, згрчених ногу седео сам као Мемнонов стуб у жаркој Африци.¹⁴¹

Све муке путовања га не ометају да он у сваком делу ужива, ужива да гледа, разговара, једе, пије. Пореди градове ослобођене Србије са онима које је по Европи обилазио, па у његовим очима:

Ниш је варош у европском неглижеју и још ће проћи многа годиница док се које како одене. Она губи до душе тиме своју оријенталну оригиналност, али добија зато више значаја за међународни саобраћај. Улице се крше и отварају нове, широке; ниски кровови турских кућа једва допиру до сутерена великих нових здања у европском стилу. Ту се виде пространи прозори, а мало даље решетке на малим пенџерчићима. Џамије са витим мунарама остадоше као неке реликвије да подсети Нишлије и странце на негдашње турско господство. Шта више, у тој вароши је заостала и мала турска колонија, сама фукара која не ради ништа. Куд год се окренеш, свуд се руши и зида. Поред одела, поред нових јавних и приватних здања, стара се Србија за своје мезимче, до ког је с тешком муком дошла и материјално и умно.¹⁴²

Крагујевац изгледа сасвим варошки, велика чаршија подсетила ме јако на новосадску пијаци. Иако је Крагујевац „стара“ престоница, опет се зато донавља сваким даном. Од јавних здања ваља ми споменути нову цркву, која је назидана по облику цариградске цркве Софије, дакако у

¹⁴¹ Исто, стр.378

¹⁴² Исто, бр. 27, стр.428

*много мањем. Поред цркве је здање велике гимназије, ништа друго, него баш палата посвећена просвети...*¹⁴³

И свуда су људи, а где су људи, ту су и комичне ситуације, па он радо наводи приче које је чуо:

*- Бадава, кад је човек у несрећи, кад је пехиста. Јуче дође амо неки Турчин из Солуна; оде у турску механу и поче се са овдашњим Турцима разговарати и веселити. Плати рачун и моји Турци примете, том приликом, да има нешто новаца. У неко доба ноћи крену се у другу механу, но кад су пролазили поред Нишаве, наши Турци зграбе госта, избију га, отму му новце и баце га у реку. Овог је хладан туш довео малко к себи, почне пливати и једва се некако искобеља на обалу. Сад се стаде обзирати, где је? У то спази неку светлост, приступи прозору и почне лупати све то већма. Домаћин, онако иза сна мислећи да су лопови, зграби револвер и фрас!фрас! кроз прозор. Једно тане окрзне маличко Турчина и он нагне бегати. Ноћна патрола дојури на праску, види Турчина како бежи, ухвати га и с њиме у бовару. Јутрос се легитимирао и сад тражимо харамије. Зар није то пех? Бити излеман, опљачкан, у воду бачен, из пиштоља рањен и као лопов у бовару скљукан, а овамо бити невин, као новорођено дете.*¹⁴⁴

Управо овакви делови дају својеврсну живост и лепоту, јер акценат ставља на говорење, своје и туђе. Осим дескрипције и наратије, чести су дијалози које води са сапутницима, кочијашима, крчмарима, свима онима који су на услузи њему или његовој причи.

¹⁴³ Исто, стр.429,430

¹⁴⁴ Исто, стр.429

Слике с пута по Немачкој

Успомене са путовања по Немачкој штампане су у *Јединству* ,у четири дела и пет наставака. Савићево велико одушевљење Немачком и Немцима, једна је од најјачих карактеристика овог записа. Креће од Јене, као града студената и ђака, али оно што истиче је немачка дисциплина и ред:

*Ступи ли нови студент у такву задругу, ступа пре свега у пристојно и отмено друштво, где ће се научити реда.Јер таква задруга пази на манире и васпитава неуке и вољне. Уз то је обавезно ићи на предавања и своју струку изучавати. Ко долази као баукер и који не може или неће да се прилагоди лепшем начину, том се набрзо даје на знање да је сувишан*¹⁴⁵

Осврнуо се и на смештај у хотелу, па његову лепоту повезује са високим гостима, који су у њему одседали:

*У Јену смо стигли доцкан у вече и одсели у хотел „Код црног медведа“, где сам и као студент одседао. Хотел је знаменит стога што су њему преноћили Лутер (1522 г.), Гете (1827 г.) и Бизмарк (1892.), у ствари створитељи Немачке...Гете је ту становао и тужио се да је сваки пут прозебао.*¹⁴⁶

Обишао је знаменитости овог градића и његово дивљење припада спознаји:

*Нових је здања доста и сва су одређена којој научној струци. Заиста, мала Јена жртвује више на науку, него велики Беч и уопште аустријски градови. Па и пуна је споменика својих великих људи.*¹⁴⁷

¹⁴⁵ Савић Милан, *Слике с пута по Немачкој*, 2. Јена, *Јединство*, 1922, бр. 832,838

¹⁴⁶ Исто

¹⁴⁷ Исто

Његова посета Вајмару и Брокну прожета је личношћу Гетеа. У Вајмару посећује његову кућу, кроз чије просторије, у обиласку, замишља великог песника, сад у овом или оном послу. Његову радну собу доживљава као светињу, а тако исто и фотелју у којој је умро. Посетио је Гетеов и Шилеров гроб:

Разуме се да смо били и у гробници сасковајмарских војвода, где су сахрањени и Гете и Шилер. На сандуцима су велики ловорови венци, а услужни чувар окреће леђа, тобож тамо негде има посла, у ствари пак да посетиоцу да прилике да по који листић с венца подмукло и потајно откине. То чини сваки, па и ја, са Гетеова сандука, имам га још и сад.¹⁴⁸

Све што је тамо видео, повезивао је с Гетеом:

Кроз парк тече речица Илм, у којој се Гете, млад и разметљив, силазећи са свог неразметљивог дворчића, дубоко у јесен, новембра, ноћу при месечини купао, само да очврсне. Срећом није никад озбиљно назебао. Па ни онда, кад је усред зиме, спавао на балкону, да се и у сну надише свежег ваздуха...

Јер без тог големог магнета не бих се у Вајмару задржао дуже од 2-3 сата. Без Гетеа не би се ту бавили ни Херцер, ни Шилер, а без Карла Августа ни Гете.¹⁴⁹

Толико се занео простором у ком се нашао, да се пренео у времену и у једном тренутку пред њим се нашао човек:

Пред нама стајаше висок, ванредно леп господин од највише тридесет година... Изненађен и силно узбуђен хтедох кликнути, али не

¹⁴⁸ Исто, 3. део, Вајмар, бр.843

¹⁴⁹ Исто

доспех. Странац метну прст на уста, као знак да ћутимо. И ми смо ћутали иако нам је сваки живац дрхтао. Пред нама стајаше, Гете.¹⁵⁰

Он је са својим идолом разговарао и овај се похвално изразио о Савићевом преводу *Фауста*. Овај необични путопис је обogaћен и стиховима из овог дела, који чине још јаснијим да је цело путовање, као и запис о њему, заправо у славу великог песника. Приказа Гетеа на крају је производ жеље Милана Савића, да га песник прихвата и вреднује, као што он њега, са дивљењем и поштовањем, слави.

Иако у овом запису није читаоца лишио лепих описа крајолика, ни знаменитости, намеће се закључак да је ово, превасходно, пишчева жива успомена на Гетеа и његово бесмртно дело.

Слике с пута

(Беч, Фиренца, На Лигурском мору, Мендола, Лошињ, С Јадрана, На Бријонима)

Следи низ записа са путовања, објављиваних од 1878. године до 1914. године у *Застави, Летопису, Српству, Бранику и Јавору. Шетња по Бечу* доноси разгледницу града његове младости. Са прозора собе пружа се видик на парк.

Мој је стан у најпријатнијем крају големога Беча, тамо, где је свака кућа зидана на прилику летњиковца и стоји усред баште. Ту, у том крају, који ми из шале зовемо „Котешка мала“, највећи и најлепши је парк засађен на некадашњим турским шанчевима, где је још пре неколико година било опасније ићи него кроз Сахару. Ту је звездарница, а ту је и санаторија, где је Лаза Костић боловао и умро...

¹⁵⁰ Исто, 4. На Брокну, бр.853

Сад, у ово доба, виде се многи млади људи с књигама и рукописима, већином по двоје, који се слишају. Такви су зацело пред испитима. Други опет, који ту бригу немају, а можда и неће да је имају, иду такођер по двоје, само што су различита рода. И такви се „слишају“, само што је ту љубав по среди, љубав и верност, наредни састанак и можда чак и заједничка будућност. Млади су људи сви гологлави, а коса им је лепо заглађена с беспрекорним раздељком свагда на једној страни, јер таква је сад мода. И Лаза Костић је ишао гологлав, без нарочите моде, само што није био Бог зна како заглађен.¹⁵¹

Савић воли да шета, без правог циља и да посматра лица људи. Пажњу су му привукли фијакери, па се сетио да је у детињству имао некакву књижицу са сликама типова људи у Бечу. Појавили су се и аутомобили, а то је нелојална конкуренција.

Како шофери са својим аутима стоје такођер близу какве крчме, добијају већ повећи трбух, образи им се испуњавају, а носеви увелико руде. Такви нису више ни охоли. И док се фијакерџија пријатељски разговарао са својим коњима, њима тепао и гриву им плео или је с каквом девојком ашиковао, стоје сад шофери ћутке на својим местима, чекају ћутке муштерије, а не појаве ли се такве, они се ћутке изгубе у најближу крчму.¹⁵²

Беч је и град његовог ђаковања, па се радо нађе на „Универзи“, сећа се бивших амбиција и бивших професора:

Али тих професора већ давно нема, уступили су места другима и једва им се каквом приликом спомиње име. Ипак је поштовање учинило своје. Нараштаји, који су за њима дошли, труде се, да им се успомена не утаре сасвим... Тако је настала читава гарнитура мраморниј и тучаниј

¹⁵¹ Милан Савић, *Слике с пута (Шетња по Бечу)*, Браник, 1890, бр.87

¹⁵² Исто

споменика, која краси универзитетске аркаде. Ту су смештени и моји професори и њих се тичу моје посете. А свагда ме нешто такне, кад им се већ ближимо. Чини ми се као да ме попреко гледе, што сам им научна предавања врло брижљиво „обилазио“ и што сам најпоследње пред испитима „плећа дао“.¹⁵³

У Беч је долазио више пута након завршених студија, па је једне прилике, на препоруку пријатеља, решио да обиђе Вахав, предео у близини Беча, на Дунаву. На пут је водио и своју породицу. Приближавајући се Дернаштајну, видели су рушевине некадашњег замка и упутили се тамо. Тамо сазнаје о историјату здања и његовим становницима. Ова посета га је инспирисала да исприча садржај пева о Нибелунзима. Тако је рушевно здање оживљено сећањем на Сигфрида, Кримхалду, Гунтера и Хилдебранда.

У запису *Фиренца* изражава задивљеност. Зову је лепом, а право јој је име „цветна“.

А и јесте лепа и цветна. Већ јој је положај такав, да се мало градова могу похвалити сличним. Између пониских, културно дивно образованих брегова, на обали најлепше реке Италије, Арна, утиче Фиренца примамљиво и неодољиво...

Венеција очарава и заноси. Рим импонује, осваја и покорава већ именом. Напољ мами и држи својим живописним положајем на мору. Али видети и осетити чистоту и господство Фиренце, оне зграде пуне значаја и неизмерног богатства, углађене и отмене људе, дивни и чаробни женски свет, искусити да сваки факин, свака пиљарица има више манира и урођеног кавалерства, него другде капуташи и помодарке, то тако привлачи и плени, да се свако с тешким срцем одваја од таквог града.¹⁵⁴

¹⁵³ Исто, бр.114

¹⁵⁴ Милан Савић, *Фиренца, Застава*, 1908, бр.233,234

Након шетње и разгледања наметнуо се закључак:

*Ако венецијански Марков трг с правом називају најлепшим салоном на свету, Фиренца је у целини салонски град.*¹⁵⁵

У записима *На Лигурском мору* води читаоца у Пизу. Тамо је отишао с породицом и по жељи ћерке, да види кућу у којој је боравио њен омиљени песник, Шели. Утисак након већ виђене Венеције, Фиренце и других градова је да:

*Пиза по себи није занимљива, а после Фиренце баш никако. Па ако и покрива приличан простор, доста је пуста...Па и тај Арно је некако другачији. Мутан је и лено се вуче као наша Тиса. Па набрзо ће га и нестати. Море га већ чека.*¹⁵⁶

Обишавши све знаменитости, а оне су близу једна другој, запутио се на гробље, јер се тамо налази музеј.

*Разочарао ме је музеј. Шта ће тај на гробљу?Зар то није омаловажење места, ком се треба с поштовањем приближити?..Овако су покојници нешто споредно, а главно је музеј.*¹⁵⁷

У запису *На Мендоли* описује градић Боцно, на путу према Швајцарској, већ у брдима Доломита. Мендола је планина у Тиролу, пуна хотела и пансиона за оне који на тој великој висини и свежини, чак и лети, траже мир.

Целу планину, докле очи допиру, било по вису или по низу, обрасла је шума четина: бор, јела, а понајвише високи, леви тис. Овде, онде

¹⁵⁵ Исто

¹⁵⁶ Милан Савић, *Слике с пута (Италија), Српство*, 1914, бр.12

¹⁵⁷ Исто

*загасито планинско око, језерче у којем се облаци у свом лету огледају. Гдекоји кућерак, час већи, час мањи, одаје да и ту станују људи.*¹⁵⁸

Пут га даље води на југ, уз обалу Јадранског мора, па у запису *На острву Лошињу* пише о свом путу преко Ријеке до острва. Први утисак је:

*Цело острво као да је сам камен. Њим се зидају куће. Њим се ограђују дворишта и баште, да незграпни Широки и луда киша не разбаце и не сперу ретку земљу црницу и скупо ђубре. Камењем се ограђују путеви с обе стране, пониско, дебело, киклопски, а ветру и непогоди се оставља да празнине испуне и градиво слепо. Такве камените ограде су по целом острву и кад се са које висине прегледи, изгледа као огромна даска за шах*¹⁵⁹.

Иако је обишао острво, сва важнија здања на њему, најјаче га се доима море:

*Ја не могу доста истаћи и поновити душевно задовољство, које има досмо, пуштајући погледе и мисли за морем. Ситна игра таласа, који се под сунчаним зрацима у различите, загасите и отворене, али свагда сјајне боје преливају, мами и плени душу, да се по читаве тренутке ништа и не мисли, већ се немоћно предаје неодољивом утицају тога призора... А кад се тргнемо и видимо, да је море ипак пред нама, да му се талашчићи у недоглед настављају и да се барка са разапетом једом, камо нам је душа полетела, ми уједно видимо да између нашег будног сна и ове јаве није ни тако велика разлика.*¹⁶⁰

Путовање бродом није угодно, као што би се човек понадао.

¹⁵⁸ Савић, Милан, *Слике с пута по Немачкој, Јединство*, 1922, бр.832

¹⁵⁹ Савић, Милан, *Слике с Јадрана, Летопис*, 1909, бр.253

¹⁶⁰ Савић, Милан, *По хрватском приморју, Летопис*, 1910, бр.263

*Од Ријеке до Сења пут је на товарном броду врло јефтин, али како судба нигде не да уживања, тако ни ту. Путници седе и стоје стешњени и скучени између буради, сандука, котарица, пртљага и сваки је срећан, који своје хаљине неупрљане очува.*¹⁶¹

Сусрет са овим градићем асоцирао је Савића на народне песме и јунаке Сењанина Иву, Тадију, Комнена барјактара, Котарац Јована. Каже да је Сењ:

*...челенка хрватског приморја и има, како у историји, тако и у књижевности, своју физиономију. Ту се одигравају призори приповетке Аугуста Шеное „Чувај се сењске руке“. У том се граду родио хрватски песник Силвије Крањчевић.*¹⁶²

Он налази споменик из ускочког доба који носи српско обележје.

*То је испупчени бок на гломазној згради, који је остатак негдашње јаке куле и који се и данас зове Кула св. Саве. Јер ко би је други тако назвао, ако не Србин.*¹⁶³

У цркви св. Фрање је пронашао гробнице сењских владара и ускочких војвода и набраја неколицину. Његов закључак је:

Имена су сва латиницом и на латинском језику урезана иако су многа чисто српска. Дабогме, да то што су сахрањени у католичкој цркви није доказ да су били и Латини. Кад су Аустријанци своје најбоље и тада једине морнаре, Сењске Ускоке, који су се с успехом и с Венецијанском

¹⁶¹ Исто, бр.264

¹⁶² исто

¹⁶³ Исто

*силом хватали у коштац, раселили, одвели су један део у Жумберак. Да су то били Латини, не би их доцније морали, и то насилно унијатити.*¹⁶⁴

Текст *На Бријонима* започиње освртом на боравак у Трсту:

*У Трсту је и подоста Срба, вредних имућних трговаца, а по бродовима доста морнара. Па ако су по другим крајевима Срби многобројнији, српски народ виднији и утицај опажљивији, лепше и господскије цркве од тршћанске нема у васцелом српском свету. Подигнута је пре по века дарежљивошћу тамошњих Срба, особито трговца Шкуљевића. Зидана је у византијском стилу с големим кубетом, око којег су четири нешто мало нижа торња. Споља па тек изнутра је икона од мозајика и фрескосликарског рада. Иконостас је најукуснији, који сам видео. Посвећена је св. Спиридону.*¹⁶⁵

Сами Бриони су на њега оставили танани утисак:

*Можда неће свако делити моје одушевљење. Биће их, којима је овде доста усамљено, особито ако су разговорни, дружевни и траже нова познанства. Ту нема улица, нема прашине, нема трговине, галаме и метежа. Ту је све тихо, уредно и пристојно. Бријонска су острва приватна својина, имају само један хотел, а цело је острво, оно велико, красан парк, где је остатака из средњег, па чак и из старог века. У лепом затону је смештено лепо купалиште, поред којег воде алеје даље на многе стране.*¹⁶⁶

¹⁶⁴ Исто

¹⁶⁵ Савић, Милан, *По тршћанском затону, Летопис*, 1910, бр.266

¹⁶⁶ Исто, бр.267

По разним крајевима

(По Ердељу; Ада Кале; Венеција)

Издање српске књижаре „Браће М. Поповића“ у Новом Саду *По разним крајевима (слике с пута)* из 1900. године окупило је путописе већ објављиване у *Застави* 1878. године *По Ердељу*; у *Српском соколу* 1880. године *Ада Кале* и 1890. године у *Бранику*, те 1891. године у *Јавору*, *Венеција*. У „приступу“ овом издању проговорио је о својој жељи и потреби за путовањима, као и жељи да другима пренесе утиске.

Кад се пролеће одомаћи, кад се по ливадама и баштама зазелени и зашарени, кад нам с далека југа долазе ласте и роде, онда нас нека чаробна моћ извлачи из кућа и изводи из села и вароши на свежило, у прво мирисно дисање природно. Наше шетње постају и нехотице све дуже и дуже, и док смо се мало разонодили, а у нама се буди радозналост, да видимо како је тамо, с оне стране општинскога хатара нашег. Радозналост се у нама претвара у жељу, у неодољиву тежњу и ми се уједаред видимо, како слажемо хаљине у сандучић и како хитамо паробродској или железничкој станици.

Нисам ни ја могао свагда одолети чаробном позиву том, а кад сам морао одолети, ја сам онда одлазио на станицу, да бар осетим мирис пароброда или локомотиве...

И ја хоћу своје утиске са таквих тренутака и прилика да покупим и пред свет изнесем, онако, како сам их у своје време кад су још свежи били-шат оставили пријатна трага и у души читаочевој.¹⁶⁷

На своје путовање у Ердељ кренуо је из Новог Сада и упутио се преко Базијаша, Темишвара и Арада према Брашову, с намером да посети

¹⁶⁷ Савић, Милан, *По разним крајевима (слике с пута)*, Српска књижара браће М. Поповића, Нови Сад, 1900. стр.1,2

сестру и зета. У Ђулафехирвару је требао да преседне на воз за Сибињ, имао је подужу паузу до кретања воза, па се нашао у хотелу „Јевропа“. У шетњи градом запажа:

С уздисајем сиђем на улицу, да видим како изгледа та варош. Прљава је, гадна је, калдрма ужасна, кроз дуварове избија гушчија маст. Пред дућанима сирова кожа и перје, у дућанима старудија, кукасти носови и шиљасте браде...

Идући тако по улицама, тргнем се уједаред: за мојим леђима затреса ваздух неко потмуло урлање. Скочим најпре на страну и онда се тек окренем. Неке црне краве са обореним роговима иду патетично за мном: биволице које видех тада први пут. Млеко им је врло добро, а животиње су добре, само их не треба дражити.¹⁶⁸

За вечером у пивници његову пажњу је окупирао млад, наметљив човек:

Глумац је, рече, и иде родитељима у походе, који станују два сахата одавде; долази из Будимпеште, где се већ на врелим даскама набрао ловорика. Иначе ужива, што може са мном бити, јер ваљда нисам „старозаветни Јевропљанин“. Шта нисам све чуо до њега! Баш зато сам био уверен да лаже. И успео је. Кад је дошло до плаћања, нарачуна на мој рачун све што је потрошио. Није било баш много, али за његову глумачку сичијаву кесу много и премного.¹⁶⁹

По доласку у Сибињ, он читаоца одмах упознаје са подацима искусног путника, истраживача:

Сибињ је, ако не главна, а оно најглавнија варош у Ердељу. Живаљ је у њој кроз немачки, тако да би странац рекао да је у сред Немачке. Од 19000 становника 12000 су Немци, Саси луторанске вере. Немачки тип

¹⁶⁸ Исто, стр.10

¹⁶⁹ Исто, стр.10,11

види се у свачем: по улицама чује се скоро само немачки говор, у саском наречју, трговине, гостионице, каване и друга јавна места, чисто су немачка. Сибињ је можда најчистија варош коју сам до сада видео, а да је најинтелигентнија у Ердељу не треба ни да кажем.

Кад је Сибињ основан то се не зна, али држи се да је године 1160. Од реке Сибиња или Цибина, на којој лежи, добила је своје име: Сибињ.¹⁷⁰

И овде личним утиском боји сувопарне податке туристичког водича:

Улазећи омнибусом са железнице у варош, упливисала је добротворно на ме чистота и онај ред, који се налази у сваком немачком месту. Куће чисте, рекао би да су малопре опајане, на прозорима беле завесе, а из гдекојих вири румено, пуно лице, уоквирено плавом косом. Зелене шалукатре, лепа калдрма, чист народ, трезвена и озбиљна изгледа, пред кућама по гдекоји багрем или липа, то је што те одмах пријатно дирне, те и мане које би доцније приметио не мериш онако строго, како си намислио при своме доласку.¹⁷¹

Савић је широко заинтересован путник, па жели да сазна како је живот организован. Његова наклоност Немцима и свему немачком врло је видљива. Истиче образованост обичног света, моралност најзначајнијих људи, свештеника и учитеља.

Немца, Саса, нећеш видети у сеоском оделу, сваки је обучен као варошанин. Но он не пази само на своју спољашност, своју образованост негује још боље. Да читати и писати зна сваки, то ти ваљда не треба ни да кажем, ада нашто им је школа од седам разреда. Али осим тога, ти се можеш са Хелтавцем разговарати о чему хоћеш; ако му уђеш у стан, наћи ћеш или у његовој или жениној соби скоро све знаменитије белетристичке листове, шта више, у великој соби наћи ћеш и велику библиотеку...

¹⁷⁰ Исто, стр.12,13

¹⁷¹ Исто, стр.13

Познато ти је да је у нас црква и школа у једној руци, да онај, који хоће да буде парох, мора најпре бити учитељ или професор, и то неколико година. Ми на универзитету морамо осим богословије слушати још и филозофске науке. Од младости веџбамо се настави, најпре васпитавамо децу, а довније људе...

Ово тумачење не беше ми сасвим непознато, знао сам тај народ већ одавна, дружећи се с најбољим његовим синовима. Да, он је мудар, озбиљан, трезвен, чува оно што има, пази на себе и на своје, једном речи, саски народ је узор.¹⁷²

Иако на својим путовањима, кад год је у могућности, задовољава потребу за комфором, добром храном, он увек истиче потребу да у се сваком месту упозна са историјом и културом народа који ту живи. Тако је и у Сибињу посетио музеј.

Музеј у Брукенталовој палати врло је богат, у 14 соба има слика, библиотека има 20000 свезака, међ којима је молитвеник на пергаменту, писани најскупоценији комад; у археолошкој збирци има и римских средњовековних комада, па збирка афричког оружја, поклон бившег аустријског конзула у Хартуму, Биндера, ердељског Саса, заслужује да се помене, јер тих ствари нема баш у сваком музеју.¹⁷³

Ни тамо, као ни у другим местима у која је путовао, не пропушта да упозна сваког Србина, ако за њега чује. У Сибињу је нашао бербера.

Србин остаје ипак гостољубив и искрен, то сам сад искусио на мајстор Пери. Признати морам, да сам се осећао као да сам у Новом Саду. Његово безазлено и братско ћеретање, његова поверљива питања, његово искрено предусретање тако ми је пријало да ми никада неће бити жао што

¹⁷² Исто, стр.16,17

¹⁷³ Исто, стр.26

*сам потражио господара Перу у сред страна света и што сам провео који весео час за његовим гостољубивим столом. Евала ти господар Перо!*¹⁷⁴

Путовање је налагало и промену превозних средстава, па је осим воза користио и поштанска кола.

Читајући путописне црте из прошлога века или из почетка овога века, имао сам довољно појма о поштанским колима, која су посредовала комуникацију између једног и другог места. Наравно, да садржај тог појма о поштанским колима није био такав да би у мени будио жељу да се дочепам тог „комотног“ средства за путовање, зато сам и с неком грозом, а уједно и с неком резигнацијом ступио у тај голем сандук. Непријатно осећање још ми се умножило кад сам видео да ћу имати још сапутника, мада се за мене резервирало најбоље место, не стога што сам, бајаги, одлична персона, него што сам први билет извадио.

*Могао сам, истина, путовати и железницом до Брашова, али бих морао преноћити у Копишу. Но мутни гласови о тамошњим квартирима, о неугодностима у сваком правцу, натераше ме да напустим железницу и да путујем поштом.*¹⁷⁵

Путовање у Брашово било је дуго и непријатно, али је време прекраћивао уочавањем разлика у пределима кроз које је пролазио.

Кад се баци поглед на земљу, кроз коју пролазисмо, одмах се зна ко је господар над том и том земљом. Је ли класје чисто, кукуруз негован, одмах знаш да то обрађује Сас, ако није тако, онда газдује ту Румун. Та се разлика види најбоље по селима. Прође ли човек кроз саско село, а оно има бар шта да види. Куће су истина једна као друга зидане, али је једна као и друга чиста, солидна, кровови су од црепа, сваки прозор има стакло,

¹⁷⁴ Исто, стр.28

¹⁷⁵ Исто, стр.29

авлије су почишћене, на улицама калдрма, црква чиста и бела, са звездом или с јабуком на врх торња. Каква ли је то разлика код Румуна! Сеоске су им куће малене, од блата, сламом покривене, чисто се не смеш усудити ући у њих; зидане без свака реда, како је коме пало на памет. Цркве ниске, олупане, обично на брежуљку близу села. Народ прљав, апатичан. Ја се томе не чудим. Кад се помисли да је румунски тежак до скоро био роб, просто оруђе у рукама Мађара и Саса, да му се није дозвољавало ништа, мада је у огромној већини, онда смо начисто с нашим философирањем. Да су Мађари имали од вајкада највише права и привилегија то се зна, али су права Саса била исто велика, у неком обзиру још и већа. Румунски народ био је без права, он је имао само дужности, те је и одрастао у тако немареном стању. Али друга половина деветнаестог века, која је у Јевропу слободу унела и њима је покидала ланце, сад су и они слободни.¹⁷⁶

Стигавши у Брашово, он и о овом граду даје податке искусног водича, историјат града, ко у њему живи, којим се језиком говори.

Сва варош пак лежи усред високих планина, као утукана у њих, јер куд год се окренеш, и десно и лево, свуд планине у недоглед. Румунско предграђе, најзад дугачка улица, пружа се дубоко у саме кланце, где се стрми, голи врлети, одмах иза кућа дижу небу под облак, величанствен положај, који осведочава смео и песнички дух брашовских оснивача.

Брашово је основано од витезова Немачког реда 1213. г., лежи у југоисточном куту Ердеља, сред одељене саске насеобине тзв. Бурчана, једно 2000 стопа над морем. Становника има 28000, међу којима 11000 Немаца, 10000 Румуна, 5000 Мађара, а остало Грка, Јермена, Цигана и Јевреја. У Брашову живе једини луторански Мађари, тзв. Чанго Мађари и

¹⁷⁶ Исто, стр.32,33

*говоре особено наречје, које се разликује и од осталог мађарског наречја у Ердељу.*¹⁷⁷

Не пропушта да оно што види код других, а процењује као добро и напредно, пореди са стањем код Срба.

*У старој вароши, али лицем према румунском предграђу стоји нова, красна девојачка школа, у модерном стилу, као палата зидана. Даље од ње, али већ у вароши, стоји здање за гимнастику, украшено богатим апаратима: струка која је код нас Срба доста занемарена, што ће се ма кад осветити. Треба погледати само саску омладину. Сва је чила и једра, здрава и пуна; ту нема пупчастих леђа а угнутих груди, ту је све као из једног лива.*¹⁷⁸

До Шезбурга и Марош Вашархеља путује возом. Утисци о квалитету вожње су упечатљиви:

Ко није путовао по ердељским железницама, тај још једнако држи, да је у другој половини деветнаестог века, комуникација кудкамо убрзана, него што беше за време поштанских кола. Али тај се у исти мах љуто вара. Да квочка која се на железници у Сибињу насади, већ води свој мио нараштај кад воз стигне у Брашово, тако рђаво баш није и ко то тврди, тај је просто клеветник, али да на свету нема лакше и лење железнице од ердељске и то је истина. Ван тог долази још и та пријатна околност, да се господа кондуктори и остали беамтери врло радо разговарају на дотичним стацијама, те тако стоји воз и преко означеног му термина. Једном приликом примети један путник то кондуктору, а овај у пуном убеђењу о

¹⁷⁷ Исто, стр.38

¹⁷⁸ Исто, стр.39

свом великом достојанству, стаде га мерити од главе до пете, па му онда рече: „А ви путујте пешке!“¹⁷⁹

Путовао је и ноћу, фијакером и о томе скоро лирски говори.

Чудновата драж лежи у ноћном путовању. Најпре зврјање кола по храпавој калдрми, ти би чисто задржао кола, да не лупају тако, да не будиш уморне људе, који тамо иза зелених завеса лаки санак бораве, јер сам знаш како је непријатно бити узнемираван усред спавања. Кола ти иду даље кроз тесне улице, уз ниске куће, а то једва разазнајеш кад месечине нема и најпосле осетиш по ситном труцкању, да си на шљунку, на друму ван вароши. Липе, ораси, кестени само лете поред тебе, као ноћни бауци, као дивови који пружају своје цифрасте руке, да те ухвате за јаку; издалека ти се клања по гдекоји дугачак јаблан, ти му отпоздравиш и у наглom трку осврћеш се кад и кад, мерећи га оштрим оком. Свуд је тихо, са свих страна је немо, свети мир! Но ипак се уху твом чини да се разлежу тајанствени неки звуци, звуци који не спадају у ову нашу земну сферу, мађијски звуци, као посредници између горњег и доњег света. Хоћеш ли пак да уђеш тим звуцима, том тајанственом шуштању у траг, а ти се онда увериш, да то није ништа друго, до сопствено ти немирно дисање.¹⁸⁰

Док пролази кроз бројна насеља, он уме да примети и истакне ново, необично и другачије. Никада није преморен и равнодушан.

...саско село Петеле, ориђинално је рад облика својих кућа. Свака кућа, била већа или мања, има около себе неки дрвен, отворен ходник, који опасује предњи јој део и онај који је окренут сопственој авлији.. Куће изгледају на тај начин, као да су на спрат, јер на ходник воде неколико басамака, а са предњег крајка спуштају се дрврни стубови на земљу, који ходник држе. Да су куће као у вароши једна до друге, могао би човек,

¹⁷⁹ Исто, стр.47

¹⁸⁰ Исто, стр.52

*корачајући под тим ходницима и по најјачој киши шетати се по улици па да остане сух.*¹⁸¹

Било где да застане, он увек посматра људе, они су у сваком тренутку сфера његовог интересовања.

*Чудна је то ствар гледати у сама непозната лица, знаш да их никад ниси видео, а знаш да их никад више ни видети нећеш. Гледиш их, хладно, равнодушно, као да су воштани кипови, који се аутоматски крећу и тек по гдекоје маркантно мушко лице или лепо женско раздрма те из твог несаучешћа. Кадикад сам се тргнуо, за мојим леђима прохујаше младе ердељске аристократе, на хитрим коњима или прозврјаху по гдекоја широка каруца којима гордо сеђаше угојена бароница каква, хладећи лепезом своје набељено лице.*¹⁸²

Путопис *По Ердељу*, разликује се од осталих његових путописа и по томе што писање завршава засебном главом, под насловом: *Културно стање ердељских Саса*. Овде врло детаљно и прецизно говори о овој области: о становништву, од броја људи до броја општина, о устројству друштва, како су организоване општине, црквени срезови, ко је на челу које институције или организације, шта су чије обавезе и ингеренције. Како је организован прост народ, нежењени момци, породице, све до женских задруга. О хуманитарном и добротворном раду каже:

...у свакој је вароши и варошици такав један, чисто саски завод, осим тога су до 90 села у свези са сибинском штедионицом, а чист се приход троши искључиво на културне сврхе. И књижевна се радња ердељских Саса диже и напредује. Покојни епископ др. Г. Д. Тајч оставио је историју саског народа, која се може упоредити са највећим делима те врсте. Садашњи епископ Милер скупља народне приповетке, Халтрих

¹⁸¹ Исто, стр.59

¹⁸² Исто, стр.73

бајке, Волф је писао о народном животу, Шустер, парох у Бросу чинио је митолошка истраживања, а писао је и песме и једну драму. Разуме се да се пишу новеле и драме, али понајвише историјске монографије.

У сваком делићу свог откривања Саса он не крије задивљеност и поштовање.

Што се тиче сељака и његових установа, ваља напоменути, да можда ни у једном народу није тако мудра организација и да се ваљда нигде тако строго не врши. Морал је на таквој висини, да се том маленом народу мора свако поклонити и свако се треба на њих готово у свачем угледати, па баш и наш народ српски.

Од многих установа, навешћу две, каквих нема, чини ми се ни у једног другог народа. Те су установе „Братство“ и „Суседство“. Кад сељаче наврши 15. годину, кад сврши школу, која је у његову месту, почиње одмах да се навикава, да буде користан део целине: мора ступити у сеоску задругу „Братства“, постаје слуга и остаје члан док се не ожени. Та је задруга стародавна и уређена је по строгим правилима; њоме управљају старешине, који уједно пазе на то како момци живе ван своје куће. Њихов је задатак да завађене измире, да суде по правди и правци и да заблуделе и грешнике казне. Девојке имају сличну задругу „Сестринство“.

Та је установа од неизмерно добротворног утицаја на сеоску омладину и заслужила би да је и наш народ уведе. Да како, то се неда тако на пречац, али не би шкодило кад би се мало по мало угледали на тај малени, али одлични народ. Наша би момчадија имала само користи, а временом и цео народ.¹⁸³

Путовање у Ада Кале дочекао је с великом радошћу, с усхићењем се спрема да прошета и види.

¹⁸³ Исто, стр.80

Први посао, кад сам се разбудео, беше ми да отворим прозоре и да гледим, само да гледим на реку, на живот на њојзи, на лађе, на планине, на српско сеоце Текију, на све, све што још тако красно обасјаваше јарко сунце, обричући леп, прелеп дан.¹⁸⁴

Све што је видео, све слике, звуци, мириси, утисци сливају се у незаборавну и разочаравајућу слику.

Ишли смо кроз бедемску капију, која управо није заслужила име „капије“, тако јој беху зидови олупани и порушени. У шанчевима, пуним свакојака гада, витлаху се по гдекоји мршави пси, којима свану црни петак онога дана кад острво пређе у руку аустроугарске владе. Кад су нас спазили, засташе у приличној даљини и гладним погледом гледаху нас, али чим спазише аустријског војника, који нам иђаше на сусрет, загребоше одмах и за тили часак несташе их у пукотинама бедемским.¹⁸⁵

У трећем делу *По разним крајевима* пише о Венецији. Његово одушевљење Италијом познато је из записа са ранијих путовања по другим градовима, па ипак већ тада је она била изложени експонат, за који се плаћа улазница:

Вилистан је Венеција и овако, само треба имати примљиву душу, живљу машту и школован укус. Иначе је гомила запуштених кућа, с тесним прљавим улицама, с непријатним каналима, с наметљивим адраповачким уличним препродавцима. Обичњејша душа неће ништа друго не видети, а кад се врати кући неће умети причати. Таква душа ће у Дуждевој палати видети само улазницу, коју мора платити, у Марковој цркви црквењаке, који за мали бакшиш деле иконице и за сваку одељену ствар одељену улазницу траже. Свуд ће искусити да мора турити руку у џеп и плаћати, те

¹⁸⁴ Исто, стр.86

¹⁸⁵ Исто, стр.88

*плаћати, срећом не много, и најпосле ће благодарити богу оног дана, кад опет увиди торањ своје цркве.*¹⁸⁶

Ипак неће остати имун на безвремену лепоту овога града, а посета најпознатијој цркви евоцирала је и живе успомене.

Од свих цркава нас је овога пута највећма привлачила црква Santa Maria della Salute. Зна се зашто. Тој је цркви посвети Лаза Костић песму, једну од својих најлепших, а свакако последњу.

Ја знам како ми је било кад сам оног зимњег јутра ушао у лечилиште у Бечу и кад ми млади лекар рече да је Лаза таман склопио очи, оне очи које су умеле гледати лепоту и уживати у њој, али и видети ругобу и ругати се њој. Утрнуо је живи дух, који је и најмучније питање схватио и одговора умео наћи. Нестала је душа, која је за појезију тако примљива била и која је маштаној слици достојна облика умела дати.

*И све то и још више нам се приказало у пространом храму Santa Maria della Salute. И нисам могао другачије, морао сам ти Лазо, послати поздрав баш одавде, послати слику твоје спеване цркве, послати је на твој гроб, да те подсети да је и овде био неко ко те се жељно сећа, и да ти каже, да овај дивни храм можда нико није лепше, ни умније певао од тебе, српског песника.*¹⁸⁷

О Венецији ће поново пише 1913. године. Утисци су еволуирали, па наталожено искуство омогућава да да њене лепоте с временом добију дубину. Чини се да утисци са свих ранијих путовања нису равни овом поновном одушевљењу.

Венеција је таква, да се никад не може о њој толико написати, да се после нема ништа више рећи. А био сам седам пута тамо и сваки пут ми је

¹⁸⁶ Исто, стр.134

¹⁸⁷ Исто, стр.140

*било као да сам први пут у њој. Ништа сличнога нема на свету! Ни по положају, а камо ли по духу и по души.*¹⁸⁸

Свестан је чињенице да део одушевљења долази од чињенице да је странац, да долази из другог краја.

*И само се туђин може па баш и мора дивити Венецији. Шта има код куће сличног томе? И кад стресе са себе утисак свега прозајичног свога места и кад се нађе усред чаробнице, заиста мора бити без осећаја ако не кликне бар у себи. Мене је свагда готово грозница хватала, кад год сам ушао у Венецију, било на броду или железницом.*¹⁸⁹

Тешка срца се опрашта од овог града, као да се опрашта од вољене жене.

*Ја те грлим, ти дивна морска вило, и праштам се с тобом! Ал ми допусти да се још који пут сетим тебе и да уздахнем за тобом.*¹⁹⁰

Код Лужичких Срба

Септембра 1904. године Савић је са породицом путовао у Праг и Лужице. Запис са тог путовања је 1905. године објављен у три наставка у *Бранковом колу*. У уводном делу изражава своју захвалност Зорки Ховорковој, рођеној Калић, која им је помогла у Прагу и показала им многе знаменитости златног Прага.

Од самог почетка је уочљиво дивљење према овом лепом граду, а чије разгледање започиње од реке Влтаве. Употпуњава слику града сликом мостова.

¹⁸⁸ Савић, Милан, *Слике с пута, Италија, Српство*, 1914, бр.20

¹⁸⁹ Исто

¹⁹⁰ Исто

С планом у руци пођемо преко Јунгманова трга у Овоцку (Воћну) улицу, откуд води пут лево у Фердинандову улицу на Влтаву и мост цара Фрање, а десно у главна била градска....

Карлов мост! Одмах се упутимо преко широког Фрањева кеја к том тако старом и тако славном мосту, који је начичкан киповима разноврсних светитеља, а особито Јана Непомука, тог заштитника свију мостова, па и нашег новосадско-варадинског. Ту, и с једне и с друге стране Карлова моста, Праг је најзанимљивији, а и најзнаменитији. Ту се често осећају откуцаји чешке историје, ту је прослављена многа свечаност, али је одиграна и многа трагедија. Са оног високог замка Храдчања, који се сад у сутону а у вечерњу маглу умотава, као у сиви плашт, вила се поносито застава толиких краљева чешких, који су уједно били и краљеви немачки и ћесари римски...¹⁹¹

И њега, као и многе друге путнике широм словенског света, облива милина словенског осећања и везе са Чесима, што је изажено кроз очекивање да се језик разуме.

По каткад ти се чини да су таман казали једну врло дугачку реч, а оно је, разуме се, реченица тако брзо исказана да ниси у стању поједине речи одвојити. А опет чини ти се непрестано да ти језик није стран, није туђ, јер ипак разумеш понешто, а што је главно за твоје разумевање, ти знаш да си међу Словенима, међу Чесима.¹⁹²

Као и свуда и тамо наилази на Србе, па га сусрет са Петром Коњовићем одводи у позориште, на оперу, "Баволова стена" Беджиха Сметане.

¹⁹¹ Савић, Милан, *Код Лужичких Срба, Бранково коло*, Нови Сад, 1905.

¹⁹² исто

Од музике нисам разумео много, ипак ми се чини да је тешка и да умара. Либрето, опет, чини ми се да нема смисла, као обично текстови за опере и оперете. Гласови су прекрасни, игра такођер, разуме се у оквиру оперских позитура и геста, што некако утиче неприродно, јер се у обичном животу не пева. У опери се сваковрсни нагони и осећаји певају, а често и танцају, „особе“ се дакле ногама разговарају. То се онда зове балет и врло је пријатно гледати, иако такођер неприродно.¹⁹³

Упознавање града одводи га и на гробља.

Једно од најзанимљивијих места у Прагу је старо јеврејско гробље. Лежи у Јосифовом, недалеко до угла што га чини Влтава, савијајући се према истоку. Ту су сахрањени равини или богати Јевреји. На многима је ситних шљунака, дарак живих Јевреја покојницима. Што се плаћа улазница, незнатна, врло је добро, бар отпада призор при изласку, умилно смешкање вођино и пружање шаке. А кад се плаћа улазница у Храдчањ, у бечки ћесарски двор и уопште у све заводе, зашто је не би увели и Јевреји, који и тако нису навикнути да на чему штетују. Били смо, разуме се, и на великом хришћанском гробљу, да се поклонимо остацима Павла Шафарика. Он и Јан Колар леже у протестантском одељењу, а на Шафариковом споменику је урезан натпис, какав је на покрову кнеза Лазара у манастиру Раваници.¹⁹⁴

Пут га даље води у Будишин, „главну варош Лужичких Срба“. Од првог момента су утисци позитивни, благонаклони.

Али наклоност, коју сваки Србин мора имати према једноименом народу српском у Лужици, била је поуздана основа нашој раздраганости, којој се силно придружило поштовање према том маленом народу. Уз то нас је прилично мучила људска слабост једна радозналост: Како изгледају

¹⁹³ Исто

¹⁹⁴ Исто

ти Срби? Како се приказују? Да ли ћемо се разумети? Шта ће то све бити тамо?

У хотелу Гуциц чекала нас је соба, коју смо још из Новог Сада наручили и чим смо се мало удесили, упутимо се у ту главну варош Лужичких Срба. Заиста је лепа и пријатна.¹⁹⁵

Детаљно описује улице које од станице воде у центар града. Има нечег лирског, поетичног у његовом дивљењу, непрестаном подсећању на блискост имена овог народа. Присутно је очекивање топле добродошлице, као да се фамилији у госте иде. Наводи натписе са споменика, прожима историјом и давним годинама своје описе, истичући дуговечност овог народа на овој територији.

У листинама се та стара словенска насебина први пут спомиње год.1004. и то већ као утврђен град. Год. 1018. склопљен је ту мир између ћесара Хенрика II и војводе пољског Болеслава, а год. 1350. између чешког краља Карла IV и војводе бранибуршког Лудвига, по ком је Лужица потпала Чешкој.

Сад има Будишин 27000 становника, а међу њима до 5000 Срба (у селу Сидову живе само Срби, на 3000), од којих је хиљаду католика, а остали су протестанти. Ти су Срби већином радници: оновчи ли се који, он се и понемчи. Бива и то да се у многим породицама говори немачки, те се тако немче. Стога би број Срба у месту и опао, да се не досељавају. Свега има Срба до 200 000. Себе зову Србима, а нас Јужним Србима. По вероисповести осим 15 000 католика, у Горњој Лужици, сви остали су протестанти. Немци их зову Вендима, а тако се називају и сами, кад говоре немачки. Свако село има поред српског имена још и неко немачко, а тако су исто двострука и презимена у Лужичана. Народ се по оделу и по

¹⁹⁵ Исто

*обичајима разликује од Немаца, по појави не бих рекао, људи се брију као и Немци сељаци. Већином су плави и питомих пријатних црта. Села су им лепа и чиста, куће типске, као што су уопште сеоске, трском или сламом покривене и врло су удобне. Интелигенција је свештеник и учитељ, који су такођер из народа поникли и вазда с народом држе.*¹⁹⁶

Како је блискост с Немцима на овом простору природна, многи су се и понемчили.

*Као особити ослонац српске народности сматрају се католички свештеници, јер у српској народности виде уједно и ослонац своје, католичке вероисповести, која би зацело утонула у мору луторанства, кад би се Срби каквим год начином понемчили. Чувајући дакле народност српску, чувају католици и своју веру. Из истог је разлога је наклоњен Србима и саски владалачки дом. У Саској остављају Србе на миру, не тако у Пруској, где их немче силом ако не иде милом, т.ј. ако Немице жене не чине своје. Но оне то чине и у многој свештеничкој породици: већ наредни је нараштај понемчен, ако је попадаја Немица.*¹⁹⁷

Следи подсећање на радове о књижевности лужичких Срба, који су код нас објављивани, посебно од 1900. године и налази да је тога мало, па је успео да договори са њиховим књижевником Јаковом Бартом Ћишинским да напише рад на тему развоја савремене лужичкосрпске књижевности. Цитира и немачког филолога Сауервајна:

„Народ, који је здрав духом и телом, који је пун свежих песама и све нове и нове пева, који је створио тако оригиналну појезију као што је

¹⁹⁶ Исто

¹⁹⁷ Исто

*Зајлершова и Косикова, тај народ не изгледа као да ће тако скоро лећи па умрети.*¹⁹⁸

Циљ путовања је било присуствовање свечаности у Српском дому, којом се обележавао завршетак градње и стављање у функцију ове културне установе. Дао је опис зграде у којој су смештени библиотека и музеј. Следи свечаност предавања прилога Матице српске посестрими Матици лужичкој. Све је праћено свечаним и узвишеним осећањима. На крају следе ручак, здравице, прилика да пореди своје и Србе које је тамо срео.

На целу светковину могу како чланови Матице српске, тако и гости, с поносом гледати, јер је израз културног народа и културних прилика. Мир и дисциплина, који су владали за цело доба, били су примерни и још дуго ће се сви учесници пријатно сећати освећења Српског дома у Будишину.

*И онда, али само онда као да сам на овим Србима спазио неко сродство с нама. Али, Боже мој, како је то све питомо и благо према нашим звучним забавама.*¹⁹⁹

Интересантне су Савићеве слике и успомене на сусрет с Лужичким Србима. Иако се у његовим путописима са путовања код словенских народа увек осећа благодатност, посебна топлина и блискост, у овом запису је све то нарочито истакнуто, као да је и на тај начин малом народу, окруженом Немцима, желео да пружи подршку и изрази дивљење упорном духу који га је одржао. Слика града у који је дошао била је детаљна, као да се потрудио да сви, који тамо неће никада отићи, бар на тренутак доживе постојање овог једноименог народа. Потрудио се да сазна и запише имена свештеника, књижевника и свих са којима је дошао у

¹⁹⁸ Исто

¹⁹⁹ Исто

контакт, а који својим напорима чувају посебност овог народа. Запис завршава препоруком:

При завршетку хоћу још да нагласим своју жељу, да наши Срби кад пођу на пут на север, никако не пропусте да посете Будишин и тамошњи народ српски у селима његовим. Неће додуше наићи на шумне поздраве, а ни на особито влажне, али ће се упознати с народом, који нам у много чему као узор може служити.²⁰⁰

Из старог Дубровника

Ове приче с пута Милана Савића објављене су 1918. године у Новом Саду као издање књижарнице С. Ф. Огњановића. Чине је: *Обични призори; Подвизи Никше Кабоге; Шта ветар прича; Шта море прича*. Жељу да о Дубровнику остави запис за вечност, аутор образлаже:

Јула 1908. провео сам с мојима десетак дана у Дубровнику, разгледао шта се дало разгледати, а још више се пустио за осећајима, кад ми се пред духовним очима низаху призори, сенке и све оно „што је негда било“. Са собом сам имао дум-Иванову „Историју дубровачке републике“ и део из 19. књиге Јагићева „Архива“, у ком К. Јиречек говори о дубровачком песнику Шишку Менчетићу. Што сам тада видео, читао и у души осећао, износим у овим причама. Њима хоћу на лак начин да прикажем тадашње културно стање тог славног града с том примедбом, да се у ствари десило све, што овде износим иако ништа тако како износим.²⁰¹

Очима, духом, мишљу преноси се у Дубровник 15. века и шетајући улицама славног града преноси, у причи *Обични призори*, атмосферу

²⁰⁰ Исто

²⁰¹ Савић, Милан, *Из старог Дубровника, Књижарница С.Ф.Огњановића*, Нови Сад, 1918, стр.4

након примања младих племића за чланове Великог Већа на Двору. Ту су Никола Гоце, Матија Рањина, Франко Менце и Марин Кроче, који након указане почести славе на улицама града уз песму и младалачко лудовање, које није давало мира житељима улица кроз које су пролазили.

Много интересантнија је прича *Подвизи Никше Кабоге*, у којој портретише једног од лакоумних дубровачких младића. Описујући свог јунака, говори о знаменитостима града, па је он:

Никша је већ неколико месеци заповедник Ловренца, истакнуте градске тврђаве, која са своје важности заслужује нарочиту пажњу. Подигнута у предграђу Брсаљу, на испруженом стеновитом полуострву, нуди се с морске стране као камена песница, готова да смлави сваког, који би се дрзнуо да град с те стране нападне. Ловренац је можда најпоузданији чувар самог града. У ту тврђаву није смео нико без нарочите дозволе. И на тако важно место постављен је Никша Кабога са својих одличних војничких способности. У тврђаву није пуштао ни оца, ни мајку, али је по који пут ишетао да по граду чини лудорије. Неколико ратних бродова, с момцима ускоцима из Херцеговине држао је у заседи с обе стране Ловренца, јер и Млечићи са севера и сараценски гусари са југа, били су готови да богати град опљачкају, а први га и под своју власт вргну.²⁰²

Смели и опрезни Никша се у сваком искушењу и борби показује као јунак, па га кнез Сијепо Замања, на молбу арагонског краља Фернанда, шаље да из Гранаде превезе Мавре у Африку. На путу до Гранаде он се херојски и мудро супротставља гусарима, који вребају од Јадранског до Медитеранског мора. Савић уноси у своју причу и дух витештва из прохујалих времена.

²⁰² Исто, стр.20,21

Док је Никша поново стекао војничке ловорике, били су Маври и у последњем боју побијени и само се чекало хоће ли се Гранада добровољно предати или ће је шпанска војска на јуриш освајати. Да то спречи пошље маварски краљ Боабдил два своја великаша Фернанду с молбом, да пристане да се два тако отмена и витешка народа, као шпански и маварски, не растану као дивљаци и разбојници. Стога предлаже да се удеси витешка игра, турнир и да се том приликом боре три Шпањолца и три Мавра. Победи ли први, Маври ће се одмах иселити и све своје благо оставити у граду. У противном случају моле да то све могу понети. Фернандо, договорно са својим великашима, пристане на ту витешку понуду, с тим да се у другом случају хришћанској војсци од стране Мавара одреди пристојна награда.²⁰³

Истиче господске манире у борби витезова, али и дораслост његовог јунака ситуацији. Сукоб је био тако силан да су се оба копља поломила, али је и Шпањолац лежао на песку. Мавар скочи с коња, притрчи палом витезу и поможе му дићи се. У први мах је завладала мртва тишина, којој је следовао силан усклик, као захвала господском понашању Мавра. Шпањолци прихвате свога витеза, а Мавар, поклонивши се краљевима, уклони се са попришта.

Борци се поздраве и у тренутку затим полете један на другог. Судар је био огроман. Никша, имајући веџбе са потечишта, погоди Мавра где је хтео, под испупчено златно шаренило оклопа, испод десне сисе, издиже га из седла и пребаци на другу страну. Никша скочи са свог ата да помогне Мавру, али тај је већ био на ногама. Кад му Никша приступи, скрсти Мавар руке преко груди и поклони му се.

- Јуначе, рече - покажи ми се и реци ми се. Ја сам Ибн Ибрахим, краљев брат.

При тим речима диже визир с лица, што и Никша учини, казивајући му

²⁰³ Исто, стр.28,29

име.

- Чуо сам за тебе, рече Ибн Ибрахим. Ти си јуначки сломио гусаре, те ме мој пораз не боли тако. Да се спријатељимо.²⁰⁴

Да би прича била целовита додаје и романсу са краљевом ћерком Хуаном, која маскирана, бежи с њим чак у Дубровник и тамо се крије чекајући венчање. До венчања не долази јер отац у потеру за њом шаље Кристофора Коломба и она се враћа кући.

Подвиге Савићевог јунака опевали су Шишко Менчетић и Џоре Држић, али су песме нестале у пожару 1667. године. На крају се Никша жени Анђелијом и напушта дужност заповедника Ловренца.

Јунак приче *Шта ветар прича* је монах Блаж, који у тишини своје ћелије размишља о животу.

*„Све је ташто“, говораше тихо. „ Живот је обмана, заводљив сан. Мења се, мења да ипак остане као што је било. На земљи се мења зеленило с белином, белина са зеленилом, увек то исто. На мору се мењају таласи, а опет су исти, исти галебови лете тромо и нечујно, иста једра плове по стакленој пучини, иста се песма чује из барке, исти облаци нагињу сад овамо, сад онамо. И ветрови су исти који облаке гоне. Све исто, исто, па и ту у мојим грудима одјекује исти глас. Мисли су исте које ме тиште већ неколико година, осећање је исто које ми мисли блажи и заварава, као што нас заварава заводљив сан, наш живот.“*²⁰⁵

Из његовог разговора с братом сазнаје се да су обојица заволела исту жену и да је Блаж препустио Ђорђију да се ожени њоме. Брат није издржао, него је жени испричао и она је од тог трена замишљена и удаљена. Све ће решити Блажово писмо из Рима, у коме шаље лажну вест о својој женидби, а која поново зближава супружнике.

²⁰⁴ Исто, стр.34,35

²⁰⁵ Исто, стр.53

Последњу причу аутору причају таласи мора и преносе:

Казали смо им да нас те ноћи не дирају. Зле смо воље и опаке. Југовина не престаје никако. Мрак је као тесто, а дажд се помамио. Али њима као да се баш такво доба свиде. Густе мрак ће их боље скрити, луда југовина задржаће сваког да се пусти на нас, помамне таласе. И баркар им је световао да се не шале. Али, млади фра Бруно Бенеша откупи му чун и уђе с лепотом девојком Анђолином Ветанијевом. То је било тамо пред самостаном Језуита, пре неких 300 година, а ваљда и више. Видео их није нико, а баркар ће ћутати. И отпловише. Били смо бесни на њих, што нас не хтедоше послушати, те их прелисмо једаред, дваред, триред и умало им тошан чун не утописмо. Фра Бруно се снажно одупирао, а Анђолина се спусти на дно барке и остаде ту непомична, нема, задавили смо је. Фра исплакне воду из чуна, наже се над девојком, а кад виде шта је, малакса махом. Ми навалисмо поново, силно, те изврнусмо чун. Рибари их нађоше сутрадан и однесоше у град. А казали смо да нас те ноћи не дирају.²⁰⁶

Ова кратка збирка одудара од Савићеве уобичајене концепције путописа. Избегао је класичне описе града, обале. Преносећи се кроз време и користећи записе из архива, покушао је да оживи једно прошло време. У своју причу увео је и кнеза и властелу, племиће и грађане, Па и самог Коломба. Овде је о Дубровнику проговорио на другачији начин. Тврђава и улице су оживеле у духу минулих времена, а он се послужио догађајима и стварним личностима, забележеним у архиви града. Ова збирка записа унела је разноликост у његове путописе и њоме је избегао уобичајену туристичку разгледницу. Језик дела је савремен, аутор говори из свог времена, а дах прошлости је унео и кроз песме које су певали трубадури.

²⁰⁶ Исто, стр.62,63

*„Сада сам остављен
Сред морске пучине;
Валови моћно бију,
Дажд дојде с висине.
Кад дојдох на копно,
Мних да сам у рају,
Ту ме сад топло
Девојке чекају:
Маруша, Франуша,
Јелуша, Славуша.
Куд ће ми душа!“²⁰⁷*

Пут под јесен

У листу *Заставе* је 1880. године у више бројева излазио путопис *Пут под јесен*. У првом делу у поднаслову стоји „До Карловца“ и у њему аутор размишља о смислу и лепоти путовања. Како је он љубитељ истог, то је свако годишње доба повољно за путовање. Превозна средства већ у њему буде другачија осећања, али ако наиђе на сапутнике ведрога духа, онда се може чути и следећа прича:

Слушајте дакле. Пре неколико месеци, тако бар причају људи, сели су у Осеку у влак неки младенци, знате, он и она, који су се дан раније венчали, те су пошли да се мало прођу, те да медљано доба проведу на путу. Жељезница иде врло лагано, као што примећавате и сами, па кад су били око Лепавине, тамо близу Загреба, а млада изненади свог драгог мужа једним здравим, буцмастим синчићем...²⁰⁸

²⁰⁷ Исто, стр.10

²⁰⁸ Савић, Милан, „Пут под јесен“, *Застава*, 1880, бр.172

Град Карловац је већ посећивао и у њему има познанике и пријатеље, па се позитивна лична осећања огледају и у утисцима о граду, али све док се не помене име:

Карловац је весела варош, околина красна, вино добро, девојке лепе, људи пријатни и доброћудни док им не споменеш име „Србин“; онда излазе из форме, онда се могу ешофирати до зла бога, онда им лиже модар пламен из уста или бар из очију, онда забораве на људско достојанство своје и скроз су уверени, да Србаља фактично нема на свету, просто с тога, што они, наша браћа Хрвати, неће да их има на свету. Кратак вид у тих људи.²⁰⁹

Ако је пак име „Србин“ на неке Карловчане од истог учинка, као што је црвена марама на бика трогодишњака, то лежи већином у ваздуху који веје кроз целу Хрватску. Али ја по неким симптомима држим да је тај пароксизам прешао своју кулминациону тачку, свој врхунац, и да ће Срби и Хрвати бити оно, што су заиста, браћа права и рођена. Кад би то само једном дао Бог!²¹⁰

Како је тамо био гост код Срба, граничара, то је с њима посетио цркву, али и стекао утиске о народу.

Црква је лепа и споља врло удесна, обновљена је 1843., као што нам то казује плоча у олтару. Она је врло чудна, сва је шарена, а то с тога, што су се ту окамениле многе шкољке, чији се облици врло јасно разазнати дају. Међу тим је наишао поп Мане на још веће чудо, на неки пентикостар, стару србуљу, штампану 1566. у Мркшиној цркви у Србији, за владе цара Сулејмана. Ко би мислио да ће се у том заборављеном куту српском наићи на тако красан споменик, који би сваку библиотеку красити могао...

²⁰⁹ Исто, бр.173

²¹⁰ Исто, бр.173

У ношњи су врло чисти, жене и девојке имају прегачу, која им од кукова па до колена омотава тело, људи пак носе осим обична гуњца, још сваки своју торбу. Боје које су уткане у прегачу и торбу, разликују споља на први поглед Србе од Хрвата; у Срба превлађује црна и бела боја, а у Хрвата је уплетена свакојака, већином жута.²¹¹

Пут га даље води у Загреб. Препун је лепих утисака. Упушта се у шетњу са детаљним описом града и улица. Стиже и на „корзо“.

По великим европским варошима нема та шетња, тај корзо, такву лепу и пристојну пријатност, као што га има у Загребу, и даље, по јужним талијанским варошима. Тамо се већином шета маскирани порок; овде је све у свом реду, све по такту, по достојанству. Да, Загрепкиње су лепе, врло лепе, њине очи су чудотворне, њин стас витак и зачудо прикладан, њин ход гибак. Штета само, што се из њиних слатких уста чује само немачка реч, да нисам знао да сам баш у Загребу, држао бих да сам у којој немачкој вароши.²¹²

Описује лепа здања установа и стамбених зграда и стиже до Тушканца.

Испод манастира, амо ближе граду, лежи Тушканац, диван и интересантан парк са нешто романтике. Мало која варош може се подичити таквим вртом као Загреб, не само што је преkrасан, него што му је почетак у самом граду, за лирске песнике никад бољег одморишта. Мало даље од Тушканца стоје летњи дворци хрватских великаша и богаташа.²¹³

Обишао је позориште, Марков и Јелачићев трг, али када је зашао у Горњи град, утисак се променио:

²¹¹ Исто, бр.173

²¹² Исто, бр.174

²¹³ Исто, бр.175

Нигде нисам наишао на тако тихе и празне улице као тамо; и кад се нашао случајно који човек на њима, тај се мирно, с обореном главом шуњао дуж кућа, само да не наруши мир по сокацима. Састану ли се пак двојица, то се зачуђено погледе, затим сваки настави свој пут; да су се пак тројица гдегод састала, то не памте ни најстарији Загрепчани, тако је све тамо пусто, све званично, све филистарски.²¹⁴

У свом обиласку стигао је и до новог, централног гробља и тамо посетио гроб песника Петра Прерадовића. Опростивши се од пријатеља кренуо је кући, а на путу су га чекале нове „лепоте“. Даје пример сапутника, духовито као и увек. Из свог великог искуства она даје предност железници нада паробродом.

До Закања сам имао сумњиву срећу путовати са два економа, који целим путем нису ни о чему другом диванили, него о разном начину ђубрења. Већ сам осећао онај извесни Аугијев задај, и да није било тако хладно, отворио бих био прозор, да пролуфтирам мало наш купе...

Последња жељезничка станица лепша је и прикладнија од најбоље паробродске. А баш ту би требало да се за путнике постарало, кад имају они да чекају по неколико сати на задоцњену лађу. Реставрација је муачка као велика шупа, у сваком јелу има осим соли још и ситна угљена, ваљда бољег варења ради. Још да нису седила два црна ока за другим столом, проклео бих и тренутак кад сам ушао у тај локал. Штета само што су та два ока отишла на жељезницу, а ја сам им тако сладио пароброд, тако сладио.²¹⁵

Завршава поређењем лађе и воза и ту је суштина његовог уживања у путовању.

²¹⁴ Исто, бр.175

²¹⁵ Исто, бр.176

На лађи је путовање додуше врло пријатно, човек је у вечитој кавани. Ако му се шета, иде по крову; ако му се чита, узме књигу па се чини невешт; огладни ли, може јести; је ли сањив, ено му кревет па нек се пружа, једном речи сва удобност је на лађи.

Где је ту опасност, која је најсилнији зачин при сваком подузећу; где је ту мело натеге, која човека из свакидашњег дрмеже изводи; где је ту брига: како ће се ноћити, где ће се јести, с ким ће се путовати? Свега тога на лађи нема. Ту је жељезница други мајстор. С неком резигнацијом седнеш у ћошак и рефлектираш о свачем на свету. Па онда, та брзина! Па како ли прија јело у кавани, па како кревет у хотелу! Пароброд, то је брак, где се на миру може све срочити, где све иде по типару, као навијен сат. Жељезница, то је нежењено стање, где све иде на јуриш, где је вечита промена, где је и опасност, али тим је онда и пријатнији онај мирни тренутак, који се даје дочекати.²¹⁶

Путописна проза Милана Савића се наметнула као оригинална и за читаоца посебно интересантна. Аутор је током живота много путовао и од ране младости је схватио да ће сећање избледети, па да је једини начин да од заборава сачува све успомене из разних крајева, као и своје утиске, тако што ће их помно записивати. Те своје навике се држао целога живота, па је иза њега остао велики број записа.

Сваки од записа је интересантан на свој начин, јер је свако путовање доносило нове пределе, градове, људе. Сви ти утисци, боје, обичаји, лица људи, у њему су изазивали ново одушевљење животом. Тако је своју животну ведрину, прихватање свега што живот носи, он годинама преносио на своје читаоце.

²¹⁶ Исто, бр.176

Језик његових путописа је модеран, прихватљив и допадљив, обогаћен честим хумористичким цртицама, проистеклим из његовог будног запажања и духовите спремности да прихвати све што га на путу снађе.

Његови путописи су богати информацијама, тако читајући може много да се научи. Понегде, као кад говори о Сасима, он се потрудио да истински упозна организацију друштва, власти, обичаје и начин живота људи. Често врши поређења са ситуацијом код Срба, па иако налази да је код нас стање слабије или лошије, он то не чини са осудом, нити цинизмом, већ увек добронамерно, предлажући да се у овоме или ономе угледамо на друге, посебно на Немце.

Немачки народ, култура, организованост и радишност, увек у њему изазивају дивљење, које не скрива. Видљиво је то у текстовима са пута по градовима данашње Немачке и Аустрије. Посебно место је заузео велики песник Гете, чије стваралаштво је предмет Савићевог интересовања и дивљења.

С одушевљењем говори о Венецији и лепој Италији. О Дубровнику покушава да на другачији начин каже колико се диви граду и његовој историји. Текстови о Дубровнику су, у крајњем смислу, слабији од већине његових радова. Можда би било боље да је и овде применио опробани рецепт. Ипак, не може да се занемари његов труд да се у градском архиву информише о људима и догађајима из времена, које је намеравао да оживи. Није занемарио ни књижевност тога доба, па цитира песме трубадура и тиме обогаћује текст.

Његова словенска душа осетљива је и пријемчива за браћу Словене, ма где их сретао. С изразитом наклоношћу описује сусрете са Чесима, Русима, Лужичким Србима. Свуда, куда га је пут водио, тражио је и налазио Србе. Од појединаца, па до малих колонија. Радо их је упознавао и увек се међу њима осећао као да је у тој даљини, нашао делић свога. Зато његова путовања по Србији обилују љубављу и жељом да нађе и истакне лепоту, доброту, историју и дуговечност на простору, који насељавају његови. О таквом приступу Бошко Новаковић каже:

*О Србији се пише и више и подробније, са улажењем у све облике њеног живота... Извесна националнополитичка тенденциозност, мање или више нијансирана, сасвим је разумљива у путописима из тих крајева. Она се губи у путописима из страних земаља. У њима преовлађује неки лежеран тон; од служења једној мисији, кад је реч о Србији и другим нашим крајевима, до поумања путовања као безбрижне шетње и путописа као лаког ћаскања, кад су у питању стране земље.*²¹⁷

Милош Црњански запажа посебност Савићевог путописа.

*Међу његовим многобројним путописима, писаним једним нарочитим начином, којим се више не пише, исто тако има неколико који не би требали да буду заборављени, без речи. Има у тим записима из живота у Бечу, Немачкој, Русији по која чудна и пријатна страна, нимало гора од сличних у Љубомиру Ненадовићу.*²¹⁸

У путописима се Милан Савић оглашава подједнако и као путописац, што је његова превасходна намера, али и као етнограф, етнопсихолог, историограф и на крају као приповедач, чиме је овај жанр обогатио и приближио читаоцу. Његови путописи након свих ових година нису изгубили на тежини, али ни на лепоти. Они су и данас, цео век касније, интересантни и држе читаочеву пажњу, па би њихово груписање и поновно објављивање засигурно донело нове читаоце, који би открили старог, али и новог Милана Савића.

²¹⁷ *Избор српског путописа, Матица српска; Српска књижевна задруга, Нови Сад; Београд, 1961; (предговор Бошка Новаковића), стр.17*

²¹⁸ Црњански, Милош, *Књижевно дело Милана Савића, СКГ, 1930, св.8, стр.593-597*

У част савременика

Наши стари

У издању Градске библиотеке Новог Сада 2010. године штампана је књига Милана Савића *Наши стари*, коју су приредили и за њу предговор и поговор написали Миливој Ненин и Зорица Хаџић. Књига садржи хронолошки поређане текстове, који су под истим насловом излазили у *Јединству*, 1922. године и *Застави*, 1926, 1927, 1928. и 1929. године. Први текст у књизи је *Пред Доњим светом*, који је штампан у *Застави* 1928. године, а представља својеврсни увод у сећања Милана Савића на његове савременике. Следе 64 текста, посвећена Савићевим пријатељима, познаницима и знанцима, дефинитивно савременицима. Он пише о људима које је познавао, који нису нужно били шире познати, али чији су животи, стремљења, активности и људски интегритети били показатељ њихове важности у средини из које су потицали. Они су чинили Нови Сад градом какав је био. Ево како Миливој Ненин дефинише ове текстове:

*Пред нама су непретенциозни портрети Савићевих савременика у којима је некролог само иницијална каписла, само знак да је личност важна; да је заслужила да се о њој остави сведочанство. Исто тако, сличност ових текстова са некролозима је и то да се пишу из заокружене животне судбине. Заједнички им је поглед уназад.*²¹⁹

Савић некњижевну форму некролога користи као матрицу, на коју за сваког новог *старог* гради нови портрет, увек изнова другачији.

²¹⁹ Савић, Милан, *Наши стари*, (приредили Миливој Ненин, Зорица Хаџић), Нови Сад, Градска библиотека, 2010; стр.8

А Савић управо ту чини отклон. Од некњижевног текста Милан Савић прави књижевни; од потребе да се истакну заслуге покојника, Савић иде на то да понекад забележи голо постојање; од вредновања личности исказаног општим, најчешће празним местима, он иде на то да ухвати неки занимљив и памтљив детаљ из живота човека.²²⁰

Почетни текст је у част Стевана Поповића Пеције, за кога каже:

На челу низа мојих пријатеља, другова и познаника стоји омања чета оних, с којима сам се још у првашње доба мога свеснијег детињства упознао и спријатељио. Из те четице диже и истиче се све то јасније сенка Стевана Поповића Пеције, мог најранијег наприснијег пријатеља. И што ту сенку чешће призивам и што се дуже позабављам с њом, све ми је јаснија и стварнија, све ми је ближа и приснија. И само утицај снажнијих животних прилика, силнијих светских догађаја чини, да ми за неко време избледи. Али чим попусти утицај тих прилика, јавља ми се у пуној чаролији нашег заједничког детињства, наше заједничке младости, па и даљег живота, да мало помало са мном заједно постаје све то старија и да се најпосле одвојена од мене склони у свој гроб, тамо на новосадском Успенском гробљу, у ком је ево већ толико година, од 1909.²²¹

Средоје Ђорђевић је први за кога ће рећи „Србин кроз и кроз“, јер је оданост свом народу Савић увек изузетно вредновао и ценио. Овај фини карактер, кавалир великог интелекта и сталне потребе да се образује, умео је да се нашали са блиским људима. Савић наводи стихове, које је 1895. написао на Палићу, а упућене Тони Хаџићу:

*Тони!
Ветар дува,
Језеро се мути,*

²²⁰ Исто, стр.9

²²¹ Исто, стр.19

*Са Палића вила
На тебе се љути.*

*Жељно чека
Тужна невесела;
Два месеца није
Златне косе плела.*

*Два месеца
Горке сузе лије,
Два месеца дана
Беле груди бије.*

*Дођи амо
Да је туга мине,
Да јој тужно лице
У радости сијне.*

Текст завршава изразом личног жаљења.

Године 1898. умолим Средоја да ми каже, колико је година било добротворци Рахили Манојловић рођ. Белеслин, која је у Суботици умрла. Он ми одговори још и ово: „Живела је на овом бедном свету 69 година... Доста... много!”

Средоју је било тада 54 године, а кад му је било 70, било је и њему „доста... много”.30. марта 1914. свршио је напрасно, добровољно, на велику жалост својих пријатеља. Један фин, отмен, образован Србин мање на свету...²²²

²²² Исто, стр.33

Ђура Вукичевић је један у низу „старих“ чије књижевно интересовање је за Савића можда најважнија одредница живота. Наводи како је пронашао записане и дефинисане слојеве шале:

Хумор је шала, што весели свет.

Сатира је шала, што исмева свет.

Сарказам је шала, што кори свет.

Комика је шала, што засмева свет.

Иронија је шала, што заварава свет.

Виц је шала, што изненађује свет

На другом листићу вели:

*Наивност је, кад ко говори или твори што не треба а не зна, да то не треба да говори или твори.*²²³

Ишчитавао је листове и листиће заостале након његове смрти, а у њима је пронашао и важна размишљања:

*Народ чини литература и култура. Људи, који знају једну исту литературу и културу, ти чине један исти народ. Литература је писмен израз духа, ко то има на свом народном језику, тај има народну литературу. Култура је израз народних особина, као што су заједнички обичаји, традиције, народне песме, одело, музика и мелодије. Који народ има такве народне особине као мираз своје народне индивидуалности, тај народ има своју народну културу. Литература и култура у појединих народа развија се и опада, тим се развија и опада и сам народ. Ако литературе и културе нестане у том народу, нестаје уједно и самога народа.*²²⁴

Тако је пронашао и Вукичевићеву карактеризацију Словена, али и других европских народа.

²²³ Исто, стр.39

²²⁴ Исто, стр.40

*Пољак је врло углађен, али непоуздан.
Чех је дуран и тврдоглав, али врло поуздан.
Рус највише ради, а никад није готов.
Србин мало ради, а увек је готов.
По темпераменту преовлађује у Пољака меланхоличан, у Чеха колеричан,
у Руса флегматичан, а у Срба сангвиничан темперамент.
Енглеz ради свом снагом, докле год живи, јер држи, да само дотле живимо,
док радимо.
Француз ради само дотле, док не заради колико му треба да безбрижно
живи.
Немац ради докле год живи, али што је год старији, све мање и лакше
послове.
Чивутин ради мало, а заслужује много.²²⁵*

Опредељење Косте Трифковића за комедију, као свој стваралачки израз, Савић доживљава као природну ствар.

Што су већ први, почетнички, редови Трифковићеви на драмском пољу, на његову праву пољу, били шаљиве игре и што је при том правцу остао, не треба чудити. Коста је био ведре, бонвиванске ћуди, наклоњен додуше романтици, али и шали, досетки, нарочито сатири, иронији, сарказму. Тако је онда била и природна ствар што је пошао правцем за хумором, кад је већ имао и дара и воље да се ода драмском песништву. На тој основици, од природе даној, никао је и даље се дизао сав његов књижевни рад, ведар и укусан, неусиљен и допадљив.²²⁶

За Васу Пушибрка, који је волео живот и умео да живи, а који је био професор на српској новосадској гимназији, наводи детаљ из његовог школовања.

²²⁵ Исто, стр.41

²²⁶ Исто, стр.52

Кад је било време за школу, упише се Васа у четврти разред, а по свршетку те школске године одведе га отац код Тончике Јанковића Буљока за шегрта. Ту није остао дуго и како не хтеде никако бити шегрт, упише се поново у 4. разред, па и годину дана затим опет. Тако је Васа ишао три године у 4. разред иако је био врло добар ђак. Али у Сомбору тада није било више школе за њега, а отац га није могао слати у коју другу варош.²²⁷

Увек проналази лепе речи за своје старе, он, макар накнадно, разумева њихове животе.

Стеван Васин Поповић, чика Стева, био је од ретких Срба, који све имају захвалити себи. Једино себи, у пуном смислу речи: све. И успехе којих је пуно и неуспехе којих је такође пуно.²²⁸

И тај чика Стева, ког су многи прогласили за препредена, неискрена, непоуздана човека, није у ствари био ни препреден, ни неискрен, ни непоуздан. Шта више, тај чика Стева, ком су се мисли и планови ројили по глави, знао је сваком другом дати бољег савета него себи и својима. Па не само то, он је толико пута насео другима, заиста препреденим и неискреним, да на крају крајева морамо доћи до уверења да је био ипак наиван, искрен, поуздан и врло добра срца.²²⁹

Наводи списак његових књижевних радова и хвали његову вештину.

Местимице уздиже се причање до правог песничког полета и онда писцу теку речи као да их слуша са уста одушевљеног лирика. С друге стране опет су прикази порока често тако драстични, да их чисто видиш конкретне пред собом. Воли ли коју особу, сва му је лепа; мрзи ли коју, сва му је гадна. Приказује ли филистра, све је на њему ћифтански; торокушу

²²⁷ Исто, стр.64,65

²²⁸ Исто, стр.81

²²⁹ Исто, стр.83

*приказује такву да би јој се после смрти језик још екстра морао премлатити.*²³⁰

Па ипак тај се човек није у књижевном смислу виноу у висине јер, по мишљењу Савића, није имао довољно стрпљења.

Сава Петровић, секретар позоришта, уредник листа *Глас народа* и *Српски Сион*, преводилац са руског и немачког језила, страствено се бавио још једним послом.

*Али Савину вредноћу, марљивост и систематски рад не показује можда ништа тако, као његова збирка српских презимена. Петнаест година и више радио је на том и ми, његови другови, помагали смо му утолико, што смо му ванреднија презимена достављали. Често смо му у шали прокријумчарили какво немогућно презиме, али нам Сава није наседао. Поред сваког презимена метнуо је Сава и покрајину, од куд је. У „Бранкову колу“ и у „Матичином календару“ за 1908. штампани су огледи из његове збирке, у „Календару“ имена на „ица“.*²³¹

Самујило Пантелић, калуђер и потоњи шабачки владика, био је у души нешто друго.

У младости је Стеван имао сасвим друге планове, далеко од сваке мантије и камилавке: да буде глумац, на што га је упућивао и нарочити талент.

*- Какав глумац! - развиче се стари Јова. - Оћеш ли да си вечити просјак? А као владика возаћеш се на својим каруцама...*²³²

Чак је по завршетку богословије у Карловцима, за време док је у Бечу слушао црквено право, успео да изађе пред чувеног Левинског.

²³⁰ Исто, стр.88,89

²³¹ Исто, стр.118

²³² Исто, стр.121

Одиграо је за њега неколико призора из познатих дела. Савићу је о тој прилици испричао:

Е, мој Мицо, требао бих да сам најсрећнији човек, а ја сам најнесретнији. Укратко да ти кажем. Био сам код Левинског да види, имам ли дара за глумца, Левински је био очаран па готово да ме загрли; одредио ми чак и струку, своју, интригантску."С тим лицем, с тим онижим растом а нарочито лицем, ама створени сте баш за ту струку. Поред тога ваш чист језик, ваш згодан нагласак, ваше одмерено кретање, господине, ви морате бити глумац!" - Само што ми није суза канула - додаде Пантелић - „Јесте ли били кадгод на позорници?" упита ме Левински. Ја му рекох за Кир Јању. „Волео бих, да сам вас видео. Зашто не наставите тако лепо започету каријеру?" Рекох му за оца. „То је што друго. Очева је старија. А штета искрено вам кажем, велика штета!"²³³

Јове Стајића се сећа као шаљивџије, ћаскала, певача, чије су песме у своје време освојиле сваког весељака. Њихова тадашња велика популарност навела га је да их неколицину цитира. Једна од најомиљенијих је настала када је извесни Л. Н. у новинама објавио да више не намерава пити вино.

*Из Вршца стиже глас,
Умерење је спас,
Ко пије алкохол,
Снаћ ће га тешки бол,
Кад чујем тамбуре,
Заборавим на све,
Ил Србин или Рус,
Ја морам у бирцуз;
Наручим литру, две,*

²³³ Исто, стр.121,122

*Па пијем дп зоре,
Кад чујем тамбуре,
Заборавим на све...*²³⁴

Многим *старим* у веће заслуге приписује њихово бављење књижевношћу, па уредно помиње и где може и набраја све што су написали, а имало је икакву вредност. Тако наводи радове Аце Поповића Зуба, сврставајући све што је написао у три категорије: поучне, школске и песничке радове. Иако детаљно наводи наслове, године издања и даје кратко објашњење, што говори да се овај његов знанац током живота окушао и као књижевни стваралац, то није најинтересантније сећање на њега. Он из Поповићеве књиге „ Успомене II ” препричава интересантну цртицу.

*Занимљив случај наводи Аца у својој књизи „Успомене II”, како му је, у Земуну, дошао деран плачући и говорећи, да му је београдски паша украо сестру и стрпао је у свој харем, молећи га да је избави. Аца обећа а не знајући како ће. Случај се деси да је наскоро прешао паша с харемом заједно у Земун. Аца то дозна и помоћу полиције обије врата од гостионице и извади Српкињу, поред свег пашиног протеста. Али пашина власт није у Земуну била утицајна. То су Аци Зубу урачунали у херојски и отмен чин.*²³⁵

О реторичком таленту Гиге Гершића говори:

За Гигу се мирне душе може тврдити, да је био свагда исти. Он се није мењао, био професор, министар за столом, у затвору, било дању или ноћу. Говорио коме у славу у парламенту, држао здравице или надгробна слова. И само се по садржају дало разликовати коме упућује своје речи и каквом приликом...

²³⁴ Исто, стр.136,137

²³⁵ Исто, стр.147

*А и околину је имао такођер у власти, јер његов дух свагда готов на говор и одговор, није се дао збунити а ни од тренутна утицаја завести. Уз то му је говор био доследан, иако импровизиран. Његови министарски другови радо су му уступали реч, кад је требало какав предлог мотивисати у скупштини на повољну одлуку поднети...*²³⁶

Арса Пајевић, кога је познавао још као слагача Српске народне штампарије, а издавао је *Јавор*, *Стармали*, *Невен*, па и календар *Орао*, који је излазио двадесет година. Савић истиче његов значај у штампању многих дела, па и његових, али, сведочећи о карактеру Арсе Пајевића, сећа се његових поступака, који говоре о човеку више од епитета.

*Рад му је био живот, а цео му је живот био и рад, па кад је своју штампарију напустио, отворио је у својој кући књижару, која је сад Светозара Огњановића. Али није био он само радник, он је био и родољуб, Србин свом душом. Ништа није могло поколебати, ништа му вољу и осећање преиначити, је ли само био уверен да је на правом путу: ни умишљена корист у каквом заснованом предузећу, ни штета у таман активном послу.*²³⁷

Савићеву пажњу привукао је један другачији „стари“, Мита Орешковић.

Нисам никад ни помислио да ћу писати чланчић о крчмару, а уједно и тамбурашу. Али тај крчмар и тамбураш био је и песник, што су мање више прави тамбураши, бар они који воде. Па не само да је певао оригиналне песме, он им је стварао и глас, а све је то путем своје тамбуре

²³⁶ Исто, стр.162,163

²³⁷ Исто, стр.167

певајући приказивао публици. Тако је онда Мита Орешковић био тамбураш над тамбурашима и као такав најбољи песник њихова руфета.²³⁸

Он је био аутор многих песама, које су се уз тамбуру и вино певале. Ево једне, посвећене Миклу Јовановићу, јунаку који је на јуриш отео Арад од Мађара 1848/49. године.

*Нити спавам нити могу снити,
Што наумим и то мора бити.
Једна срећа може другу излећи,
Замрзнуће Мориш, моћи ћемо прећи;
Оне четир батерије морамо отети,
Макар знали до једнога пред њима умрети.
Нек Мађари на нас пале,
И нек од нас кога свале,
Само сложено сваки са мном,
Ја ћу напред а ви за мном.
Ајдмо, ајдмо, ајдмо!
Осветлајмо лице наше,
Ил самртне пијмо чаше²³⁹*

О „усменом члану Књижевног одељења“, др Стевану Малешевићу, каже:

Стеван Малешевић је можда једини члан Књижевног одељења који није написао ништа књижевно. Он је био углавном политик, агитатор, а као адвокат одушевљен преписач, инаџија. Па ако и није написао ништа књижевно, написао је безброј чланака и дописа у „Застави“, а затим у „Бранику“, пошто је био одсудан члан либералне, Милетићеве, странке. Још успешнији је био као говорник, политички, агитаторски, инаџијски, тако да

²³⁸ Исто, стр.173

²³⁹ Исто, стр.175

је онај имао потпуно право кад га је назвао „усменим чланом Књижевног одељења.”²⁴⁰

Такво његово говорништво није увек радо дочекивано, па је изазивало реакције, али и конкретан предлог.

Његови говори утицали су често незгодно и на друге. Не једаред су они главну скупштину Матице српске отегнули без нарочите потребе, пошто му се речитост није умела задржати ни у извесној и потребној граници. Знам, да је тога ради, један скупштинар сасвим озбиљно предложио, да се Малешевић, чим стигне возом у Нови Сад, од полиције ухапси и у хапсу задржи све док се Матичина скупштина не сврши.”²⁴¹

Борђе Марковић је имао надимак, а о томе како га је добио каже:

Надимак „Кодер” (покварена немачка реч Катер, мачак) добио је Борђе Марковић са своје „слабости” према скорупу. Слушао сам причати, да је свагда, гдегод би наишао на густо млеко, скинуо скоруп, ради чега је са собом увек носио малу кашику.”²⁴²

Кодер је био духовит човек, па Савић из обиља духовитих ситуација из његовог живота издваја један догађај.

За ручком нам је на позив Паје Камбера, причао шта му се пре неколико дана десило. Ишао је, као и обично, по највећој жези, у белини и опанцима (да чува хаљине за варош), да се прође. После хода од пола сата сретне Камберова пастира, како враћа стадо. Тај му рече де се врати, јер ће наскоро бити грмљавине и пљуска. Кодер, видећи ведро небо, упита пастира, откуд то зна и тај му одговори да његовог магарца сврбе уши па их непрестано тресе. Кодер се насмеје и пође даље. Не потраја дуго, а

²⁴⁰ Исто, стр.179,180

²⁴¹ Исто, стр181

²⁴² Исто, стр.183

небо се натушти. И сад се Кодер сети, што му је пастир казао те се врати брже боље. Али пљусак је био још бржи. Тако покисне неверни Кодер с тим већма, што му је плаха киша набрзо пробила кошуљу. Кад је стигао на салаш, свуче белину, опаше се пешкиром и седе до огњишта да се суши и згреје, говорећи Камберу: „Брате Пајо, кад се и магарац у метеорологију боље разуме него ми, онда престаје све и сва!”²⁴³

Када о познанству са човеком каже:

Познавао сам га лично а и мрзео сам га лично све догод ме је учио свирати у клавир. Кад је то престало, престала је и моја мржња, да уступи место некој наклоности и то са његове оригиналности.²⁴⁴

Тешко се може назрети у ком правцу се однос даље развијао. Ипак превладала је симпатија и сећање на оригиналност Александра Нисиса Морфидиса.

Српски је знао добро, језик као такав па и дух његов, али је речи чудно изговарао. На свој начин, а не као што га Срби изговарају. Поред настраног изговора самогласника није било у њега П већ свагда Б, тако није било ни Т већ свагда Д.

Становао је у Дунавској улици, у великој Димићевој, сад Дунђерсковој кући и то у првом кату. При земљи је имала нека Цициница дућан и мали стан, и кадгод је Морфидис заборавио кључ од капије, а долазио је редовно доцкан у ноћ, забрујало је по улици његово силно „Дзидзо!”, да му да кључ. То ми је не једаред причао мој драги друг и пријатељ Стеван Поповић Пеција, чија је кућа преко пута од Димићеве и од стана „Дзидзинидзе”.Њега а готово и целу улицу пробудила је Морфидисова гласина- све се таласала до променаде, а сдруге стране до

²⁴³ Исто, стр.183,184

²⁴⁴ Исто, стр.188

Саборне цркве. Морфидисов стан у тој кући била је омања соба у првом кату која се никада није ветрила, ни чистила. Прашине и паучине било је на сву меру, па и стеница: „Нек осдане баучина! Баук ждере зденицу па сам мирнији”²⁴⁵

Иако је из имена јасно да Морфидис потиче из других крајева, он је поред свега својим животом завредио место међу старима.

Име Нисис Морфидис није српско а он се није никад ни издавао за Србина. Према том му у низу „Наших старих” не би било места. Али како се он није издавао ни за члана какве друге народности; како је већи део својих 75 година провео у нашим крајевима, нарочито у Новом Саду; како је поред свог специјалног нагласка, ипак лепо знао наш језик; како је наш подмладак учио које свирати, које певати и појати; како је и наше литургијско пјеније ставио у ноте, ми му радо дајемо места међу нашим. С тим пре, што је био интелигентан, духовит и свакако занимљив.”²⁴⁶

Савић одаје почаст и Александру Сандићу, др Ђорђу Дери, др Ђури Гаврићу, наводећи у мањој или већој мери њихов допринос књижевном стваралаштву свога времена. О Тоши Бекићу, кога од детињства познаје каже:

Књижевност је нашу пратио пажљиво, али није ступио у ред литерата. Од њега немамо ниједно књижевно дело, али политичких чланака на претек и то таквих, да му нико није могао правац и начин замерити, осим политик противнога правца.”²⁴⁷

Описујући његове фине манире, истиче:

²⁴⁵ Исто, стр.190

²⁴⁶ Исто, стр.193

²⁴⁷ Исто, стр.225

Тоша Бекић био је господар над собом у сваком тренутку, не толико што је ишао на то, него што му је то била друга нарав и што је много давао на израз лепога васпитања. Простачку реч није никада изустео, а никад није ни речима, ни писмом кога вређао, иако је таквог својом духовитошћу већма довео у неприлику, него да га је незграпно напао.²⁴⁸

Господство Стевана Симоновића је дошло до изражаја на ретко виђен начин.

И како се радовао па био баш и поносит, кад му је најмлађи син донео докторску диплому. Али још раније, кад му је и тај син донео сведоџбу о зрелости с одликом, писао је на класичном латинском језику писмо управи новосадске српске велике гимназије, захваљујући јој на труду и бризи око образовања његових пет синова. То је писмо и штампано у тадашњем гимназијском извештају.²⁴⁹

У плејади *стари*х нису ни заборављене, ни изостављене жене. Оне, које су у том времену биле познате широј јавности махом су биле глумице. Како је Савић био љубитељ позоришне уметности, то је и пронашао могућност да се најзначајнијима на „позоришним даскама“ одужи и то тако што ће им дати место међу *старима*. Прва у низу је Драгиња Ружићка.

Та глумачка лепота која се на њој тако бујно одржала а и њу саму у душевној и телесној свежини, та глумачка лепота остаје у живој памети сваком, који је Драгињу гледао на позорници.²⁵⁰

О њеном умећу каже:

Али у изразима целе скале озбиљности, од срдње па преко интригантства до трагичности- ту је то лепо, бледо лице са класичним

²⁴⁸ Исто, стр.226

²⁴⁹ Исто, стр.229

²⁵⁰ Исто, стр.239

профилом и великим сјајним очима било на свом правом месту. А таквој игри лица, доликовао је и њен готово мушки глас, такођер створен само за акцентуацију озбиљних осећаја. Том лицу и том гласу био је од одсудне помоћи темперамент који је самој Драгињиној игри неоцењиву уметност дао.²⁵¹

Због Јеце Добриновић жали што се тренутак глумачке изведбе не може скаменити, да би се за нове нараштаје сачувао.

Јер Јеца није тек само стајала на позорници и корачала по њој; она је ту и живела и радила. Она је била Јеца тек само на позоришном листу, на позорници је била оно што је требала да је... Од глумице која је по урођеном дару истинито приказивала што треба, постала је уметница у својој врсти на највишем степену.²⁵²

У младости лепа и симпатична, Софија Вујић је сазрела у велику глумицу.

Храниловић не може доста да истакне Вујићкин приказ царева удове Марфе у „Лажном цару Димитрију“, њену душевну борбу међу жељом да се освети Борису Годунову, међу симпатијом према племенитом иако лажном Димитрију и пијететом према успомени свога погинулог сина и савесношћу побожне хришћанке у часу заклинања, је ли то њезин син или није... Тако је Софија Вујићка много задужила како српску глумачку уметност, тако и нашу публику. Али највећма је задужила и једну и другу, што је дала живот гђи Милки Марковићки, нашој најобразованијој и највећој уметници.²⁵³

Ленка Хаџић као глумица:

²⁵¹ Исто, стр.240

²⁵² Исто, стр.241,242

²⁵³ Исто, стр.245

Ако код које глумице, код Ленке је морао карактер улога бити бар сличан с њеном нарављу. Она није од оних виртуоскиња које лако и олако свладавају сваку врсту улоге; она се ни у животу није умела претварати. Али помало сентименталну, одану, дирљиву улогу која даном приликом и душу потреса, ту је улогу умела вољно да прикаже, јер је приказала себе саму, своје тихо осећање.²⁵⁴

Знајући да је она ужитак и задовољство доживела у приватном животу, а на позорници оскудицу и горчину, не може, а да критички не проговори о олаком процењивању и потцењивању људи од стране друштва.

Не помаже ту ни труд, ни напредак. Шаблона је зготовљена, добила је свој облик а по томе судити свакако је лако и удобно. Ни мислити не треба при том. Све је већ унапред установљено а појединац па и публика научили су већ да гледају кроз тако понуђене наочари и долазе најпосле и до таког „свог“ уверења. Горка је то кап коју судба дели, силан је то терет који обара, трагикум је то ком подлеже онај који искрено тежи и ради.²⁵⁵

У глумачки венац уплео је и Димитрија Ружића.

Ружићев је репертоар био обилан и опсежан. Од краља Лира па до Швабе у „Нашим сељанима“ Мите Поповића, приказао је сву голему скалу разноврсних карактера. Никад му која улога није била незнатна, да би је се одрекао. Вољно је обукао и „пединтерску либерију“, вољно је поред ког уваженог госта узео ма коју улогу а сумњам, да га је завист или суревњивост морила том приликом.²⁵⁶

²⁵⁴ Исто, стр.287

²⁵⁵ Исто, стр.285

²⁵⁶ Исто, стр.267

Место је нашао и свом пријатељу Тоши Јовановићу, о чијој посвећености глумачком позиву каже:

Он је своју струку, своју уметност, узео и испуњавао са вишег становишта, готово као религију, те је тако и умео у своју улогу да улије животворнога духа, да улије душу, без које је и најлепше тело тек маска, у најбољем случају покретна статуа.²⁵⁷

Сведочио је и приватно његовим глумачким бравурама:

Једаред у Новом Саду, код мене, не знам после које чаше, стаде на молбу моје мајке, која се нашој жеђи дивила, да приказује, разуме се без маске и костима, Ђурђа Бранковића у часу кад му доводе ослепљене синове. Мајка ми је плакала а и ја сам био потресен. Кад Тошу пређе ватра и занос, и кад спази мајку и сина како су потресени, диже руке увис и кликне: „Ово ми је најлепша награда!“²⁵⁸

Наравно да није изоставио Перу Добриновића.

Пера Добриновић био је такав глумац. Његова ванредна бистрина ума проникла је сваки кутић дела, нашла му је језгру и ставила је као средиште, око којег се окреће дело. Али њему није било доста то. Он је ту велику целину расклопио у мање целине, у њене саставне делове, којих је свагда толико, колико и појава, те је таквој мањој целини одредио такво кретање, како би цела целина радила, дизала се, напредовала као жив организам. Добриновић је сваку улогу сматрао као засебну студију. Према таквом поступку није ни чудо, што му је свака приказана особа била целина која се складно прилагодила осталим особама. Његова нам се личност није наметала том приликом, премда сваки глумац мора својој улози дати обележје своје личности, иначе не би било разлике у приказу

²⁵⁷ Исто, стр.272

²⁵⁸ Исто, стр.273

*једне исте улоге а од разних глумаца. Добриновић се од улоге није дао ни збунити.*²⁵⁹

Милош Цветић се истакао и као глумац и као књижевник. Савић је веома вредновао Цветића глумца и његово мајсторство у приказивању Шекспирових јунака. За Савом Рајковићем жали као за изгубљеним глумцем, али и пријатељем. Овде даје један осврт на глумачки свет:

*Глумци и глумице су народ за себе и у тесној их вези држе слава и патња, уметност и суревњивост, све могуће врлине и слабости глумачког живота. У целом свету нема сталежа у ком се поједини а нарочито поједине могу већма мрзити али се и испомагати. Колегијалност је у њих тако развијен појам да су у свако доба готови подносити и материјалне жртве један за другог. С глумачком репутацијом већ је другачије. Ту је глумац у стању жртвовати пре себе самог; али своју славу не да од себе а још мање је вољан да је уступи другом. На сваку је жртву готов, само на ту не: то би било напуштање себе самог и до те висине нису доспели ни филозофи а камоли глумци.*²⁶⁰

Кочу Васиљевића памти по улози Марина Витањића у властитој драми *Цар проводација*.

У казивању о браћи М. Поповић, Ћири и Ђоки, познатим новосадским књижарима, објашњава слово „М“ у имену фирме.

*Оно „М“ у њиховој фирми значило је Марко, име њихова оца. Тог су Марка звали Новосађани „Маркић“ а посвећени „Лажни Марко“, јер никад није умео казати истину. Марко није ни о ком што рекао добро, па ако баш није знао што рђаво, он је измислио.*²⁶¹

²⁵⁹ Исто, стр.277

²⁶⁰ Исто, стр.287,288

²⁶¹ Исто, стр.299

Стево Медурић је располагао сасвим другачијим „талентом“.

*Пијанац није био никако, било је дана кад није окусио ни пива ни вина а ракије ни омирисао. Али даном приликом, кад је био гост, могао је без последица попити двадесет и више чаша пива или дотичну количину вина. То је ишло тако виртуозно, да брчине није поквасио.*²⁶²

Новак Радоњић је умео и да слика и да пише. У једном тренутку је напустио сликарство, напросто се у њему преломило.

*„Од како сам почео малати, никад ми се није срце разиграло при једној идеји која би ми у главу дошла, никад ме потајно нека сила није терала, да што лепо на свет произведем. Је ли то дар? Не, то није ни видило дара. И ако сам што радио, то ми је само било крваво усиљавање које ме је од вештине, која је иначе врло лепа, још већма отпађивало.“*²⁶³

Новак Радоњић као писац бавио се многим темама, а Савић их је дефинисао као рефлексије, резонмане и филозофска посматрања.

*Суштину својих филозофских назора изнео је у предговору прве књиге својих „Молских мудровања“. Али то, што је приказао, тако је неумивено и неочешљано, да филозоф просто не би зану шта ће с тим системом. Осим тога има у предговору а и иначе у тексту књига таквих израза и таквих речи, каквих не само да нема ни у каквој филозофској системи, већ се не могу ни у салонском друштву употребити.*²⁶⁴

О Влади Стратимировићу би довољно било да је само рекао:

Мене је привлачило к њему његово феноменално поштење, беспримерна савесност, чудновата вредноћа, непоколебљива искреност и,

²⁶² Исто, стр.300

²⁶³ Исто, стр.304 (из писма Н. Радоњића Јовану Суботићу, од 11.окробра 1864.)

²⁶⁴ Исто, стр.306,307

уверен сам, готова пожртвованост у случају невоље ког друга и пријатеља.

265

Косту Стефановића описује као:

Био је господин и појавом и понашањем. Васпитан је у бечком Терезијануму, камо га је отац, богат трговац, дао чим је ступио у гимназију. Ту, у друштву аустријске аристократије, научио се господском држању и понашању али и трошењу.²⁶⁶

Андрију Петровића нису знали по имену.

Био је Новосађанин а опет је било мало њих који су га знали по имену. Колико се пута догодило, да су странци овог или оног Новосађанина упитали где станује адвокат Андрија Петровић. Само што је тај Новосађанин слегао раменима и одговорио, да тог господина не познаје.

„Молим“, рече на то странац, „њега зову „Швалер на ноте“

„Па што одмах не кажете тако“, насмеја се Новосађанин.²⁶⁷

Ова галерија живих ликова, како их Божидар Ковачевић види:

„Његови помени, портрети, или боље рећи силуете војвођанских људи, књижевника, глумаца, писане на брзу руку, али живо, импресивно, с пуно драгоцених података и добрих запажања.“²⁶⁸

²⁶⁵ Исто, стр.309

²⁶⁶ Исто, стр.310,311

²⁶⁷ Исто, стр.323

портретисана је с љубављу, филантропски, никад малициозно, ни цинично; обогатила је историју Новог Сада и заувек оставила у животу истакнуте личности једног века.

У књижевном смислу Савић је продубио форму некролога, изашао из ње и, обогативши је племенитим сведочењима о животу, створио нову форму биографског типа, у којој можемо пронаћи и мемоарске елементе. Сви о којима је писао, заправо говоре о њему, његовом животу и трајању. То што је познавао толико много њуди, даје на тежини и њему самом. Портрети су написани живим, угодним, течним језиком. У појединим деловима упушта се у дубљу анализу стваралаштва неких *старих*, али и то чини допадљиво, интересно, истичући најважније и не губећи из вида читаоца. Ова необична форма још је један доказ многострукости плодног рада овог ствараоца. Она је доказ Савићеве жеље и намере да забележи, попут правог хроничара, све оне који су допринели животу Новог Сада, његовом животу и животу уопште, захвали се на прилици што их је познавао и омогући генерацијама које су долазиле након њих да на темељима постојећег граде даље и новим настојањима слику Новог Сада учине комплетнијом и шаренијом.

Свечани говори

Током свог рада у Матици српској Савић је написао низ свечаних говора у спомен и славу онима који су Матицу задужили, а свакако својим животом и радом обогатили књижевни и културни живот Новог Сада. Објављивао их је у *Летопису Матице српске*, књигама Матице српске, *Бранковом колу*, *Бранику*.

²⁶⁸ Исто, стр.352 (З.Хацић у тексту: „Брзе и лепљиве руке Боже дијака“; даје цитат из текста Б. Ковачевића:“Две сличне збирке: Силуете Милана Савића и Милана Јовановића Стојимировића”)

„Живот и рад дра Јована Хаџића Светића“, у спомен прославе стогодишњице рођења, штампан је 1899. године у Новом Саду у Штампарии српске књижаре браће М.Поповић. Осим приступа, Савић је написао четири од шест делова књиге и то: 1. „Оснивач Матице српске“; 3. „Патрон српске велике гимназије новосадске“; 4. „Посланик на српским народно - црквеним саборима“; 6. „Јован Хаџић.“

Преостала два дела су написали: 2.Слободан Јовановић: „Српски законописац“ и 5.Ђорђе Магарашевић: „Српски књижевник.“

У приступу говори о припреми свечаности поводом прославе стогодишњице рођења Јована Хаџића Светића и задужењу, које је он као друштвени секретар, добио. Да би се све стране Светићевог живота и рада сагледале, достојно оцениле и приказале, Савић је замолио да о раду на пољу законодавства у Србији говори Слободан Јовановић, а о књижевном раду Ђорђе Магарашевић. Све остало је преузео на себе. У првој глави „Оснивач Матице српске“ почиње од времена 1822. године до 1824. године, када су престали да излазе *Забавник* и *Српске новине*, те су Срби у Војводини остали без икаквих новина и часописа. Ту празнину су највише осећали образовани људи. „Цвет књижевне и научне интелигенције“ Новог Сада налазио се у професорском колегијуму, а ту су Ђорђе Магарашевић, Павле Шафарик, Лукијан Мушицки и Јован Хаџић Светић. О њима каже:

Ти су људи били не само учени и образовани, они су путовањем по страном свету раширили и свој друштвени видокруг, те су радо и згодно употребљавали стечена искуства на унапређење домаћих прилика. Према томе није им ни могло умаћи, да је поред науке и књижевност наша у доста неповољним приликама. Том се злу могло понајбоље повременим публикацијама доскочити, те се казало и само шта ваља чинити. Па како се поред књижевних снага и добре воље нашао у Новом Саду још и подузетан књижар, Константин Каулиција, није се дуго ни чекало да латентна потреба оживи. Сметња је била у томе што се рукопис за штампу

*морао слати у Пешту, јер у Новом Саду није било штампарије, за коју је у оно доба требало дозволе.*²⁶⁹

Светић је већ 1823. године имао на уму оснивање задруге за издавање српских књига, али тек ће се три године касније у Пешти, а не у Бечу, указати прилика за то. Новчано су помогли многи Срби трговци, а покретање *Летописа* уз Ђ. Магарашевића свестрано су помогли Шафарик, Мушички и Светић. Након треће књиге осули су се претплатници, па је Светић преузео обавезу да у Пешти нађе финансијере и омогући даљи живот *Летопису*. Уз помоћ заинтересованих Срба, 1826. године је конституисана Матица српска, којој је намера ширење књижевности и просвећивање српског народа. Светић је изабран за председника. Осигуран је континуитет.

Светић се, након положеног доктората права у Пешти, настањује у Новом Саду, наставља да председава Матицом, а након Магарашевићеве смрти, уређује и *Летопис*. Уредио је шест књига пре него што се повукао из уредништва, а нешто касније и са места председника. Остаје везан за Матицу, па је написао оцену рукописа Алојзија Бабукића „Правопис српски и граматика“, оцену превода Хомерове „Илијаде“, као и историјских дела, која су доспевала на конкурс Матице српске. Матица се сели у Нови Сад 1864. године, а пре њеног доласка Светић је покренуо оснивања „подручја“ Матице српске и том приликом дао предлог од пет тачака, у којима предлаже да Матица објави његова дела, а он јој уступа сву корист. Обавезује се да ће приволети и друге српске писце да објављују у Матици. Тако би се усталила издавачка делатност и решио проблем финансирања. По пресељењу Матице у Нови Сад настављена је доживотна веза Светићева веза са њом.

У глави „Патрон српске велике гимназије новосадске“ Савић истиче да је дужност патрона Светић скоро тридесет година обављао потпуно

²⁶⁹ Савић, Милан, „Живот и рад дра Јована Хаџића Светића“, Нови Сад, *Матица српска*, 1899, стр.7

бесплатно. Изабран је за патрона 1840. године, а у раду гимназије је учествовао близу четрдесет година. Био је свестран правник, познавалац немачког језика, вредан, умешан и од утицаја на многе кругове, па је био прави избор за тешко време апсолутизма. Гимназија је наилазила на многе сметње у погледу развоја и опстанка. Наводи пример опструкције намесништва у Темишвару, коме се патронат обраћа 1852. године с молбом да јој се да право јавности. Одговорено је 1854. године и затражена је новчана гаранција. Патронат одмах даје гаранцију, а одговор стиже 1856. године, опет с административним проблемом. Документи су одмах послати, а одговор 1858. године и то негативан. Тек ће 1865. године, након 13 година борбе, бити издата дозвола за јавност и подизање на велику гимназију, као и државна помоћ. У свему је видљив велики труд и упорност Хаџића Светића.

Та мотивација и то позивање показују чисту сигнатуру Светићеву, јер је у свему том она иста фина и мудра логика, која је већ 1826. г., на предлог Миловуков да се од стране власти Матици српској потражи потврда, одговорила, да се Матица, оснивајући фонд за просвету народа српског, какав је наређен Највишим решењем од 5. септембра 1812., труди, да испуни жељу премилостивог цара и краља. Исти ток мисли видећемо и доцније, када Светић на нашим Саборима жели и тражи, да се очува самосталност наше црквено – школске аутономије.²⁷⁰

Светићев рад, као патрона новосадске гимназије, није био јаван и као такав му је годио, мада он није презао од тога да јавно исказа своје уверење. Савић изражава велику захвалност говорећи о овом делу живота и рада Јована Хаџића Светића.

У глави „Посланик на српским народно – црквеним саборима“ наводи да је Светић присуствовао свим саборима од 1842-1865. године и увек као

²⁷⁰ Исто, стр.83

изасланик Српске црквене општине новосадске. Његови иступи су били значајни и имали су великог утицаја.

Као свагдашњи поборник аутономије свију наших установа, предложи, приликом расправљања о порезивању парохијала, такву редакцију и стилизацију, која је једногласно примљена. Тим својим предлогом хтеде да очува самосталност црквених општина и да смањи утицај политичке власти, који се већ никако није дао избећи. По себи се разуме да је као патрон српске гимназије новосадске крепко заступао аутономију наших гимназија, изјављујући да државну припомоћ прима само тако, ако се гимназијама очува потпуна аутономија.²⁷¹

За највећу његову заслугу сматра „добротворни и помирљиви“ утицај на плаhog и наглог патријарха Маширевића, који је због њега био вољан да прихвати саборске закључке. Савић цитира Теодора Мандића:

Његова је поглавито заслуга: што су световњацима отворена врата у конзисторију и апелаторију; што су црквене општине добиле уређење, које се као аквизација за оно време узети може; што је слободним избором свештенства симонији корен подсечен; што је аутономија гимназије новосадске и карловачке против тадањих центарлиста одржана. Јесте то све заслуга и патријарха Маширевића, али кад ја ту кажем Маширевић, разумем и Хаџића.²⁷²

У последњој, шестој, глави даје кратку биографију Јована Хаџића Светића, наводећи значајније податке из његовог професионалног, али и приватног живота. У закључку истиче:

По нарави је Хаџић Светић био миран и благ. Но где је био уверен да је у праву, и кад је то право требало бранити, ту се он за праведну

²⁷¹ Исто, стр.97

²⁷² Исто, стр.98

*ствар с највећом одлучношћу и са свим средствима богатог му знања до крајности заузимао. Над свим његовим потребама и личним тежњама, над породичним миром, домаћом удобношћу и над свим сјајним изгледима био му је и остао напредак и бољитак народа српског.*²⁷³

Ускршњи додатак *Браника* за 1906. годину доноси текст о Николи Јоксимовићу, новинару, уреднику истоименог листа. Савић каже да, иако су политика и дневно новинарство били Јоксимовићев живот, он се није умео наћи на сваком месту и у свакој прилици, па је често био заведен од тренутка. Био је самоук, па се самониклост и одсуство систематског образовања осећала у многим приликама.

Јоксимовић је у свом чланку: „Тодор Павловић, српски књижевник и новинар“ из 1888. године, поделио наше новинарство на периоде: 1. почетак крајем 18. века; 2. Давидовић и Фрушић са *Српским новинама*; 3. Тодор Павловић, прави оснивач српске журналистике; 4. др Данило Медаковић; 5. дружина око *Српског дневника*.

Писао је о Миши Димитријевићу, Светозару Милетићу, Николи Христићу; о историјским темама: Мајска скупштина год. 1848, Благовештенски сабор 1861. године; сеобе наше у ове крајеве; о животу, раду и карактеру краља Милана; о Филипу Вишњићу, Илији Огњановићу Абуказему, Љубомиру Ненадовићу, Јовану Ђорђевићу, а посебно о Лази Костићу. Савић тврди да Јоксимовић није знао за театралну позу и лажни патос, већ је писао оно што је мислио и осећао. Код њега није било дволичности, био је искрена и поштена душа. Видљиво је то у схватању поезије Лазе Костића: „Његове песме узносе нас у висину, до које ми сами никад не би дошли; у њему је творачка моћ огромна.“, каже у тексту објављеном 1891. године у листу број 12.

У *Бранковом колу* из 1907. године у бројевима 23, 24, 25 објављен је текст о др Илији Вучетићу. Он је био „фискал“ Матице српске и

²⁷³ Исто, стр.132

најснажније се истакао на пољу народноцрквене српске аутономије, па се може истаћи његова „Збирка наших автономних уредаба“ из 1899. године. Придржавајући се аутобиографије, коју је добио од његове супруге, из 1902. године, Савић је писао о Вучетићевом животу од школских дана до смрти 1904. године. Каже да на књижевном пољу није много радио јер га је нарав вукла политици. Комбинујући делове аутобиографије и сопствено истраживање говори о Вучетићевим ангажовањима још од *Ђачког венца*, листа гимназијалаца, где се потписивао као „Ненад“.

*Ми смо видели како је Вучетић у својим дописима јасан и разговетан, како су му реченице просте, а опет снажне, јер свагда имају згодну реч на згодном месту. Сасвим су му друкчији били говори приликом какве свечаности.*²⁷⁴

Најзначајнији део написа о Вучетићу представљају управо гимназијски дани, његово опробавање у писању на теме од Ђурађа Бранковића па до некролога једном другу. Из зрелијег доба наводи превод Тургењевљевог романа *Дим*, Скрибове шаљиве игре *Први састанак* и Хаклендерове приповетке *Тореадор*. Много је више дао на пољу журналистике јер је од 1866. до 1884. године био стални сарадник *Заставе*, а писао је и за *Јединство*.

Едиција *Књиге Матице српске* из 1910. године, под бројем 41, доноси у „Говорима у свечаним седницама Књижевног одељења Матице српске“ број 4, „У спомен и славу дру Ники Максимовићу, члану Књижевног одељења“, говор Милана Савића од 28.08.1910. године. На самом почетку о Максимовићу каже:

Др Ника Максимовић добро је отворио своје очи кад је требао и хтео што учинити. Можда није свагда погодио пута и начина. Али пошао ма

²⁷⁴ Савић, Милан, „ Др Илија Вучетић “, *Бранково коло*, 24 и 25, Сремски Карловци, 1907, стр.701

*којим путем и латио се ма којег начина, Ника Максимовић био је увек на висини положаја и увек је био уверен, да је пошао добрим путем и изабрао пристојан начин.*²⁷⁵

Истичући његово образовање и господственост, жали што многи његови иступи нису у писаној форми забележени и од заборавата отргнути. Каже да перо није могло да стигне бујни и нагли ток његових мисли. Писао је понекад чланке за новине или уредбе Саборског одбора или Школског савета. У току његовог дугогодишњег рада на народноцрквеним саборима треба истаћи „Јединствени статут“, којим је потврђена народноцрквена аутономија. Савић каже да није само био сјајан говорник, него и увек спреман дебатар, што му је омогућавало да одбрани своја залагања.

*Говорио је живо, убедљиво, разложно. На лицу му се огледао степен интересовања за предмет којим се таман бавио, а умерена гестикулација одавала је човека темпераментна, додуше, али и човека од такта. У дебати се осећао као код куће, као риба у води и видело се како ужива кад противника ухвати и његовим рођеним речима га бије.*²⁷⁶

Осим његовог друштвенополитичког ангажмана, Савић истиче и књижевно интересовање. Читао је дела српска, мађарска, немачка, француска и старокласична. Од српских песника је нарочито поштовао Лазу Костића и Змаја, а од страних све који су имали класичну вредност. Читао је и филозофску литературу, па се његовом поштовању филозофије може захвалити за дисциплиноване говоре. Савић се сећа разговора из 1907, пред смрт Максимовића, када му је говорио своје преводе песама Гетеа и Хајнеа. Жали што нема записе свих његових превода, али је цитирао неке стихове Хајнеа.

²⁷⁵ Савић, Милан, „У спомен и славу дру Ники Максимовићу“, *Матица српска*, Нови Сад, 1910, књ. 41, стр.4

²⁷⁶ Исто, стр.12

*Љубило се младо двоје,
Венуло је, гинуло је,
Али тешке јаде своје
Тајило је и крило је.
Најпосле се и растало,
Каткад у сну тек виђало,
И умрло а не знало,
Да је давно њих нестало.²⁷⁷*

Свој говор Савић завршава описујући Максимовића као оца, истовремено наглашавајући оно што је у њему највише ценио.

Ника Максимовић био је ванредно добар и пажљив отац, па је можда и претерао што је своју децу чувао „и од ветра кад задува“. Но и то је тек израз његовог схватања дужности, очинске дужности, кад је својој деци, наиме синовима, био и учитељ и прецептор. Нико није толико пута „репетирао“, да се послужим његовим речима, гимназију, као др Ника Максимовић: трипут, са сваким сином по једанпут. И ја сам уверен, да је имао још више синова он би толико исто пута поновио целу гимназију. То је енергија какве нема тако често, то је љубав која савлађује тешкоће, то је осећање дужности које све друго меће на страну.²⁷⁸

У *Летопису Матице српске*, књизи 292, свесци 2, за годину 1913, објављена су два свечана говора Милана Савића, посвећена Мити Калићу и Аксентију Мародићу.

За Миту Калића каже да је рано почео писати. Иако ти први радови скоро никада немају неку значајнију вредност, Калић их се никада није одрекао, већ их је озбиљно и срчано бранио ако би се неко нашалио.

²⁷⁷ Исто, стр.16

²⁷⁸ Исто, стр.18

Његова прва љубав је била лирска поезија, коју је објављивао по листовима. О вредности тих песама Савић каже:

*Мита Калић био је тако ватрен родољуб, тако искрен и одушевљен Србин, да му је родољубиви занос често прекрили не само естетске границе, него и границе могућности.*²⁷⁹

Сматра га безазленим идеалистом и оптимистом.

*Човек који више живи над земљом него на земљи, који и срцу даје маха, који види ствар, а не своју личност и који верује у лепу будућност.*²⁸⁰

Цитира Милеву Симић, књижевницу, која у свом напису о Калићу каже:

*Био је то човек ретко племенита, посве осетљива и нежна срца, задахнут најидеалнијом песничком душом, али до крајности напрасит. И то последње сметало је да га не само многи, који су га тек површно познавали, нису ценили онако како би то он био у пуној мери заслужио, него што он уопште није могао постићи у свом животу онај рикор среће и успеха, који су постизавали понеки други, много мање способни од њега.*²⁸¹

Много већи утицај и успех остварио је Калић на пољу драме и то комедије. Хвали његов хумор и плодне замисли.

Може се, додуше, рећи, да су му типови и ситуације у неку руку стереотипни, од писаца шаљивих игара свију народа толико и толико пута употребљени. Али се може рећи и то, да ће се ти исти типови и ситуације још врло често употребити и од писаца који још нису ни рођени. Зато пак што се типови и ситуације уопште не мењају, што су вечити јер приказују

²⁷⁹ Савић, Милан, „Свечани говори; Мита Калић“, *Летопис Матице српске*, 1913, књ.292, св.2, стр.55

²⁸⁰ Исто, стр.56

²⁸¹ Исто, стр.56

*људе какви су, њихове особине и навике, и кад су биле добродошле свим писцима од Менандра, Теренца и Плаута, па све до Молијера и Коцебуа, а у нас до Косте Трифковића, добре су и у шаљивим играма Мите Калића.*²⁸²

Савић истиче да су његови типови Срби и то не само јер говоре српски, него и по нарави и навикама Срби. Иза њега је остало пет шаљивих игара: „Преки лек“; „Свекрва“, „Мој џеп“, „По команди“ и „Максим“. Написане су у два и три чина. Све његове шаљиве игре имају и педагошку ноту. За Савића је најуспешнија игра „По команди“, јер је органска целина кроз коју се до краја провлачи идеја, без претераног карикирања. У делу нема сувишног лика, који би ту био тек комике ради, све је на месту.

Због свог књижевног рада био је изабран за члана Књижевног одељења Матице српске, што му је била велика сатисфакција.

Говорећи о Аксентију Мародићу, чији портрети се налазе у Матичиној дворани, опажа да је своју сликарску каријеру почео у старије доба. Он је у младости шегртовао, учио сликарство у радионици Петра Пилића у Сенти, пуних седам година. Након неколико година сликања икона, он 1862. године, у својој двадесет и четвртој години, одлази у Беч, на сликарску академију. Тамо је остао четири године, а касније је путовао у Немачку и Италију, где је уживао у најлепшим делима великих мајстора сликарства. Угледајући се на њих, осликао је иконостас цркве манастира Ковиља. Насликао је иконе: „Исус благосиља децу“; „Исус тера сарафе и лихваре из храма“; „Исус лечи кљасте“; „Марта и Марија“; „Марија Магдалена“; „Рођење Јована Крститеља“; „Исус и Лазар“; „Бура на језеру“. Савић истиче као квалитет:

Ту је, дакле, уметник истакао врло важан тренутак психологијски, који се изражава мимиком и гестима, што је свакако рад једног сликара,

²⁸² Исто, стр.58

*који неће да прикаже тек само лутке без осећања и покрета, него баш људе са свим оним што људе чини људима.*²⁸³

Мародић није био само сликар, већ је неко време посветио писању. Тако је од 1875-1881. године написао низ фељтона у *Застави*, под насловом „Карневал у Риму“. Писано је у облику писма пријатељу, који путује с Мародићем, посматра карневал, али пажњу посвећује знаменитостима града.

*Јер Мародић је не само вечити град и његове знаменитости, него и народни живот гледао очима једног образованог човека, једног уметника, ком ни ситница није ситница, да је не би било вредно истаћи и приказати.*²⁸⁴

Мародић описује фреске Микеланђела и Рафаела, у црквама које је видео и завршава освртом на наше прилике:

*Своје фељтоне завршује као честит Србин, осврнувши се и на наше прилике, да је наш дрвени иконостас по досад уобичајеном начину по свим нашим црквама нецелисходан, да му је раскошно злаћење не само излишно, но за скупе новце плаћено шкодљиво средство по слике као главну сврху, и да су напослетку оне многе и ситне сличице, високо намештене, бесмислица, јер се на њима не могу прилике распознавати.*²⁸⁵

У седамдесетој години живота Аксентије Мародић је изабран за члана Књижевног одељења, чиме му је одата и јавна почаст.

У *Летопису*, књига 304, свеска 1-2, из 1925. године, штампан је говор о др Јовану Андрејевићу. Иако је веома кратко живео, свега 32 године, овај човек је био изразито плодан на више поља. Био је лекар,

²⁸³ Исто, стр.72

²⁸⁴ Исто, стр.73

²⁸⁵ Исто, стр.74

научник и књижевник. Из његове лекарске праксе Савић наводи шаљиви случај, када му је пацијент био Змај Јова. Том приликом је морао да ошамари Змај Јову, не би ли му помогао. Бавио се и науком, па је о његовим успешним радовима Савић слушао у Бечу. Као образован човек много је читао, па је био први који је велике песничке способности Лазе Костића, нарочито драмске, уочио. Његов извештај о *Максиму Црнојевићу* је штампан у 109. свеску *Летописа*. У њему каже:

Не говорим о манама. Посао куђења и цепидлачења остављам пресићенима који увек мисле да све могу боље од другог учинити, а не чине, нити су у стању учинити. Од тих који свуда само мане траже, није се ниједна литература користила. Јалово какотање спекулира увек на незнање публике. Дар се не да наручити нити се могу године и труд надокнадити, а Лаза Костић је својим Максимом Црнојевићем показао самосталног дара, оригиналну снагу која ствара. То ми је свагда полазна тачка и ја сам се у три, четири туђе литературе уверио, да само самостална, оригинална радња броји, а подражатељи остају увек помесне величине, ако ће неznam шта и колико написати. Још примећујем, да критику не значи један човек, већ с временом утврђени суд који постаје из многостручних гласова.²⁸⁶

Штампани су и његови извештаји о драмама које су стигле на конкурс, међу којима и „Сеоба Срба“ Ђуре Јакшића. Бавио се и превођењем с немачког, а његов књижевни рад „Фотографија“ је штампан у *Даници* 1862. године. Милан Савић је нашао начин да ода поштовање овом животу, иако кратком, богатом радом и стваралаштвом.

Септембра 1894. године у *Летопису Матице српске* објављен је говор „У спомен Стевану Стевановићу“, у коме се на емотиван начин сећа младог и талентованог песника. Осим података о његовом пореклу и образовању,

²⁸⁶ Савић, Милан, „Др Јован Андрејевић“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1925, књига 304, свеска 1-2, стр.159

солидном, аутор се сконцентрисао на најважније његово дело „Смрт цара Уроша“. О овој трагедији из 1825. године каже:

Ово је дело било од силног утиска на публику, да се трипут узастопце морало приказати, а сваки пут беше позориште дупком пуно. Представе беху за време школских ферија 1825.²⁸⁷

Наглашава да је Стевановић црпео мотиве за своје дело из народних песама, а да је његов језик био чисто српски, па се уочава утицај В. С. Караџића. Помиње и његове оде, „Оду на рат“ и „Оду на Србље“. Каже да је иза њега остала још једна трагедија, „Стеван Дечански“, али да је рукопис нестао. Песник је умро у двадесет и првој години живота, па су с њим нестала и сва велика очекивања тадашњих интелектуалних кругова.

О Исидору Ћирићу пише у 14. и 15. свеску *Бранковог кола* из 1906. године. Живео је од 1844. до 1893. године. О његовом стваралаштву каже:

У доба омладинског покрета, у шездесете године прошлога века, треба ставити појаву Исидора Ћирића, ако се његово песништво хоће да разуме и праведно оцени. Идејалне тежње, сентименталност, наивност, идилско расположење, романтика, све, што карактерише песме свију наших песника из оног доба, карактерише и његове.²⁸⁸

Песме Исидора Ћирића штампане су у *Даници* од 1864. до 1893. године и у *Вили* 1866. и 1867. године и то осамдесет њих, са три превода. Нису никада објављене као збирка. Мотиви тих песама су љубав, туга, нада, срећа, али и родољубиви. Када је аутор преузео чиновничко место у Карловачкој митрополији, престао је да објављује песме. Последња је

²⁸⁷ Савић, Милан, „У спомен Стевану Стевановићу“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1894, свеска 3-4, стр.142

²⁸⁸ Савић, Милан, „Исидор Ћирић“, *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1906, свезак 14-15, стр.420

објављена 1869. године у *Даници*. То је песма „Мојој вили“, у којој најављује крај свог песничког стваралаштва.

Вило моја, нека труну

Моје гусле сад у тами.

Залуд мучим танку струну

Из ње гласа не измами!

И није више ни запевао. Он је, додуше, остао и надаље вредни и духовити Иса Ћирић, али искрице свога духа није више стављао у стихове.²⁸⁹

Најпознатија његова песма је „Сунце јарко, не сијаш једнако“, штампана је у *Даници* 1867. године, за коју је мелодију написао Корнелије Станковић.

Ти пролазиш твојим путем старим,

Ја за своју стазу ништ не марим:

Пуста стаза, невесела јако-

Сунце, јарко, не сијаш једнако...²⁹⁰

У броју 18 листа *Братство*, који је издавало Друштво св. Саве, из 1923. године, Савић пише о Јовану Ђорђевићу. Рад започиње освртом на невеселе околности његовог живота и сећањем да је и сам био његов ученик у новосадској гимназији 1857. године, када му је Ђорђевић предавао општу историју. Помиње пријатељство Јована Ђорђевића и Светозара Милетића из времена док су били пештански студенти и као чланови српског студентског круга 1847. године издали „Славјанку“, чији су садржај чиниле песме српске националне оријентације. До успомена и преписке Јована Ђорђевића, Савић је дошао преко његовог сестрића,

²⁸⁹ Исто, стр.426

²⁹⁰ Исто, стр.426

Стевана Сремца, па се у даљем раду ослања на њих. Ђорђевић у својим „Успоменама“ говори о сусретима српских студената 1847/48. године у Текелијануму, где су основали књижевно друштво и покренули лист *Светољуб*. Осврће се и на њихово прихватање Вукове реформе. Ђорђевић је познавао Б. Радичевића, па се помиње и један њихов сусрет у Земуну. Јован Ђорђевић је променио више радних места, што због својих чврстих ставова, што због средине која је тешко прихватала новине. Радио је у Сомбору код великог жупана, а тамо је основао и аматерску глумачку дружину, са којом је поставио Шилерову „Сплетку и љубав“, коју је лично превео за ову прилику. Потом га премештају у Темишвар, па у Нови Сад, у гимназију, а одатле у Пешту, где бива постављен за секретара МС и уредника *Летописа*. Сматрао је да он мора бити народна књига, у коју треба да уђе све што се тиче српског народа, па га је штампао Вуковим правописом. То му је донело сукоб са конзервативним матичарима. Озлојеђен таквим ставом, он 1859. године прихвата да уређује *Српски дневник* у Новом Саду. Овде је започео рад по коме ће бити најпознатији, оснивање Српског народног позоришта, па следом и Српског позоришта у Београду.

Као уредник *Српског дневника* писао је своје познате и утицајне чланке о потреби постојања Српског народног позоришта у Новом Саду, као чувара језика, обичаја и народности. То је 1861. године имало одјека. Писао је и о начину управљања њиме, глумцима, делима која се приказују, инсистирајући да то буду српска дела, а не „туђинска“. У својим позоришним напорима Јован Ђорђевић је успео и то не само у Новом Саду, већ и у Београду, где је задобио поверење кнеза Михајла, који је одлучио да подигне зграду позоришта и позвао Ђорђевића да њоме управља. Ипак, разни министри и одбори га истиснуше из позоришта и он од 1887. па до 1892. године ради као наставник младом краљу Александру Обреновићу, након тога као професор Велике школе, а потом и Војне академије. Успео се и до места министра просвете и црквених послова 1893. године. Ту је

био кратко јер се догодио државни удар, а он се с владом нашао и у затвору.

При крају текста Савић набраја дела из књижевне оставштине Јована Ђорђевића. Ту су се нашли: „Пут у Крим“, песма „Кнез Павле“, Латинско-српски речник, „Благовештански сабор 1861“; „Општа историја“ у две књиге, „Састанак Светозара Милетића с Петром Прерадовићем 1847. у Пешти“; „Један дан с Вуком“; преводи различитих позоришних дела, те „Маркова сабља“, алегорија са текстом народне химне. О значају живота и рада Јована Ђорђевића на крају каже:

Живот и рад Јована Ђорђевића вечита је борба, вечита је мена.Могло би се рећи да се истрошио све самим почецима, јер није му се готово никад дало, да успешно започету ствар доведе и до успешног завршетка. Медицину је почео и морао је са оскудице напустити, наставнички положај на новосадској гимназији такође; сјајно започети рад у Матици са неувиђавности матичара такође. Није много боље било ни са уређивањем Српског дневника, шта више, са опозиционог правца добио је 1864. и парницу на врат, од које се једва после године дана општом амнестијом опростио. Српско народно позориште тек што је намислио и дигао на ноге, напустио је ради оснивања београдског позоришта. А чим је ту хтео своје лепе планове да изведе, одузе му крута недаћа протектора, кнеза Михајла, после чега су се у позоришне прилике плели врло мало званих и врло многа незваних. Министар је био три месеца, па је ту славу платио затвором и стављањем под суд. Једва се као пензионирац некако смирио. Где и како је могао нешто дозидати? Али темељ који је поставио био је такав, да су иоле увиђавни, могли на њему зграду даље дизати.Као школнику живеће му име све док живи иједан његов ученик.²⁹¹

²⁹¹ Савић, Милан, „Јован Ђорђевић“, *Братство*, Београд, 1923, књ. 31, св.18, стр.16

У овом низу свечаних говора, посвећених савременицима и члановима Књижевног одељења Матице српске, уочава се намера Милана Савића да ода поштовање вредним ствараоцима, који су континуирано обогаћивали друштвени и културни живот Новог Сада и који су својом енергијом и свешћу о припадности српском национу, кроз дуге деценије тешких услова, ограничене слободе и малих могућности да се ствари мењају, остали истрајни у упорности, која се показала неопходном у борби за очување националног идентитета. Они су из групе значајних Срба, којима се може захвалити за рађање и трајање многих установа, којима се и данас поносимо. Иако су ово радови биграфског типа, њихова форма је превазишла пуко бележење. Савић је потврдио да је хроничар свога времена и с нескривеном захвалношћу је, увек изнова, истицао вредност свега што су учинили, а тиме их сачувао од сигурног заборава.

Сама чињеница да је Савић оставио трага и у овој форми, говори о томе колико је дубоко и потпуно био упућен у рад Матице, али и много шире, друштвене заједнице којој је свим срцем припадао. Својом свешћу о важности многих људи, у различитим генерацијама културног живота Новог Сада, без чијих индивидуалних напора и потребе да, као образовани људи, оставе иза себе трага, не би било континуитета којим се поносимо, он је победио заборав и помогао да сви они и данас живе.

Огледи и студије

Коста Трифковић

О Кости Трифковићу Савић је писао у више наврата. Везивало га је за њега дугогодишње пријатељство и велико жаљење што је пријатеља изгубио младог, када је имао 32 године. Први текст је из 1898. године, када је објавио збирку текстова *Из српске књижевности (слике и расправе)*. На десетак страница је покушао да о њему каже најважније. Запитао се, како је најбоље протумачити појаву Косте Трифковића и одговорио да га је створила наша књижевна потреба да се попуни место упражњено смрћу Јована Стерије Поповића.

Трифковић је стварање шаљивих игара узео врло озбиљно. Знао је он да је тешко написати добру шаљиву игру; знао је да ту није довољно бити тек шаљив и досетљив, већ да се ту траже и организаторне особине, које ће предмету, речима и радњи дати угледан облик, прикладну округлину, а особито логичан ток. Знао је он да су средства којима располажу писци шаљивих игара доста скучена и да је низ њихових особа доста кратак. Знао је он да се у шаљивим играма не приказују личности, већ типови и само типови и да тих нема баш много zgodних, те је према томе знао да му шаљиве игре тек онда могу имати успеха, кад те старе и опробане типове колико - толико варира, модернизира, па и национализира и њих у новију, савремену ситуацију метне. Једном речи, он је знао, да за успех више вреди оно: како, него оно:што, јер на крају крајева, материјал за шаљиве игре исти је онај, који је био у старо доба и који је сад у ово наше најмодерније.²⁹²

²⁹² Савић, Милан, *Из српске књижевности, слике и расправе*, Нови Сад, Штампариија браће М.Поповић, стр.164,165

Истиче да је он брзо освојио позорницу и заузео своје место као најпопуларнији драмски писац свог времена, а то је друга половина 19. века. Констатује да је Трифковић тек са шаљивом игром *Честитам* стао на своје ноге, те да се од тада усавршавао, а да је са *Љубавним писмом* досегао свој врхунац. Као главно обележје његових шаљивих игара истиче природност. Ликови нису карикатуре, већ природне појаве, друштвени типови.

*У његовим шаљивим играма нема даље ни сентименталности, наивности има, али нема ни фриволности. У њима нећемо наићи ни на наравоученије, јер нема рђавог дела које треба казнити. Лакоумље, погрешке и питомије заблуде не казни Трифковић тиме, што би носиоце тих афеката осрамотио, не, он их проводи кроз добротворну школу стрепње и страха те их тиме управо лечи.*²⁹³

Важна одлика Трифковићевих дела је то што се у његовим играма непрестано нешто збива. Нарочито у једночинкама *Честитам*, *Француско - пруски рат*; *Школски надзорник*; *Љубавно писмо*; *На Бадњи дан*. Он, надаље, образлаже да створити заплет у шаљивој игри није тако тешко, али је врло тешко га складно и ненасилно расплести. Трифковић то чини природно, као да другачије није могло бити. На крају овог текста истиче романтичарску нарав Косте Трифковића, која му је у души и у крви и да је веома изражена у његовим приповеткама *Иванчин гроб* и *Млетачке тамнице*. Године 1908. у *Бранковом колу*, бројевима 17 до 28, у тексту под насловом *Из књижевне оставштине Косте Трифковића* каже:

Појава Косте Трифковића остаће у књижевности српској снажно и трајно забележена. Из два узрока, од којих је сваки довољан да јој осигура опстанак. Трифковић је одређена садржајна појава, а заузима за своје доба и у својој сфери, усамљено, јединствено место. Тако изолиран

²⁹³ Исто, стр.168

*положај морао би бити опажен и онда да су му радови слаби. На пустој пољани опажа се усамљено дрво, ма како кржљаво било. Та пуста пољана била је онда једна грана књижевности наше, грана шаљивих игара, јер од Јована Стерије Поповића, који је умро 1856, па све до појаве Трифковића, 1871., није се у нас написала шаљива игра. Коста Трифковић стоји, дакле, као усамљено дрво на пустој пољани, само што је то дрво и гранато и лиснато, иако му се није дало, да се развије до потпуне бујности своје.*²⁹⁴

Због свог уверења жели да каже понешто о животу и раду Косте Трифковића. Сећа се његових гимназијских дана, опсесије морем и морнарима, која, иако страствена, није дуго трајала, свега две године.

*Састајући се с њим сваки дан, рече ми једаред, како су наше судбе доста сличне: „Ја сам тражио памет по бескрајној пучини морској, а ти по бескрајној равници руској. Ја био матроз, ти био солдат, а да нас ко пита, зашто, не бисмо умели поуздано одговорити.“*²⁹⁵

Присећа се њихових сусрета, па и последњег, 1847. године. Много година касније ће од Костиног сина, Ђуре Трифковића, Савић добити Костин интимни дневник. У њему су забележени младалачки радови, неколицина из времена када се школовао у Ријеци. Савић запажа да су већина њих недовршени, али га је ово откриће мотивисало да објави његове ране радове, па тако у неколико наставака светло дана су угледале песме: „Споменици из Цариграда“; „Бура“; довршена песма „Бадњи дан“, приповетка у стиховима, у дванаест певања, „Бисерко“ песма „На малу Тинку“, а завршава публикавањем шаљиве игре „Братов сандук“, која је довршена пред Божић, у Ријеци 1861. године.

У листу *Братство*, 1926. године, на тридесетак страница, сумира значај стваралаштва Косте Трифковића. Ту је поновно штампано неколико

²⁹⁴ Савић, Милан, *Из књижевне оставине Косте Трифковића, Бранково коло*, Сремски Карловци, 1908, бр.17,18, стр.257

²⁹⁵ Исто, стр.259

песама, али и поновљене раније тврдње. Проговорио је и о Костином школовању у Ријеци. Каже да га је завела приповетка Емилије Карлен: „Пустинџак на Јовановој стени“, те да се у њему родила младалачка опседнутост морем и морнарским животом, која га је 1861. године и одвела у Ријеку на школовање за морнара. Користећи Трифковићев дневник, живо је описао његово борављење у Ријеци, као и морску авантуру. Наводи песму која говори о растанку с родитељским домом и поласку на море. Каже да није у његовим успоменама и списима пронашао ништа забележено о поморском путу и животу и да је то, вероватно, због тога што, или није имао времена за писање, или се разочарао, па није имао воље да пише. Трифковић је путовао из Трста, преко Крфа и Цариграда у Одесу, а на повратку је већ у њему сазрела мисао да се мора ослободити беде. Даље наводи Трифковићеве речи о томе како је успео да се ослободи брода, мора и своје илузије. Из овог времена истиче његове књижевне покушаје и каже да су непотпуни и садржајно и формално. Ипак се осврће на песму „Бадњи дан“, о којој каже:

На песни „Бадњи дан“ опажа се утицај Бранкова „Бачког растанка“, на спев „Бисерко“ које „Међедовић“ из Вукове збирке српских народних приповедака, које Матео Бојардо са својим недовршеним „Заљубљеним Орландом“, које Лодовико Аријосто са својим „Бесним Орландом, које Торквато Тасо са својим „Ослобођеним Јерусалимом“, што је све Коста имао прилике читати на Реци.²⁹⁶

Не пропушта Савић да истакне образованост и свестраност Косте Трифковића, па наводи како је умео да свира клавир, виолину, тамбуру и флауту, а владао је француским, италијанским, немачким, мађарским и енглеским језиком, те да је старокласична дела, грчка и латинска, читао у оригиналу, иако је по формалном образовању био правник и радио као велики бележник у Новом Саду.

²⁹⁶ Савић, Милан, *Коста Трифковић, Братство*, 1926. стр.122

Ванредан је још и тим што је своју значајност невидно и ненаметљиво носио собом. Трифковић се није истицао, није падао у очи, изгледао је као обичан човек без икаквих претензија. И само кад је био у служби или у пријатељском друштву, могло се опазити и осетити светлуцање и севање његовог духа. Ко је Косту Трифковића заволео, волео га је до своје смрти. Могао га је волети, јер уколико га је бистрина и хитрина Костиног ума надвладала, утолико га је срце његово задобило и присвојило.²⁹⁷

Каже да је био ведре, бонвиванске нарави, склон шали, па је природно то што је изабрао хумор и комедију за свој израз. Његову појаву сматра одређеном и садржајном, а он заузима усамљено и јединствено место. Назначава разлику између њега и Стерије, говорећи да није као Стерија своје ликове карикирао, ни доводио до апсурда, већ је давао целину, радњу, праву шаљиву игру. Његови ликови су природне појаве, нема фриволности. Наводи ликове народњака Спире Грабића у игри „Честитам“ и новинара Бранка у „Избирачици“, као типове које је Коста Трифковић креирао.

Позориште је било Трифковићева преокупација, те је на позив Тоне Хаџића писао за лист *Позориште* оцене и приказе. Савић је нашао десет приказа у којима Трифковић пише о француској романтици, коју сматра штетном, као и о свом противљењу преради или посрбљивању ликова из страних дела. Савић овај текст завршава у сетном тону, сећајући се последњег сусрета са пријатељем.

У поменутих текстовима Савић се, извесно, бавио оставштином Косте Трифковића, покушавајући да сагледа, реално колико је могао као његов пријатељ, вредност његовог стваралаштва. Иако је видљива благонаклоност, захваљујући управо Милану Савићу, рани радови овог ствараоца су публиковани, па и оцењени. Савићеве текстови се могу

²⁹⁷ Исто, стр.128

посматрати са становишта књижевне критике, али још више историје књижевности, у којој је, данас се поуздано зна, Кости Трифковићу место. Да је овај писац имао места и у Савићевом приватном животу, говори и текст објављен у *Летопису Матице српске* из 1880. године, под насловом *Вече с Костом Трифковићем*, у коме се сећа њиховог сусрета у Бечу 1872. године. То сећање је „ситна епизода“, којом је желео да сачува живу успомену на једно вече, које су провели дружећи се у бечким кафанама.

Из српске књижевности

(слике и расправе)

Већ поменути текст о стваралаштву Косте Трифковића штампан је 1898. године у Новом Саду, у Штампарии српске књижаре браће М. Поповића, уз десет других критичких текстова о књижевном стваралаштву: Стевана Стевановића; Јована Стерије Поповића; Јакова Игњатовића; Милице Стојадиновић Српкиње; Милана Јовановића; Милорада П. Шапчанина; Мите Поповића; Мише Димитријевића; Лазе Лазаревића и Војислава Ј. Илића. Сваком од поменутих стваралаца је поклоњена дужна пажња и простор, у намери да што потпуније сагледа вредност њиховог рада за будућа времена.

Стеван Стевановић

У свом препознатљивом маниру започиње Савић овај текст, уводећи читаоца кроз прилике и услове у којима су живели српски народ и нарочити појединци у њему, који су настојали да оставе уметнички траг о себи, свом народу и времену у ком су трајали. Тако на почетку овога текста прави дужи увод, у коме говори о стању писмености код Срба у Угарској током 18. и 19. века. До отварања карловачке, а касније и новосадске гимназије, млади су се школовали у Пешти и Бечу. Отварањем ових школа почиње масовније образовање на српском језику. Истиче

најпознатије карловачке и новосадске ђаке: Јована Хаџића Светића, Јована Стерију Поповића, Лазу Лазаревића и друге.

Стевана Стевановића представља кроз његову породицу, али и кроз једно писмо, упућено Адаму Драгосављевићу, из кога се види какаве је нарави био и колико се заносио идеалима. Овај стваралац је живео свега 21 годину, па тако иза њега и није могло остати много дела. Ипак, као његове највеће квалитете истиче његово родољубље и подржавање Вуковог рада. Најважнијим његовим делом сматра трагедију „Смрт цара Уроша“, која је на позорници изведена 1825, када је написао и оду посвећену Доситеју Обрадовићу. Каже да је Стевановић црпео своје дело из историје и народних песама, те да се ова трагедија може приказати и Савићевим савременицима, када би је ослободили сувишности.

Ову трагедију, у њеном постављању на сцену, покушао је митрополит Стратимировић да забрани, да спали текст, што је аутора веома погодило и нарушило већ слабо здравље. Настојањем грађана она је ипак изведена и изазвала је велико интересовање публике. Недуго након извођења представе, у којој је глумио и сам, аутор умире. Савић сматра да би Стевановић, да је био дужег века, успео да се ослободи сентименталног притиска и да као Стерија и Лазаревић размахне крила.

Осврће се на његове оде, за које каже да су пуне архаизама, који произлазе из скучености везаног слога, ипак у њима осећа његов дух. Пуне су лепих мисли, полета и одликују се чистотом језика. Осећа се Вуков утицај, али и народних песама. За „Оду на рат“ каже да је пуна срџбе на барут, али проткана мишљу да је рат добротворан када доноси слободу. У „Оди на Србље“ позива свој народ да обожава просвету, слогу, мир и љубав. Истиче и „Оду Вуку Стефановићу Караџићу“, која је штампана његовим правописом.

Враћа се на *Смрт цара Уроша*, којој посвећује већу пажњу и детаљније анализира.

Трагедија Стевана Стевановића је занимљива, не само са своје драмске грађе и технике, већ још више, што је драмско првенче наше и што је сасвим самостално и оригинално дело. Стевановић није имао пред собом никакво српско драмско дело, које би му бар у неку руку било од помоћи, било што се тиче предмета или драмског строја; он је имао Рајићеву историју и народне песме. На том основу створио је себи план и зграду, оцртао карактере и онда у ту целину улио животворног духа. По свој је прилици читао и стране, особито немачке, писце. Шилер, Лесинг, Гете беху већ у нас познати, а Шекспир је у то доба већ био преведен на немачки језик. Морао их је читати, јер откуда би стекао појам о драмском саставу. Но он са младости своје није био у стању да довољно схвати и прекува те класике, особито големог Енглеза.²⁹⁸

Каже да се наивност и неспретност осећају до краја дела, као што су: гомилање речи, претеривање у изразима, дирљивост и развлачење осетљивости. Признаје да замисао, израда и драмски приказ јесу оригинално Стевановићеви. Снажан утисак оставља целина, одушевљење са којим је дело писано, јер се писало из нагона, а он је „свети жар“, који је подстицан од родољубља. Следи анализа по чиновима и призорима.

Овом приликом ваља нам приметити, како се Стевановић већ у оно доба знао довити, да гледаоце боље притегне к ствари. У тој трагедији свршава се сваки чин с неким јачим ефектом, који на сваки начин оставља снажнији утисак за собом. Стевановић је на то тако пазио, да је при крају сваког чина још приметио, како треба завеса да падне, лагано или нагло. Ми се морамо питати, откуд је знао и то, кад су ту лукавштину са завршним ефектом почели у већем стилу да употребљавају Французи, а за њима Немци, и то тек у новије доба.²⁹⁹

²⁹⁸ Савић, Милан, *Из српске књижевности (слике и расправе)*, Нови Сад, 1898, *Штампарија српске књижаре браће М.Поповића*, стр.26

²⁹⁹ Исто, стр.44,45

У једном тренутку се осврће на Шилерове *Разбојнике* и мане овог дела му помажу да оправда мане Стевановићевог првенца, тим више што у времену када је настало и није било бољих и савршенијих узора.

Уметничка првенчад у сваког народа пате од многе претераности, па чак и незграпности. Слутња о својој подобности, сазнање потреба те тако и тежња за бољим и новим, младалачки занос и чисто одушевљење, то су покретачи сваког уметничког рада. Ту се онда не бирају речи и изрази, јер се непрестано држи да мисао још никако није изражена онако, како је у глави поникла и како се ту одомаћила. Кад то узмемо у обзир, а морамо, јер лежи у развиту ствари, онда ћемо и сасвим друкчије гледати и на мане у Стевановићевој трагедији. Какве и које су то мане видели смо, а у оно доба и нису биле мане, јер нико није знао да има што бољег и савршенијег.³⁰⁰

На крају напомиње да је иза Стевановића остала још једна трагедија у рукопису, *Стеван Дечански*, али да је нестала. Завршава признањем да Стеван Стевановић остаје у успомени свеж и млад човек, који је рано схватио шта немамо и шта нам треба.

Јован Стерија Поповић

Ако хоћемо добро да разумемо и да оценимо хумор и сатиру Јована Стерије Поповића, морамо се винуту у доба његова живота и рада., у прилике с којима је имао посла и у којима је народ наш у овим крајевима проводио дане своје, а то је почетак прве половине овога века...

Слобода и равноправност разумевале су се свакојачко, а поред тих узвишених идеала увукле су се многе споредне, излишне и штетне установе и новине, већином друштвене, које је многи и многи вољно пригрлио, не знајући при свем том праву, прикладну и корисну употребу

³⁰⁰ Исто, стр.60

њихову. Тако поникоше оне многе смешне и чудне фигуре, које са старим оригиналима заједно, постадоше и против воље своје балгодаран предмет за шалу и сатиру и само што чекаху на човека, који ће их оденути у шарено рухо песничко. Оне пробудише у младом и тада још сентименталном Јовану С. Поповићу жицу хумора и сатире, која је у разним акордима, мелодијама и варијацијама одјекивала све до смрти тог ванредног човека.³⁰¹

Свако помињање Јована Стерије Поповића и у другим Савићевим списима је увек у благонаклоном и похвалном тону. Он разумева да је Стерија у својим шаљивим играма приказивао свет и прилике у њему баш какве су биле, а у осталим списима је износио размишљања о њима. Каже да је и комедије и рефлексije црпео из народног живота и ако су, као резултат ругања и исмејавања, шале и сатире прелазиле границу укуса, оне су се прерушавале у незграпност и карикирање.

Но пре него што је прешао на поље хумора и сатире, написао је био Стерија већ многе песме и три трагедије. У тим делима повео се млади песник за сентименталном струјом, која је уопште у то доба владала у белетристици нашој. Његове песме из тог времена пуне су претужних осећаја и претеране осетљивости, а трагедије опет пуне бомбастих и звучних, а празних фраза. Пошто пак тако силом навијена сентименталност није могла на дуго одговарати ни духу, ни расположењу младића од 24 године, то је Стерија набрзо збацио са себе терет и притисак те тада модерне струје и одважно и с лакшом је душом прешао на поље хумора и сатире.³⁰²

Набраја и сва Стеријина дела, не заборављајући да помене драме, трагедије, романе, али и песме „Даворје“. Ипак, уз признање његовој

³⁰¹ Исто, стр.63,64,65

³⁰² Исто, стр.66

разноврсности, задржава се на комедијама, којима је задужио српску књижевност. Иако манама његових комедија сматра одсуство радње, па су оне највише разговор и ситуације, то не умањује истицање карактера савремених типова, који су пластично и доследно дати, а на завршетку имају поуку. Савић оцењује да Стеријина дела имају велику вредност већ и због намере да штетне утицаје неких гледишта, лоших обичаја, лажног сјаја, лакоумља и заблуда, извргне руглу и подсмеху, што је лековито деловало на народ. Истиче да су се на репертоару најдуже задржале *Кир Јања* и *Покондирена тиква*, а то због тога што немају ривала у нашој књижевности.

Светска књижевност има у Молијерову „Харпагону“ своју шаљиву игру о тврдици, „Кир Јања“ Јована С. Поповића остаје специјалитет српски и неће никад прећи преко стране које позорнице, а кад би и прешао, изгубио би најсилнију комичну црту, изгубио би цинцарско - српско наречје.³⁰³

Осврће се и на Стеријину шаљиву прозу *Милобруре* у којој је записивао своја размишљања о појавама и установама, које му се нису допадале, а узимале су маха у друштвеном животу.

Стерија не може доста да се наруга различитим новотаријама и слабостима људским и то на начин, који доста одступа од начина у шаљивим играма његовим. Досетке, упоређења и каламбури, сад духовити, сад оштри и папрени, сад опет отровни, провејавају све те саставке и у редовима и међу редовима.³⁰⁴

Најчуднијим и најинтересантнијим сматра његов производ *Роман без романа*, наш први шаљиви роман. Каже да је он „написани несмисао“, али

³⁰³ Исто, стр.71

³⁰⁴ Исто, стр.73

намеран, јер жели да исмеје и до апсурда доведе суштину и начин писања Милована Видаковића.

Стерија је био реалан, назори му беху трезвени, родољубље искрено, а појезија и њему чиста. Он се морао и једити и смејати читајући Видаковићеве романе, па да публику доведе до свести, напише тај свој роман, у који је унео такав исти несмисао, какав је и у Видаковићевим романима, не пропуштајући никад прилику да читаоце не упозори на ову или ону немогућност или на несмисао какве ситуације. Пародија дакле, у правом смислу речи и нема сумње да је тај Стеријин роман био од неодољивог утиска на читаоце и њима управо очи отворио.³⁰⁵

Текст завршава уверењем да Стеријина сатира и иронија чине суштину његовог манира, да је хумор спорадичан, али да разведрава и разгаљује. Због тога га дефинише као сатирика, а не хумористу.

Јаков Игњатовић

На почетку овог текста Савић се поновно упушта у поучавање читаоца о природи стварања књижевног дела.

Свако песничко дело, било сад песма или приповетка, драма или роман, свагда је производ унутрашње радње пишчеве, огледало је његових назора, његових појмова, његовог карактера. Какав живот писац у себи живи, таквим задахњује он и особе својих дела; како мисли о свету, тако и говори у песмама; што држи за добро, за умесно, то провејава кроз његове песничке производе. Да није тако, онда би свако песничко дело већ на челу свом носило жиг лажи и неприродности, а то лицемерно ачење и пренемагање утицало би свакако непријатно и наметљиво, те би тако осудило и себе само. Прави песник неће се ни латити тако ниских

³⁰⁵ Исто, стр.74,75

*средстава, просто с тога што не би могао, што му се не да. Он у својој тежњи, у часовима стварања и не помишља да себе друкчије прикаже, него какав је у ствари; у том тренутку не мери он унутрашње особине своје, не контролише себе, јер песнички жар и стваралачки нагон не дају му времена на тако хладно премишљање и критичку трезвеност.*³⁰⁶

Покушао је да прикаже унутрашњу везу писца и његовог дела, скрећући пажњу на тешкоће са којима се и неки пут не успева да носи на прави начин. Таквим сматра и Јакова Игњатовића, коме признаје да је својим обимним књижевним радом дао нов правац српском роману. Читаоци су у његовим романима први пут видели људе какви заиста постоје, људску нарав, жеље, тежње, страсти. Тај је свет био ближи него фантастични свет Милована Видаковића. О роману *Милан Наранџић* се веома похвално изразио, али:

После „Милана Наранџића“ написао је Игњатовић читав низ приповедака и романа, који јасно на себи носе породичну сличност, тако да се управо може рећи: Јаков Игњатовић писао је и даље све саме Милане Наранџиће, т.ј. себе самог, али у различитим варијацијама и у разноврсним друштвеним положајима. Њему је тип Наранџићев тако прирастао за срце, да га се ни после тридесет година није могао ослободити. Али не само типа свог првог јунака у већем стилу, он се није могао ослободити ни појединих споредних особа на које смо наишли у првом роману. Карактеристика тих особа у главном се провлачи кроз све његове приповетке и романе. Ти типови јесу верни и вађени су из живота, али се и нехотице морамо запитати: зар Игњатовић за време свог бурног живота није никако наишао на честит карактер, на поштена човека? Зар је

³⁰⁶ Исто, стр.78

*имао непрестано посла са ординарним особама, са људима сумњивог карактера?*³⁰⁷

Осврнуо се и на композицију приповедака и романа, рекавши да Игњатовић није створио школу, али да је боље што није, јер је он био засебан дар, који није хтео ништа да научи, нити се отимао да кога другог учи.

*Ми смо уверени да је при писању имао крупну идеју, која га води кроз лавиринт уметничке израде. Само што је он при свем том често залутао и тек после свакојаког тумарања по странпутицама опет наишао на прави пут. Тако се онда даје разумети његово описивање на дохват, његово упуштање у споредности и његово дуготрајно рефлектовање. Кад је таквом приликом наишао опет на прави пут, онда се тек сетио где је и шта му ваља радити. Али је на тај начин изгубио времена, а што је главно, изгубио је и Аријаднин конач из руке.*³⁰⁸

За хумор у његовим делима каже да је значајан, али да се шале подударају са карактерима и њиховим склопом, то јест, да се одликује незграпном нијансом, која не годи сваком. Њему та шала има „задах на крчме врло ниске сорте, на касарне или на собе у којима господаре слушкиње и пединтери“.

О Игњатовићевој расправи „Србин и његова појезија“ каже да је површна, пуна фраза, али да је добро примљена код оних које је завео Милан Наранџић. Набраја Игњатовићева дела, истичући њихову бројност. Пажњу усмерава на тада тек штампани роман *Патница*. Сматра да је сваком даровитом писцу довољна и клица материјала из које може да развије дело, али не и Јакову Игњатовићу.

³⁰⁷ Исто, стр.82,83

³⁰⁸ Исто, стр.84

Њему је при опису материјал или прерастао преко главе или му није био довољан. У првом случају није знао шта ће с њим, у другом се упуштао у бескрајне рефлексије, које су са предметом у врло лабавој свези. У оба се случаја види да му стварачка подобност није била на висини, која уме да прекува и у органску везу да доведе и оно што је ситно и оно што је замашно.

Његове особе не излазе пред читаоца онда кад треба, већ онда када их се писац сети...

Према том се види, да је чинио расположења тек од случаја до случаја, како му је таман требало или пало на ум. И са личностима у овом роману чинио је тако исто, а према навици и начину свом. Да нас он лично не уверава да је ова особа генијална или поштена, ми не бисмо никад из њеног делања дошли до таквог уверења.³⁰⁹

Сматра да му се заслуге за српски реалистички роман не могу порећи, да је он оригинална појава, али да је застао у развоју и приказивао само што је знао и како је знао. Још је оштрији у оцени да се Игњатовићеве приповетке и романи могу допасти само наивнијем читаоцу, који за естетику мари колико и сам аутор. Узора је било, ако не у домаћој, а оно сигурно у страниј књижевности.

Али је њему свака стега била незгодна, премда је много говорио о правилима естетике. Он је заиста и мало читао, на жалост понајрадије своја рођена дела.³¹⁰

Текст завршава оштром опаском да његова дела могу да служе као велика поука о томе како романе не треба писати.

³⁰⁹ Исто, стр.87,88,89

³¹⁰ Исто, стр.90

Овде је неопходно начинити ограду од оваквих Савићевих судова. Каснија књижевна критика је оповргла већину његових замерки. Не треба губити из вида и да је сам Савић изградио књижевни лик, Дашу Ђонића, имајући у виду Игњатовићевог јунака Шамику Кирића. Иако се и са данашње временске дистанце може много тога замерити Јакову Игњатовићу, он је неспорно отворио врата српском реалистичком роману, па су Савићеве замерке претеране. Неприхватљива је и доза личне нетрпељивости, која се може уочити.

Милица Стојадиновић Српкиња

Проговорити о овој изузетној жени, а не рећи ништа о њеном полу, било би за Савића некавалирски, а он је и својим животом, па онда и пером, био и господин и кавалир.

У одушевљењу пак такмичио се женски свет свагда са мушким, а у издржљивости заснованих идеја често га је и надмашио, на сваки начин у пасивном правцу ако не и у активном. А где је још онај тихи рад, оно скривено подстрекавање, које се јавно и не види и не чује, али се приказује у мушком делању и мушкој истрајности. Кад мушка воља и мишица хоће да попусти, ту је женска реч и суза, која мушкој снази нова живота даје...

Али женско делање, активност женска, не огледа се можда ни у чему тако као у потраживању и испуњавању идеалних тежњи. Већ нарав, а и телесне прилике упућују женске на поље тишега рада, на поље мисли и осећања. Па ако и ништа друго не донесе са собом, добру вољу и поштену намеру доносе увек.³¹¹

³¹¹ Исто, стр.91,92

Одаје признање женама у нашем народу, истичући да су својим напредним идејама и укусом доприносиле умном и просветном пољу.

Природна је ствар да је свагда најтеже онима, који почињу неком новином; такви су у непрестаној борби са светом, који се никако неће да навикне на ту новину. У таквој се борби одржати најтежи је посао. Предрасуде победити, над иронијом се узвисити, а злобу и клевету презирати, колико има њих који могу све то чинити, а уз то и мирно радити.

А Милица Стојадиновића имала је све то пред собом, па се опет није дала збунити, ни застрашити. Она је нашла утехе у себи и у вољном признању њених подобности од страних књижевника и од изабранијих духова њеног народа.³¹²

Налази да о њеној души, унутрашњим превирањима и назорима, највише говори њен дневник *У Фрушкој гори 1854*. Познавала је многе значајне људе свог времена: Вука Стефановића Карацића, Јована Хаџића Светића, Бранка Радичевића, Љубу Ненадовића, Његоша, Јохана Сајдла, Лудвига Франкла и друге. Сваки од њих је имао макар мрвицу утицаја на њену осетљиву душу. Савић сматра основом њене емоције и духовности љубав према српском роду и мајци природи. Кроз ту љубав је гледала живот и свет и на тим темељима је настало све што је написала. За њу љубав између мушкарца и жене није била тема, сматрала је непристојним да о нечему толико интимном говори у јавности.

Тако је Милица и остала неударена, али не зато што је морала, већ што је хтела. Ни за Србина није хтела поћи, а камоли за туђина. Ни наговарање Вуково није помогло и она је на писмо свога просиоца Немца написала српски: Не могу, не смем Вас љубити. При таквом схватању

³¹² Исто, стр.94

*позива српске девојке и жене, није онда ни чудо што је осуђивала и управо презирала оне који се туђе и стиде свог језика и својих обичаја.*³¹³

Умела је да иронијом и сарказмом напада такав свет, о чему говори песма „Разговор изображених Српкиња“ и писмо „Свом учитељу господину Димитрију Матићу“. Критична је према богаташима, који за просвету не маре, али и према оним Србима који прихватају туђе, а своје одбацују. Савић њено родољубље не види само у лепим реченицама и тренутним изливима осећања. Њој нису довољне фразе, она се упушта и у савете, а највећу важност придаје образовању женског света, јер само образована мајка, чији утицај на децу је први и велики, може допринети општем просвећивању. Велики је заговорник слоге међу Србима, противи се књижевном странчарењу, сматра да постоје само два циља: слобода и просвета, а пут је један, слога. Њен дух оцењује као мушки, кога треба следити. Каже да та слаба девојка учи свој род како треба да служи вишој сврси. Осврће се и на њену велику љубав према Фрушкој гори, у којој је одрасла. Та тема је за њу неисцрпна и заузима значајно место у дневнику. Она овој гори пева, тепа, у њој налази утеху. Разуме шумски шапат, а бајке о постанку Врдничке куле за њу су и могуће и немогуће. И када говори о њеним песмама, Савић се враћа дневнику и писмима. Каже да оно што је у дневнику написала у прози, у песмама претаче у стихове.

Не би нам тешко пало изнети многе недостатке њене појезије, што се тиче обраде и спољашњег облика. Но ту морамо узети у обзир школу њеног песништва, морамо имати пред очима све оне песнике наше, који су пре ње певали и на које се она угледала. Кад то узмемо, онда ће нам и Миличина појезија бити појмљивија и наш ће суд морати бити блажи. Ми ћемо наћи у њеним песмама јаког трага класицизма, не толико облика те школе, колико изражава и фраза. А Милица није била класично изображена, да би појезију своју према класицизму лако и укусно могла

³¹³ Исто, стр.98,99

*удесити. Она је показивала овде више добре воље него подобности и школовања и нама и не остаје ништа друго, него ту добру вољу поштовати, а остало благо пресудити.*³¹⁴

Завршавајући овај текст, у коме је процењивао нежно и благонаклоно, изражава поштовање за Српкињу као књижевног радника, који се искрено залагао за просвећивање свог народа.

Милан Јовановић

Тврдњом да је, иако је био из медицинске струке, имао смисла за песништво, Савић започиње своје разматрање појаве Милана Јовановића. Каже да је подвргнуо песништво научном испитивању, да је био критичар, естетичар, који је поред психологије изучавао и физиологију поезије и о њој духовито писао. Најважнијом његовом естетичком расправом сматра „Поглед на драмску литературу о Косову“. У овој расправи Јовановић приказује и упоређује косовске трагедије Симе Сарајлије, Стерије, Исидора Николића, Јована Суботића, Матије Бана и Милоша Цветића. Он тврди да су Сарајлија, Стерија и Суботић погодили суштину јер су за главног јунака изабрали активног Милоша Обилића, а преостала тројица су погрешила јер су истицали пасивног кнеза Лазара. Савић оцењује да је расправа сјајно и исцрпно написана, али је, по његовом уверењу, писац „стао на погрешан основ“. Сматра да није грешка што је Лазар одбачен као трагични јунак, већ што је Милош дефинисан као такав. По Савићевом уверењу ниједан од њих није трагични јунак јер је то српски народ, а како цео народ у трагедији не може бити јунак, то је онда његов вођа, кнез Лазар.

Тако онда можемо протумачити и заблуду Милана Јовановића. И њега је с једне стране трагичност косовског догађаја, с друге опет идеалност у Милошу Обилићу навела, да у њему види одличан предмет за

³¹⁴ Исто, стр.111,112

*највишу песничку израду. Но, о епство особа и материјала спотакао се и тако фини зналац естетских прилика.*³¹⁵

Оригиналним Јовановићевим делима сматра трагедије: *Сан и јава*; *Краљева сеја*; комедију *Несуђени*; алегорију *Демон*, а ту је и превод Шекспирове драме *Мера за меру*. Оцењује да је покретач у трагедијама љубав, у *Сну и јави* чиста и племенита, а у *Краљевој сеји* љубав и сплетка. Његова критика не иде Јовановићу у прилог.

*Из поменутих драма, куда додајемо још и доста добру шаљиву игру „Несуђени“, и из многих планова који заосташе из Милана Јовановића, излази да је заиста био песник пун осећаја и полета, и да је драмска жица у њега била развијена, али не тако снажно да би му та особина дала у књижевности сигнатуру драмског писца.*³¹⁶

Из угла позоришног гледаоца Савић оцењује да Јовановић, иако је тежио да то буде, није по својој нарави био драмски писац, више је био лиричар.

Споји ли се тај мајсторски стил са ванредним и необичним предметом који се описује, онда је дело заиста од неодољивог утицаја. То је могао осетити сваки који је читао његов путопис „Тамо амо по истоку“. Тај ми путопис просто импонира са живописног, песничког и научног описа оних многих предела „које наш свет мало познаје, а нимало не походи“. Од Александрије па до Хонконга приказана је свака знаменитија појава на афричком, па затим на азијском приморју, а уз то још и многе прилике са мора и са брода. И ја признајем да се поносим тим делом, у ком се баш на нашем слатком српском језику описују тако удаљени крајеви, а на тако

³¹⁵ Исто, стр.120

³¹⁶ Исто, стр.127

уметнички начин. Ту је било недогледно поље и духовитим рефлесијама његовим, које чаробно ките приказани предмет.³¹⁷

Милорад П. Шапчанин

Познанство с Милорадом Поповићем Шапчанином датира из школских дана. Они су блиски пријатељи још од времена Ђаковања. Сећа се да је Шапчанин с великом вољом и трудом усавршавао своје способности и да је од младости имао циљ да се развије у песника. Његове списе красе прикладан језик и стил, о којима је много водио рачуна. Писао је песме, приповетке и драме. Савић каже да су најуспешније приповетке, али и да су хвале вредне оне у стиховима *Невеста Љутице Богдана; Монах; Краљево звоно*. У приповеткама истиче религиозност, која га је мотивисала да створи ликове свештеника и учитеља.

Поред тога што је био религиозан, био је Шапчанин, пре свега, патриота, те је начелно истицао у својим драмама славне моменте из српске повеснице, како би њима славно и добротворно утицао на живу генерацију, како би је васпитао, тешио и на славна дела храбрио. Те су му драме „Задужбина цара Лазара“, „Душан Силни“, „Богумили“ и „Милош у Латинима“, које се све већма одликују патриотском и верском тенденцијом, него ли драмским животом и склопом. Религиозност, патриотизам, благост и тактичност јесу најважнији елементи у свим Шапчаниновим списима, они најснажније и обележавају песнички му правац и рад.³¹⁸

„Жубори и вихори“ су лирске песме, љубавне тематике, за које каже да им је ритам лак и неусиљен, а да је унутрашњи песников живот извор из кога истичу. Наводи низ песама, о којима се афирмативно изразио.

³¹⁷ Исто, стр.129

³¹⁸ Исто, стр.134,135

За приповетке каже како је видљиво да су рађене с великим трудом и пажњом, да је језик слadak и мио, а да су описи његова најјача особина.

Друкчије стоји ствар са дијалозима. Шапчанин испуњава њима оскудицу предмета своје приповетке. Праве је радње у његовим приповеткама и тако мало, он је надокнађује разговорима, те је попуњује тако бар квантитативно. Разуме се да се и ти разговори радо читају, али нас не заводе тако као описи и то, поглавито стога, што су мало тенденциозни. Шапчанин хоће често таквом приликом да протури оно што се њега тиче и што му је на срцу. Најслабија страна његових приповетки је фабула. Поред описа конкретних прилика иде му зачудо за руком и опис апстрактних душевних особина и израза. Догађај који се у души збива, процес кроз који душа пролази, то му је такођер јака страна. Идилско стање безазлене душе, слатке сањарије, па онда немо очајање и потмула резигнација, то су прилике, код којих се најрадије и најуспешније задржава.³¹⁹

Хомољска лепотица је, према Савићу, требала бити психолошка новела, а *Туђа крв* је приповетка са снажним драмским елементом и лако би могла да се у драму претвори. Набраја његове приповетке: *Десет дуката; Монах Ђенади; Катанска буна; Поремећени план; Сањало*, међу које је уврстио и путопис *С Дрине на Нишаву* јер је, како каже, писан без претензија, али са фабулом која се провлачи до краја.

Колико је Шапчанин уложио труда да прикаже своје утиске, а особито своје сапутнике, толико је био штедљив у опису предела и народа кроз који нас води. О њима не дознајемо, на велику жалост нашу, готово ништа и само се при опису Ниша упушта писац у детаљни приказ турски дућанчића и њихових слаткиша. Но зато је неуморан у дијалозима, који су

³¹⁹ Исто, стр.139

ван сваког утицаја на догађаје и који заузимају највећи део књиге, а на штету путописа.³²⁰

Враћа се „спевовима“ „Невеста Љутице Богдана“; „Монах“; „Краљево звоно“. Каже да се у њима најбоље види која књижевна врста Шапчанину иде од руке. Оно што је у лирским песмама хтео, овде је и постигао „симпатично саосећање, разумевање, па и одушевљење својих читалаца“.

Од та два пева показује „Монах“напредак не само у изграђивању идеје, већ и технике. Опис Никанорове усамљености у цркви, па Анђелијино очајање, наша књижевност нема много примера који би се са тим могли упоредити. Ту се Шапчанинова особина приказује у најлепшој боји. Још је у том спеву дато доста простора и хумора у особи калуђера скитнице Аверкија.³²¹

Оцењује да су драмски покушаји најслабији део његовог стваралаштва, јер су му драме „дијалогисане приповетке“, у њима се највише истиче опис и разговор. Оно што приповетка подноси, то драми смета, много дијалога прогута радњу и сведе је на минимум. На крају каже да је целокупан Шапчанинов рад велики, али да није исте вредности.

Шапчанин није био само песник и књижевник који је у тихој заветрини писао и певао, он је био јавни радник у служби отаџбине своје. Као такав, а особито као управник Народног позоришта у Београду, морао је често доћи, не само у јачи додир, већ и у сукоб и то баш са књижевницима и новинарима, чија дела и чији рад није могао тако симпатично гледати, као што су их гледали они сами. Ти су му враћали

³²⁰ Исто, стр.145

³²¹ Исто, стр.148

*мило за драго и, нема сумње, да је и многи савремени суд о његовим делима пролазио кроз филтрум таквог расположења.*³²²

Мита Поповић

*Књижевни је рад Мите Поповића био довршен у оном несретном тренутку, кад је тамни облак лудила покрио и помутио свеж разум, живу фантазију и смело одушевљење његово. Што је заснивао и што је намислио да ствара, то је црни анђео душевне таме једним махом својих крила прекинуо и за навек сахранио.*³²³

Наводећи прву штампану песму Мите Поповића, „Ој“, уочава да је у њој видљива душа и поетски израз целокупног његовог стваралаштва. Нежност, осетљивост, сета и елегични звук ће се провлачити кроз већину његових песама. Имао је песама, чије су теме преврати, бојеви, крв, али би се након тих бурних осећања брзо враћао својим елегичним тоновима. Окушао се и у трагедијама, али је био одвише мек и осетљив, па није успевао да у ликове унесе животворну снагу.

*Он се у комешају свом није умео да нађе, па је товарио речи и изразе без укуса и стварне контроле. Од тога пати у многим и најсавршенија трагедија му „Цар Јован“, која је при свем том ипак најбоља трагедија о Црном Јовану, тој чудној појави у повесници нашој.*³²⁴

За трагедије *Крвави престо* и *Стеван*, последњи краљ босански констатује да су неуспешне јер су ликови слабо психолошки оправдани и недоследни.

³²² Исто, стр.152

³²³ Исто, стр.154

³²⁴ Исто, стр.157

Осим поменутих трагедија, написао је Мита Поповић још и позоришно дело „Наши сељани“ и трагедије „Градиња и син му Немања“ и „Деспот Лазар Бранковић“, најужаснију драму намењену позорници, у којој син матери својој спрема отров и мирно гледи како га пије. Још је написао јуначки спев „Марко Краљевић“, који је остао у рукопису. То је слаб и тривијалан посао, на прилику Арањевих и Петефијевих таквих песама, али без њихове узвишене појезије.³²⁵

Правим Поповићевим пољем сматра „слатко љубавно гукање, ашиковање при месечини уз мирис ружа и песму славуја, или горко љубавно очајање, које речима и уздисајима даје себи одушка.“ Каже да јунаци његових идила нису храбри људи, који се изборе за своју љубав. За родољубиву поезију каже да њена приказивачка моћ није на истој висини са осећањима. На крају текста се осврнуо и на чињеницу да књижевна критика није штедела Миту Поповића, али да је он истрајавао у свом искреном песничком одушевљењу.

Миша Димитријевић

Тврдећи да, при оцењивању карактера и подобности неког човека, најпоузданији ослонац су његова дела, као мерило и контрола речи и написаног, Савић започиње разматрање лика и дела Мише Димитријевића. Каже да је био ретка појава и у приватном и у јавном животу и ко га је познавао, тај је увиђао само његове добре стране „јер рђавих није имао“. Ово претеривање почива на сасвим отвореном Савићевом дивљењу. То што се он књижевношћу бавио тек као готовим производом и што није писао уметничке текстове, не умањује његову вредност.

Књижевне расправе његове имале су с тога и облик и садржај самосталних књижевних дела. У том му је од велике помоћи био стил,

³²⁵ Исто, стр.160

начин и облик приказа и писања. Тај стил је био такав, да је могао својом слашћу и својим блеском да накнади и допуни самосвојну песничку подобност. Стилиста је ту заменио песника, и то тако бујно и снажно, да се неистицање сопственог песничког врела није ни опазило. Његове речи, изазване туђом појезијом, одаваху опет појезију као израз истинитог саосећаја.³²⁶

Писао је новинарске чланке, фељтоне, књижевне расправе, али и путописе. Веома је дубоко разумевао поезију, па је писао и о песништву Змаја, Лазе Костића и раду Косте Трифковића. Савић каже да се упуштао у те радове јер му је душа са песницима саосећала, а разум говорио шта треба, а шта не. Ту набраја и његове расправе и чланке о Бранку Радичевићу, Јовану Суботићу, Ђорђу Натошевићу, Вуку С. Караџићу, Никанору Грујићу и другима. О стилу каже:

...владао је таквим начином у писању, таквим стилем, који се одликовао не само округлином, прикладношћу и складном архитектоницом, већ и нежношћу, која се клони суровости и баналних фраза, а особито личног напада. Што је написао, написао је из чистог уверења, на основу зрелог премишљања, имајући пред очима не само естетичку већ и етичку вредност и сврху дела. Њега је било тешко склонити на друго мишљење, па и кад би посумњао у своје, радије би узео дело те га још једаред проучио и том приликом своје првашње мишљење такођер подвргао критици.³²⁷

Пронашао је да је Димитријевић написао једну новелу, али је одмах затим прешао на приказ и да му остаје веран до краја живота. Савић његов рад назива „бављењем дневном књижевношћу“. То му је омогућило да се онда бави и критиком, рефлексijом и поезијом.

³²⁶ Исто, стр.178

³²⁷ Исто, стр.182

Иако није створио уметничко дело, он је својим оценама и расправама показивао прави пут нашим ствараоцима. Као контролор пазио је да не прођу дела која у нашу књижевност не спадају. Према почетницима је био благ, а према уображенима строг. У свом раду руководио се изразито књижевним мотивима. Савић завршава ово разматрање захвалношћу Миши Димитријевићу и подсећајући колико је Матица српска уважавала његов суд.

Лаза К. Лазаревић

За откривање талента Лазе Лазаревића заслужан је Милорад П. Шапчанин, са којим је био у родбинској вези. Тако види Савић Лазине почетке. Његово лично познанство сажето је у неколико речи: „задовољио ме је и као човек“. Током сусрета стекао је увид у Лазино непогрешиво познавање психологије сељака.

Ја се онда не чудим ни најмање што је онда тако пластички, осветљено и осењено изнео Живка у „У добри час хајдуци“, па Арсена и Аноку у „На бунару“, па Благоја у „Све ће то народ позлатити“. Па онда онај прекирасан микроскопски изведен и протумачен психологиски развитак у Митра у „Први пут с оцем на јутрење“, у Јанка у „Вертеру“ и загонетног Јанка у „Ветру“. Лазаревић је као лекар добро употребио положај свој, те је својски, управо научно, испитивао душу човечију и тако себи јасан појам створио о тој најзанимљивијој, али и најчудноватијој појави на овоме свету.³²⁸

Уверен је да у психолошком приступу лежи вредност приповедака Лазаревића. Проналази такве доказе у приповеци *Први пут с оцем на јутрење; Школска икона; Све ће то народ позлатити.*

³²⁸ Исто, стр.186

Нека служе као доказ како Лазаревић уме да дадне живота свачем, што узме преда се. Прислушкује природу, кад се оно поједини предмети разговарају немо, али њему разговетно. Па тек како зна човека! Он је такав виртуоз у цртању психологскога развитка да опажа све, па и оно што предмет описивања му и не слуги. И ја смело могу рећи да су те приповетке управо конкретни примери уз теорију науке о души.³²⁹

Каже да је Лазаревић већ првим делом *Први пут с оцем на јутрење* показао шта лежи у њему, колико вреди. Његов начин приповедања види као аутобиографски, субјективност као компас, неком врстом лирског израза.

Ја држим чисто, да је Лазаревић Митрову душу држао под микроскопом, те јој сваки покрет, свако трзање и плиму и осеку, пажљиво, грозничаво пажљиво посматрао, те читаоцима изнео верну слику, иначе поштене, али страшћу заслепљене душе. И што се приповетка ближи крају, све то већма излази на видик оно минуциозно психологско посматрање у призору кад жена неизмерном љубављу и оданошћу избавља мужа од последњег озбиљног чина, самоубијства.³³⁰

Као врлину приповетке *Вертер* Савић налази што су судбине и догађаји, личности и предмети описани тако, да читалац мора замислити како се све баш тако одиграло и да такви људи постоје. Свака реч јунака, сваки покрет почива на чистом посматрању живота. Нешто опширније говори о овој, али и приповеци *Он зна све* и у фусноти објашњава да то чини из разлога што се о њима говорило „ништа или врло мало“. Уочио је непосредност, свежину и јачину утиска, што је допринело да читалац боље схвати и дуже памти. О приповеци *Ветар* каже да је примљена са интересовањем и изненађењем, јер се чинила као загонетка. Савићев први

³²⁹ Исто, стр.188,189

³³⁰ Исто, стр.190

утисак је био неодређен. Дубље размишљање довело га је до дефиниције „ремек-дело, дивна новела, управо психологијска студија.“

Па ако није Јанко „интересантан“ пред публиком, која види тек само неуспех његове тренутне тежње, о начелу каквом не може бити ни разговора, зар смемо и писца тек тако ђутуре упоредити с Јанком? Зар смемо писца идентификовати с јунаком приче? Дакако, оно „ја“ у приповедању хоће да наведе да мислимо како писац говори баш о себи самом. Па ако, зар је онда једно исто: особа и описивање? Јанко и није интересантан као човек и појава, али је зато интересантно описивање, пишчево приказивање и његова заслуга диже се баш тим већма, што је од такве интересантне особе створио скроз и скроз интересантну новелу...

Па Лазаревић има таквих приповедака у којима сваки елемент има свог заступника. Митар, један елемент; његова жена, други; Анока, један, старешина, други; Јанко (у „Вертеру“), један, Маријин муж, други. Ту је једна особа плима, друга осека; једна теза, друга антитеза. Али у овом Јанку (у „Ветру“) је и плима и осека, и теза и антитеза у једној истој особи, у једној истој души и нама је услед тога мало теже раздвојити те две чињенице, кад већ нема свака свог индивидуалног репрезентата.³³¹

На крају текста запажа да су у Лазаревићевим приповеткама две врлине: психологија и тенденција. Без психологије, за Савића, не може бити ни приповетке, јер тада нема доследности у карактерима, развоја догађаја, па ни уметничког склопа целине. Лазаревићу признаје да сигурном руком хвата сигурни и претрпани крај, који потом извлачи. Он се игра расплетом и стрпљењем читалаца. Његова психологија му је симпатична јер ју је црпео са извора, „идући са светом, а не седећи у својој соби и вадећи готове људе из психологиске реторте. Ко хоће живот да прикаже, мора живот и гледати.“

³³¹ Исто, стр.198,199,200

Војислав Ј. Илић

Стари песник, Јован Илић, дао је из свога крила српском народу његова два сина. Драгутин и Војислав, освојише песмама својим набрзо срца наша и дигоше се до песничке висине, до какве долазе мало њих... Од те је двојице Војислав представник чисте, овејане лирике, лирике која се поглавито изражава у мањој или већој песми и која и не утиче као да ју је бог зна како тешко спевати.³³²

Анализу Илићевог рада започиње тврдњом да је он уживао у свом песничком раду и да су његове песме биле тако „прекаљене“ јер је његова душа била чиста, а тежња идеалном јака. Пита се како се читају његове песме. Он у њима чује музику језика у својој хармонији и оне су пример како се језик може укротити и подчинити. За риме каже да су кокетне и елегантне, а целина појединих песама оставља код читаоца одјек и побуђује на размишљање. Помињући прве песме „На дну реке“; „Између неба и земље“; „Последњи дан“, запажа да се у њима огледа суштина његове поезије, душа.

Војислав је стао на своје ноге кад је напустио уобичајене мотиве наших и страних лиричара, а уједно и облике у које су се ти мотиви лили, те се подухватио да у класичном облику пева и прикаже прилике из класичног доба. Разуме се, да он том приликом није измислио ништа новог, али је пошао другим путем и на други је начин хтео да искаже унутрашњу тежњу своју, а у намери да необичнијим елементима својој поезији већи, па и одређенији рељеф даде. Он је тиме и постигао своју сврху и његова је поезија постала не само интересантна, већ и импулзивна.³³³

³³² Исто, стр.210

³³³ Исто, стр.213

Најзамашнијим делом сматра песму „Рибар“, коју доживљава као излив бујне и силне песничке природе. По садржају и суштини пореди је са Гетеовим „Фаустом“ и Љермонтовљевиом „Демоном“. Величину талента и песничку снагу признао му је цео народ. Тиме завршава овај, у свему афирмативан, текст о раду Војислава Илића.

Поводом штампања ове Савићеве књиге огласио се и Јован Скерлић у *Звезди*. Напомињући да је реч о раду секретара Матице српске и уредника *Летописа Матице српске*, Скерлић се чуди зашто се не говори о овом делу. Потом креће у обрачун са Савићем.

Прочитао сам ту књигу два пута, пажљиво, реченицу по реченицу и после другог читања дошао сам до закључка да је г. Савић највећи књижевни анархист у нас, да он не зна шта хоће, да нема књижевних начела. У читању се јасно опажају слојеви туђих назора, неподвижени примљени погледи, оскудица сваке системе. На првом месту и највећој мери, то је старински догматизам, „естетицизам“ који се потрже само још по пожутелим поетикама.

...по начину писања ова књига не спада у књижевност, г. Савић нема стила и не зна да пише. Још најмучнија за читање су она места где му се прохте да буде дубок, када хоће да „философира“, како се то код нас каже.

Г. Савић нема живости у духу, нема осећања лепога стила, читао је без сумње махом круте немачке писце и зато му је стил утегнут, без

*израза, без јачине, стил обичног посетиоца новосадске „Камиле“. Додајте томе још и традиционалну аљкавост српску.*³³⁴

Замерио му је све чега се дохватио, од израза *граница естетике, естетичка орнаментика, заплет, расплет, форсирана ситуација, психологиско посматрање*, то што о Шекспиру говори као о „големом Енглезу“, па све до тврдње да Савић Игњатовићев „инстинктивни реалистички таленат не схвата“. Предлаже му, на крају текста, да се бави кориснијим послом и учини услугу историчарима књижевности тако што ће у Матици сакупљати биографску и библиографску грађу.

Можда су сада јасније околности настанка Савићевог текста „Књижевни пеливан и његова исповест“.

³³⁴ Скерлић, Јован, “Из српске књижевности. Сlike и расправе од Милана Савића” ,*Звезда*, 1898, год. II, бр. 21, стр. 168, 169

Слике и расправе из српске књижевности

(друга свеска)

У издању књижаре и штампарије Учитељског д.д. „Натошевић“, у Новом Саду је 1910. године изашла друга свеска *Слика и расправа из српске књижевности*. У њој су текстови о: Јовану Јовановићу Змају; Илији Округићу Сремцу; Илији Огњановићу Абуказему; Сими Матавуљу; Паји Марковићу Адамову и текст *Хумор народа српског*, који је и први текст ове свеске.

Хумор народа српског

На народни хумор наићи ћемо свугде, где се показује згодна прилика, јер и хумор је као и сваки други рад људскога духа, чедо каквих прилика и онај је бујни и гипки елеменат, који у различитим, али доста сличним варијацијама карактерише све народе. Не треба се том ни чудити, кад су извори хумора у свих народа готово исти и на основу истих прилика.³³⁵

У чињеници да је српски народ у прошлости био угњетаван, и колективно и индивидуално, Савић налази разлоге настанка мудрих изрека, које се огледају у пословицама у народним песмама, а у тренуцима предаха од тешкоћа јављао се хумор. У супротности је лежао моменат хумора. Каже да људи, њихова нарав, тежње, нису увек озбиљни и узвишени, те да онај, који уме да посматра другу страну, ведром, и после је прикаже, је прави хумориста. Најзначајнијом особином хумора види стварност, која генералишући приказује и појединце.

³³⁵ Савић, Милан, *Из српске књижевности (слике и расправе)*; свеска друга, Нови Сад, Књижара и штампарија Учитељског д.д. „Натошевић“, 1910, стр.1

Хумористи се језгро нуди само, сатирик га тражи те га износи како му се згодно чини. Док хумориста у својим типовима хоће људску нарав и слабост да прикаже, дотле приказује сатирик баш одређене особе; док хумориста својом шалом ведри и разгаљује, дотле сатирик својом пецка и боде.³³⁶

Сматра да је лукавство најважнији израз хитрине ума, па с њим у вези и досетка. Ту уводи у причу и омиљеног српског јунака, Марка Краљевића.

Марко углавном и неће да је шаљив, кад се Марко шали онда престаје шала, али речи и његова дела утичу често смешно на нас. Он меће свом Шарцу с једне стране тешку топузину, с друге тулумину вина „да не крива ни тамо, ни амо“; он изврати и ћурак и капу пред Љутицом, да изгледа страшнији, он цару на питање: „јеси л ђегод у животу Марко?“, одговара: „јесам царе, али у рђаву“; он Турцима на слави у њега „густира“ буздован како је тежак, па свршује: „једно с другим шест и шест ока“; он вара, па и превари вилу Загоркињу, која му наседне као мало дете; он незграпно превари сестру Леке капетана, кћер краља арапског, жену Вилипа Маџарина; он Мисирлија Џана неће да удари пуном чашом вина, већ намах испије вино „па га празном чашом ударио“, наравно тако да Џану „прште чело на четворо“...³³⁷

Народ је Марка приказао и као заљубљеног. Он је у овој ситуацији збуњен и неспретан, све се око њега окреће када угледа девојку на води чатрњи, а да ступи пред краља Шишманина, морао је да попије доста вина. Нашао се у положају, у коме не уме да се снађе. Наводи низ народних епских песама у којима налази елементе хумора: „Огњена Марија

³³⁶ Исто, стр.3,4

³³⁷ Исто, стр.4,5

у паклу“; „Женидба Јове Будумлије“; „Љуба хајдук Вукосава“; „Удаја сестре Љубовића“.

У женским песмама налази више хумора него у јуначким, али је у њима језгро хумора лукавство. У њима нема бојева, ни крвавих призора, па је ефекат лукавства питомији и лакше се насмејати превареном јунаку. У љубавним песмама хумор је нежан. Задиркивање и пецкање су есенција хумора. Савић налази да народ осећа разлику и да му је хумор прилагођен приликама, те да никада не би девојку ожалостио или преварио, али зато момак може и јаче ударе да истрпи. Даје примере песама „Бабина освета“; „Заова вара снаху“ и додаје:

Такве песме и сличне њима, спеване су онда кад је људима уопште добро: моба, прело, село, берба. Није чудо што тада обично раскалашност наткриљује прави хумор, те се много не бирају речи, већ је згодна свака која ћефу даје одушка. Најкарактеристичније песмице те врсте су подскочице, које су створене у тренутку, те се у колу некако добацују. Несташлук и задиркивање су душа тим песмама, вршак им је свагда досетка, а и вели се: подскочица - доскочица, јер онај којег задиркују не остаје дужан. Само што су те подскочице обично тако папрене, да се нежније ухо мора на њих тек научити, да му се у неку руку могу допасти.³³⁸

Савић иде даље и проналази сличан дух и хумор у народним приповеткама, где се гола лаж толико истиче да наткриљује сваки други утисак. У приповеткама је лукавство дато у облику лажи и ко боље слаже, тај је и шаљивији. Тим лагањем народ приказује супротност између могућности и немогућности, да би се постигао жељени ефекат, да му можда неко и поверује.

У свим приповеткама је јак морал. Разметало страда, а понајвише онај који би хтео другог да превари или иначе наезаслужно да се истакне.

³³⁸ Исто, стр.10

Народ никад неће допустити, да слаб или невин тек само зато страда што је случајно такав. Ефект је тако онда и снажнији: ко другом јаму копа, пада сам у њу. Осим морала, лежи у тим приповеткама и дубока психологија: сурова снага подлеже хитрини ума, мудрији остаје на површини.³³⁹

Присећа се народних приповедака „Немушти језик“; „Зла жена“, у којима налази неодољиви хумор, али и психологију и морал. На тренутак се осврће и на дневну шалу, вицева, којих има добрих и лоших и завршава тврдњом о потреби шале и хумора.

Ми знамо сви да је хумориста радо примљен у сваком друштву, јер му темпераменат и бистрина веселе и не допуштају учмалости да отме маха. После тешка рада на пољу, збију се ратари око вечере, а притајена и притиштена шала тражи сада себи сваковрстне одушке. Ту се пева, шали и приповеда и нема сумње да баш таквом приликом ничу и постају гатке и приче, које иду од уста до уста, док не наиђу на човека, који се за њих већма интересује, те их спасава од заборава.³⁴⁰

Змај Јован Јовановић

Прва Змајева штампана песма је „Пролетно јутро“ и у њу је улио све што мисли и осећа, па је то за Савића разлог што је она дуга и препуна „излива и безазлених жеља“. Одмах уочава разлику између ње, спеване од момка који има 16 година и песме „Боже“, спеване од старца са 70 година. У тих пола века, Савић каже да је, спевао „најдивније песме које има српско песништво“, за које му је народ неизмерно захвалан. У младости је Змај, као и други песници тога доба, осетио моћ романтике, па ипак га она

³³⁹ Исто, стр.11

³⁴⁰ Исто, стр.12,13

није одвела у фантастику, него је од ње узео што је било песнички и срцу схватљиво. Дефинише га као песника осећања, оног које потиче из живота, из личног саучешћа. Своје доживљаје је претако у осећајну, а не измаштану поезију. У једном тренутку је осетио да је то и недостатак, па је преводио поезију чисте фантазије Арањија, Гетеа, Петефија. Поезија Јове Змаја је имала изузетан утицај на народ јер је он знао како се треба народу обраћати. Ако је било тешко на озбиљан начин, он је прибегавао шали. Осим лирске поезије окушао се и у другим врстама уметничког изражавања.

Та осећајна поезија Јовановићева била је чисто лирска. Што је на осталим песничким гранама радио, тако је незнатно, да му на карактеристику не утиче никако. Приповетке „Видосава Бранковића“ и „Славујев до“, такођер су лирски изливи, а написао их је још у своје младо доба. Шаљива игра „Шаран“ одала би додуше драмску жицу, али та је тек једаред само јекнула и никад више. То је знак да га је на писање навела лакрдије, а не драмска пулзација.³⁴¹

Савић каже да Срби имају још великих песника, којима могу да се подиче, али ниједан није народу тако прирастао за срце као Јован Јовановић Змај, јер ниједан није умео саопштити бол или радост народу и на његовом језику тако исказати. Врши поређење Змаја, Бранка Радичевића, Стевана Каћанског, Јована Илића, Љубе Ненадовића, Ђуре Јакшића и Лазе Костића. Наводећи песничке моменте свакога од њих, вредне пажње или дивљења, закључује да Лаза Костић не заводи као Ђура Јакшић и не разнежава као Змај, који својом поезијом убеђује и наводи да се уз њега стане. Змајево песништво је разноврсно:

У таквим различитим расположењима постају и песме разнолике. Весело друштво и добра воља стварају веселе и шаљиве песме, као „Оде“.

³⁴¹ Исто, стр.17,18

Срце пуно љубави и брачне среће ствара „Ђулиће“. Поруши ли се та срећа, постају „Ђулићи увеоци“. Срцба на зле прилике ствара оне многе пригодне песме, које су у своје време од силног утицаја биле, ствара „Змаја“, „Жижу“, „Стармалог“. Из успомене на рођену децу ниче оно наше јединствено песништво, ниче „Невен“.³⁴²

Уочава да његову песму није тешко препознати и без његовог потписа, јер карактерна црта која чини његову поезију се показује „из замишљаја, пулзације, облика, појенте“, јер потпис индивидуалности се мора видети, иначе индивидуалности нема. Каже да га се може препознати и по преводу, а камоли по оригиналним песмама.

Је ли пала у очи лакоћа стиха и технике, конкретно изражено осећање, хумор, швигар, одмах се помишља на Јовановића. Да ли је песник своје песме тако исто лако стварао, сасвим је друго питање и у ствари нас се и не тиче. Али да сваки бољи посао мора с напором постајати, очевидно је да и изрека „на муци се познају јунаци“ вреди и за писаћим столом.³⁴³

Надаље истиче лакоћу у спољашњем облику и духовитост у унутрашњој језгри, као опште обележје Змајевог песништва. Његови се стихови брзо схватају, што му спочитавају неки критичари. Та особина годи јер читалац има утисак да се уздигао до његове сфере, што утиче на васпитни карактер његовог песништва. Његова је шала најумиљатија у српској књижевности, оно што је свима узвишено, и њему је, што је свима смешно, и њему је. За политичке и патриотске песме, каже да су, од историјске вредности, а за хумористичке:

Док су били дани ведри, дани љубави, певао је Јовановић љубавне песме, а уз њих и шаљиве. Је ли наишао црни бол, певао је тужне песме, а

³⁴² Исто, стр.24

³⁴³ Исто, стр.25

*у слободнијим тренуцима такође шаљиве. Он их је морао певати јер га је кроз цео његов век нарав на то неодољиво упућивала и гонила. Тако се Јовановић смешкао кад је био млад, кад је био зрео човек, а смешкао се и под ињем на глави. А свако смешкање створило је по коју песму, а та је одлетела у свет да разведри народ српски. Као сваки прави хумор и његов је свестран и без увреде.*³⁴⁴

Истиче, да се као хумориста, Змај држао општих прилика и најчешће само шалио. Заједљив је био у тенденциозним песмама. Суштину своје шале и правац хумора је истакао у песми „Легитимациона карта“. Његов хумор лепо почиње и лепо се завршава, оно што казује, одјекује, као да говори у име читалаца. У хумористичку поезију сврстава и дечије песме. Уметност је игра и забава за уметника и за посматрача, па као игра бива прихватљива и деци. Он је деци симпатичан већ и за то се њима бави. Врхунцем Змајевог песништва сматра „Ђулиће“ и „Ђулиће увеоке“.

*„Ђулићи“ су за истражиоца зато интересантнији што је сваки постао поводом каквог слатког тренутка. Ми можемо такве тренутке чак и пратити и дознати, шта и како је било. „Увеоци“ имају заједнички постанак: болест и смрт песникове жене, његове Руже... Смрт Ружина је силно утицала само на песника, на нас остале није. Али својој смрти има да захвали своју несамртност, иако је песник своју Ружу још за живота увенчао несамртно ауреолом, „Ђулићима“.*³⁴⁵

Илија Округић Сремац

За прве текстове католичког попа Илије, Савић каже, да ни Србин не би српскије написао. Он је поникао међу Србима и они су му били

³⁴⁴ Исто, стр.26,27

³⁴⁵ Исто, стр.29

најближи. У његовим каснијим радовима је превладавао религиозни елемент, али у помирљивом духу. Националност никада није доводио у конфликт, а вероисповест је користио за измирење антагонизама. Био је истински религиозан, без лицемерја, а Савић се сећа његове узречице: „Обојица имамо места на Божијем свету:“ Код српског народа најпознатији је као драмски писац, чија су се дела: *Саћурица и шубара; Грабанцијаши; Уњава комедија; Шокица; Мара Варадиинка*, изводиле на позорници. У даљем тексту Савић објашњава порекло, мотиве и едукативну намеру писца, који је желео да се заборављени народни обичаји отргну од заборава. Писао је и комедије, према којима је Савић критичан, али каже:

У „Уњавај комедији“ Округић је можда најједрији, покаткад и незграпан и господин Тона Хацић имао је доста посла, да је умије, очешља и за позорницу удеси. Особе су му карикатуре, као Евица, Клара, Хуњкић, Крмељић и Цифрић. Округић је уопште волео да именима својих особа обележи и њихову особину или занимање. Властелински се шумар зове Шумарски, Хуњкић говори кроз нос, Крмељић је дрљав, Цифрић је кицош; у „Шокице“ се сељак католик зове Шокчевић, Србин граничар Влаховић, честити и помирљиви жупник Љубибратић.³⁴⁶

Најсавршенијим његовим делом сматра *Шокицу*, којој признаје и фабулу, и радњу, и целину. Каже да је њена тенденција племенита, да измири верске супротности.

„Шокица“ је дело из народног живота, али за школованију публику. Њом је Округић напустио шаљив правац, па је прешао на озбиљан и трагичан. Што се то дело приказује у нас с добрим свршетком, то никако није било по вољи пишчевој. У Београду се даје без измене. Противности су исувише снажне, страсти исувише распламтеле, а да се могу измирити.

³⁴⁶ Исто, стр.34

*Ту мора доћи до катастрофе, која тек осталима отвара очи, као год што се тек над мртвим телима Ромеа и Јулије мире Монтеки и Капулети.*³⁴⁷

Осим драмских дела штампана му је и велика епска песма „Свети Иван Капистран“, у седамнаест певања; збирка љубавних сонета „Срчаници“, али анонимно. Овим увидом и завршава текст о њему.

*Пуне су нежности и милоште, пуне љубави и појезије и тек покаткад избије животна наивност песникова, која те песме приказује чисте и искрене. У књизи је преко 300 сонета, а већина је посвећена Милки, којој песник пева као љубавник, као младић, весело, тужно, очајно. Не треба заборавити да песник пева простој девојци, он, католички свештеник.*³⁴⁸

Илија Огњановић Абуказем

Погледом на друштвене прилике у Угарској 1860. године, на почетку уставности и слободнијег кретања духа, започиње свој текст о Огњановићу. Те промене захватиле су и омладину новосадске српске гимназије, у којој је било комешања и кретања у виду ђачког књижевног стваралаштва. То таласање је довео у некакав склад Илија Огњановић, тада ученик, који је покренуо шаљиви лист *Зоља*. Његов озбиљнији уреднички рад је уследио у листу *Бачки венац*, у коме су многи Срби објављивали патриотске песме, а о његовој радишности каже:

Илија Огњановић је био у првом реду ванредно вредан и истрајан и што год је радио, радио је поуздано и тихо. Том тихом раднику могао је човек веровати, а то ће много рећи, кад се зна како лармације присвајају

³⁴⁷ Исто, стр.35,36

³⁴⁸ Исто, стр.38

*себи сваку врлину, додуше тек само речима. Огњановић није лармао, није упућивао, он је радио и својим је радом показао како се схвата дужност.*³⁴⁹

У наведеним листовима највише је радова самог уредника, па су објављене његове приповетке: *Два друга; Луд ништа не таји; Млада пастирка; Зорана; Освета*. О вредности наведених прича каже:

У Огњановићевим приповеткама је мешавина романтике, фантастике, сладости и нежности, па ако се и деси по које незграпно дело, умотано је у смешкање и меко паперје. Што се романтике и фантастике тиче, писац је пливао с тадашњом струјом, само што није умео вешто пливати. Доцније кад је умео и тако, напустио је помало романтику и држао се реалног живота, узимајући из њега смешне прилике на приказ. У дну душе остао је он романтичар, али тек само у најинтимнијем друштву.

*Огњановићева првашња двострука нарав, романтична и сатирична, остаде му верна и у доцније доба, кад је већ као „штампани“ књижевник стекао гласа. Његова се шаљива жица приказала и у Ђачком венцу, каткад у песми, а понајвише у „подлистку“, „смесицама“ и „листоноши“.*³⁵⁰

Из времена Огњановићевог ђаковања у Карловцима објављени су: напис „Из ђачког живота“; приповетка *Ђачка љубав*; песме „И ја сам имо“ и „У зиму“. У *Даници* су му објављене приповетке: *На вилиној водици; Страна госпођица; Лепа Хазарија; Није она неверна* и друге. Познанство Огњановића и Змаја резултирало је књижевним и пријатељским дружењем. Обновио је излажење листа Јавор и на њему радио деветнаест година. За то време написао је 14 мањих и већих приповедака. Све су оне хумористичне, а осим њих и поучне чланке, као и текст „Грбови знаменитих Срба“. За његов хумор каже да није увек био безазлен и да је имао шале, којима су се смејали сви, осим онога кога се тиче. Највећу

³⁴⁹ Исто, стр.43

³⁵⁰ Исто, стр.50

истрајност и неисцрпну духовитост је развио у *Стармалом*, својој рубрици у листу Змај, где је написао 205 „Шетњи по Новом Саду“; неколико „Уштипака“; као и разговора „Ђуке и Шуке“. Савић каже да у његовим краћим делима превладава сатира и виц, а у приповеткама хумор, али им је заједнички контраст, антитеза и претеривање.

*Ти контрасти не истичу се додуше у приповеткама, ако у кратким афористичким списима, бар не упадају тако у очи. У овима су им душа, све и сва, баш сама досетка. У приповеци која је на широкој основи, не могу ни бити од таквог утицаја и ефекта, премда се баш на њима оснива цела приповетка.*³⁵¹

Налази да су заплети у приповеткама, махом случајни или форсирани, да је мало психолошких заплета и да преовладава случај.

*Хумористе имају у приповеци две прилике да се пред читаоцем истакну: кад приказују и кад резонују. Абуказем употребљава оба начина, и објективни и субјективни, ипак бих рекао да више резонира него што описује. Приповетке му већ почињу резонманом и он ту мудрује о много чему, што и јесте и није у вези с приповетком, док једаред не пређе на приказ. Па и у току приказа уплеће свој резонман, који је сад краћи, сад дужи.*³⁵²

Овај текст завршава подсећањем на сусрет са Илијом Огњановићем, када му је обећао да ће, ако га надживи, писати о њему, што је овим текстом и испунио јер је Абуказем умро 1900. године.

³⁵¹ Исто, стр.63

³⁵² Исто, стр.66

Сима Матавуљ

Матавуљ се спремао за калуђера, образовао у учитељској школи, био сеоски учитељ у околини Книна, потом код грофа Илије Јанковића, наставник у цетињској гимназији, учитељ престолонаследника кнеза Мирка на Цетињу, у зајечарској гимназији наставник, а у каснијим годинама службеник министарства. Овако Савић види животни пут Симе Матавуља. Прва приповетка, којом скреће пажњу на себе, је *Наши просјаци* из 1878. године. Прва збирка његових прича је изашла у Новом Саду десет година касније, а након тога сваке године се појављивала нова књига приповедака. Наводи наслове, а помиње и преводе са италијанског и француског језика. Како је сам Матавуљ сматрао свој боравак у Црној Гори најзанимљивијим делом свог живота, то и Савић види утицај ондашњих прилика на његово стваралаштво.

А те прилике утицале су на њега тако да их је описао у „Биљешкама” и у толиким приповеткама. С натписом „У Мавританији” почео их је у часопису „Делу” износити, и многи нису знали да се то тиче Црне Горе. Јер како је ту земљу назвао друкчије, тако је он и свако лично име и положај окрстио друкчије, измишљено, да забашури траг. Али док је у „Биљешкама” приказао тамошње прилике озбиљно, дискретно, историјски, у „Мавританији” их је изнео безобзирно, готово фриволно.³⁵³

Савић каже да оба ова дела имају одлике Матавуљевог стила и да се, поред сјајног, елоквентног приказа, протканог ненаметљивом шалом, она одликују ретко чистим језиком. Његову склоност приповедању Савић види као наслеђе од мајке, чију је многу причу касније Матавуљ обрадио, а и иначе је грађу за приче узимао из самог живота. Где год га је живот водио, он је проналазио теме и мотиве за своје приповетке и никад му није умакла смешна страна. То је био унутрашњи нагон и поглед на свет.

³⁵³ Исто, стр.75

Он, уосталом, није штедео ни себе самог, што је свакако израз снажног интелекта и владавине над собом. Треба само пажљиво прећи његов рад, да се и то сазна, а неће бити на одмет део из његовог писма од 30. маја 1891.: „Ја сам шворц да се исказати не да. Заиста, заиста ти кажем, да од времена Јова праведника па до мене, ниједан мученик за веру, не беше тако шворц као ја сада првих дана јуна месеца 1891. Јов се бар прославио тога ради, а ја? Јов се наживао пре свога сиромаштва, а још више после њега, управ оно кратко време његова страдања даде му Господ једино с тога да добија јаче прохтеве, али сумњам да ће и са мном тако бити.”³⁵⁴

Иако је шала важна одлика Матавуљевог приповедања, он никад није терао шалу шале ради. Није био лакрдијаш, који ће протурити неки виц. Ипак, никада није написао комедију, ни лакрдију. Написао је два позоришна дела: *Завјет* и *На слави* и оба су озбиљна и с тешком иронијом износе тамне стране друштвеног живота. Савић се осврће и на књижевну критику, која је у то време више вредновала Матавуљеве приповетке из приморског живота од оних из београдског и каже да је разлика у теми, а не у изради и да су ове друге у композицији потпуније и савршеније.

И најпосле, зар је чудно што што Матавуљ своје ведре и симпатичне земљаке с већом вољом износи, кад је и сам ведар и симпатичан. Та његова ведра ћуд превезла га је као у шали кроз сву његову тешку школу. Лако, бонвивански прескочио је омање сметње, а мудро је обишао овеће. У полемику са својим критичарима се није упуштао, по свој прилици, из разлога што је био уверен да полемисањем неће моћи доказати ништа, ако самим делом већ није.”³⁵⁵

³⁵⁴ Исто, стр.78

³⁵⁵ Исто, стр.84

Како га је добро лично познавао, осврнуо се и на његов карактер, који ту богату унутрашњост „није умео практички т.ј. пузавачки да протури“. Он је био господске нарави и у животу и у списима. Поштовао га је и српски краљ Александар. У писму из 1894. каже:

Одмах после одласка краља понуђена ми је друга служба, које се нисам хтео примити. Служба је угледнија, указна и боље награђена, али ја се нисам примио зато што је требало збацити човека, ни крива ни дужна, зато што би се с вакоме наметнула сумња да сам ја интриговао да се дочепам тог места. Тако је трајало неколико дана, па ми је понуђено одсуство, које сам примио...Онда један овдашњи листић нападе владу због мене, а то даде повода новом да пошаље исправку, у којој се тврди да нисам отпуштен, у којој има вазда ласкавих речи за мене .Што је главно и крепко доказано, то је Милане, карисимо, да ме нису могли ухватити ни у каквој некоректности.³⁵⁶

Током целог живота Савић је водио живу кореспонденцију са Матавуљем и често цитира неко, од преко две стотине, његових писама. Тиме допуњује текст, узимајући најзанимљивије што се тицало његовог живота или рада. Колико је било међусобно поверење, види се у писму са почетка 1900. године, поводом објављивања *Биљежака једног писца у Летопису Матице српске.*

...ја сам ти рекао једном за свагда, изостављај све што ти не конвенира. Ја ћу пак писати све онако, како је мени редом у мозак долазило, све што сам мислио, надао се, разочарао. Тако сам обећао у почетку, да ће се сва радња одликовати искреношћу кад говорим било о себи, било о другима. Сад, опет кажем, ти увек имај на уму своју

³⁵⁶ Исто, стр.86

*одговорност као уредник Летописа, а најпосле, без сумње, има истина које се могу прећутати.*³⁵⁷

Савић процењује да је Матавуљ полагао сазревао и да у младости није био свестан шта је све у њему. Писао је у великим размацама, увек потакнут са стране. За писање стихова га је инспирисала његова заљубљеност у две жене, истовремено. Ти су стихови били тајна и свет о њима није знао, све док он сам у *Биљешкама* није открио ту тајну. Они нису штампани, али јесте „Ноћ уочи Ивање”.

*Матавуљ се те песме најрадије чинио невашт, особито откад му се гроф поче смејати. Али је она тек била штампана и узнемиравала је и тако шарене снове свога творца. Он се, вели, „ није дуго обмањивао о лепоти свога првенчета, недоношчета”. Ипак није попустио, него се упорно и надаље држао стихова. И да није било отменог и образованог грофа, Матавуљ би своје кратке шаљиве приче био свео у стихове.*³⁵⁸

Приповетке су, ипак, најзначајнији део Матавуљевог стварања. Од приче, коју је наручио кнез Никола, а која је била алузија на венчање краља Петра Карађорђевића са кнегињом Зорком, преко *Милоша од Поцерја; Ускока Јанка*; па до Фра Брне, он је писао много све до своје смрти и оставио иза себе као мало који писац.

Не може се рећи да се те приповетке у вредности разилазе, али се свакако може истаћи, да сваки његов читалац има према овој или оној већу наклоност. По свој прилици стога што је дирнула сродну жицу у њему. Да је то субјективна оцена, чиста је ствар. Нема сумње, да ће се сви читаоци, па можда и критичари сложити у том, да Матавуљево приповедање утиче искрено и истински. Тако онда носе његове особе јасно на себи обележје свога завичаја и никако не би пристале у који други

³⁵⁷ Исто, стр.94,95

³⁵⁸ Исто, стр.105

крај. И потање истицање споредности важна је чињеница у њега, јер је често баш у тим ситницама не само карактеристика личности, него и догађаја...

Тако се онда тога и у приповеткама држао живота, људи, прилика и према њима и ради њих је и писао. Није он, као толики, узимао каква начела, какве замисли, па тек онда стварао и измишљао људе, који би доликовали тим апстрактима и који би их заступали. Јер то би били шаблони, а с таквима није Матавуљ хтео да има посла, ни у животу, па ни у причи. Зато су му приповетке јасне и одређене и не требају никаквог тумачења.³⁵⁹

Иако су Матавуља у Београду, због прича из београдског живота, нападали, Савић тврди да су знали да је његов приказ истинит, само нису могли да то признају. Он га је сматрао правим уметником, који је тежио за истином и објективношћу. Каже да је морао бити реалиста и да су на том основу поникле све његове приповетке.

Тако „Ускок“, у којој је прикупио што је у Црногораца, тако „Бакоња фра Брне“, што је у Далматинаца. Штета што није и из београдског живота написао слично велику приповетку или баш роман. А београдски живот се нуди за роман, па тек за Матавуља, који је тај живот боље познавао него урођени и свакако био искренији.³⁶⁰

Текст завршава уверењем да ће Матавуљ остати за сва времена на најлепшем месту у нашој књижевности због универзалних мотива у његовим причама.

³⁵⁹ Исто, стр.111,112

³⁶⁰ Исто, стр.116

Паја Марковић Адамов

Приповедачки рад Паје Марковића је углавном приказ Србина сељака и његовог живота. То је прво Савићево запажање о раду Паје Марковића. Сматрајући да су да елемента покретачи сваког књижевника, психолошки и моралистички, он каже:

У Марковићевим приповеткама нису та два елемента подједнако развијена. Док је моралистичком широко поље дано, психолошки је елемент подоста скучен. Не зато што је оскудан и без утицаја, него зато што се сам материјал, особе, не баве много психологијом. Тога елемента је таман толико, колико је за сељака довољно. И ко ту привидну оскудиву тумачи као недостатак, не познаје сељака, ни ток његових мисли. Тај не види онда ни верност Марковићева приказа сељакове психологије, која почесто лута по низини, хватајући се онога што му је чулима достижно. Ту се истиче здрав разум, који је са својом спекулацијом набрзо готов. Па како је Марковић у својим сеоским приповеткама приказао баш такву психологију, истичући на одређеном месту и оно сувишно мудријашење, једино апстрактно чим се сељак бави, приказао је верно и истинито сељакову психологију. У том ограничавању показује се његова уметност, ту лежи његова врлина, што је психолошком елементу одредио делокруг, који му по природи и по приликама припада.³⁶¹

Китњастим у његовим делима, Савић назива особине које је Марковић родољубиво приписао својим ликовима. Зато приказ сматра нереалним, јер српски сељак није тако идеалан, што је главна мана његових приповедака. Осим тога, Марковић је себи давао теме за израду, па су многе његове приповетке настале као резултат апстрактног задатка. Из теме о љубомори развила се приповетка *Опет је био данас*, из

³⁶¹ Исто, стр.128,129

безнадежне љубави *Јоле*; из теме о лошем друштву, *Цвеја*. Марковић се књижевно бавио Србима из Срема.

*У Марковићевим приповеткама добијају особе, догађаји и описи такав лирски колорит и тако су пуни пишчева расположења, да се чисто чудимо што нису стихови. Песме јесу, песме у прози, али не онако набацани и шећерни несмисао, какав се некад култивисао. Идиле су то, романце и буколике с реалном основом, без много фантазмагорије и неприродности. Особе су заиста људи, добри, безазлени, поводљиви, једини зликовац међу њима је кукавица. Догађаји су природни, сеоски. Нема сумње да и у селу бива мртвих глава, али Марковић избегава прилике, које би му помутиле лепу слику о његову селу и сељанима. Тако он једва види и очевидне пороке и заблуде, који се сваком приликом готово намећу. Он воли тај свет и најрадије би у његову славу отпевао какав дитирамб. Најдушевнији је у описима природе и природних појава, а најснажнији у приказу сељакове психологије. Марковић и приповеда по сељачки, дајући почесто реч каквој особи, која има нешто удела у догађајима. Тако су онда те приповетке чист израз села и његових прилика и нема сумње да се читалац у њима нађе, читајући ове приповетке.*³⁶²

Нешто темељније се бави приповеткама *Чича Мирко* и *чича Маринко* и *Чича Мијини јади*, за које каже да нису удешене дидактички, ни педагошки, али јесу песнички и приповедачки. Помиње и његов чланак „На селу и прелу“, у коме Марковић говори о сеоским приликама у различита годишња доба. Каже да се писац занео и постао народни бранилац, пун вере у снагу и будућност сељака.

Закључује да је био вредан радник, који је рано почео писати. Године 1883. штампана му је прва збирка приповедака *Слике и прилике из српског живота*, две године касније драма *Поп Добросав*, па збирка прича

³⁶² Исто, стр.131,132

На селу и прелу, али је већи део његових приповедака остао разбацан по књижевним часописима. Књижевна критика га је у једном тренутку задржала, а нарочито га је ослабила критика Миливоја Шрепла, који му пориче да је погодио приказ психологије сељака. Ипак је наставио да ради све до породичне трагедије, када губи жену и дете. Наставио је да уређује *Бранково коло*, а као приповедач се више није истицао.

Хумор у поезији Змаја Ј. Јовановића

У претходне две групе радова нужно је сврстати и овај рад, мада је он штампан 1885. године у *Стражилову*, у наставцима од 34. до 38. броја. Савић се у претходном делу, посвећеном Змају, кратко осврнуо на тему хумора у његовој поезији, али је у овом раду то учинио темељитије.

*Заман ћемо тражити по целој књижевности нашој такве појаве, као што су „Оде“. Наши хумористи, као Јован Стерија Поповић, Новак Радонић, Коста Трифковић, Илија Огњановић и Милован Глишић показивали су у својим списима у разним приликама ту врсту свог пера; али док је Стерија у карикирању, Радонић у перзифлирању, Трифковић у ситуационој комици, Огњановић у контрастирању и сатири, Глишић у комичном описивању показали шаљиву страну своје нарави, дотле се З. Јовановић држао правца ведрога хумора.*³⁶³

Змај није за теме својих песама узимао одређене личности, за њега су хумористичке теме биле посвуда око њега и он је само захватао. Савић набраја најпознатије оде: „Киселој чорби“, „Мојој чутури“, „Црвеном носу“, „Празној кеси“, „Батини“, „Мом берберину Миши“, „Порезној књизи“. За оду „Киселој чорби“ каже:

³⁶³ Савић, Милан, *Хумор у поезији Змаја Ј.Јовановића*, Сремски Карловци, *Стражилово*, 1885, бр.34, стр.1069

Ми Срби знамо сви, каква је велеважна улога додељена киселој чорби, било сад весељу почетак или свршетак, та у Србији је у свакој механи једино јело, ког се већ и Густав Раш чисто ратосиљао. Али он је био Немац, те није онда ни могао достојно да оцени велику вредност киселе чорбе. Ту тек уме брат Србин да цени. Није онда ни чудо што јој је најмилији српски син певао „Оду“.³⁶⁴

Змају је стало до шале, а у шали увек има истине. Савић је потпуно саживљен са Змајевим хумором, па налази, да ће и они, који „Оди црвеном носу“ одричу шаљивост и сваку лепоту, када ноћ крене и кад „винце удари у лице“, се најслађе смејати. Сматра да је Змај заиста хумориста када се одважио да пева „Оду празној кеси“, јер само хумориста може да се смеје самом себи. Каже да песник с неким страхопоштовањем пева „Оду батини“, јер је она чудан „светац“, особито у туђој руци. Змајев берберин је заслужио песму, јер он брије, пушта крв, ставља пијавице, па га сврстава у лекарски цех. Онда се Савић и не чуди што Змај берберина, у свом ружичастом хумору, назива колегом.

Миша је дакле и журналиста, не само што зна све новости, негом што и вуче за нос, у збиљи и у пренесеном смислу. Па онда, шта тај Миша није све: бербер, трубадур, доктор, новинар, адвокат (јер шиша као они), носилац културе јер највише троши сапуна. Песник га хвали, трпи да га вуче за нос, да га шиша, да му тороче и још му пева оду.³⁶⁵

Кисела шала се провлачи кроз „Оду порезној књизи“, кисела као порезна књига. Каже да је свака строфа слаткокисео уздах, трагикомични вапај из ког се види да би песник најрадије ту књигу ошамарио, а ипак мора да плаћа.

³⁶⁴ Исто, стр.1071, бр.34

³⁶⁵ Исто, бр.35, стр.1100

Као сваки свестан човек, који добро зна шта хоће и своја својства добро мери пре него што се упушта на широко поље јавности, Тако је и Змај Јован Јовановић јасно и опредељено истакао своје намере и свој правац кад је у „Легитимационој карти“ разложио шта хоће. Он хоће да се шали, а не да заједа и да се руга. И као што је с генијалним полетом певао својства и врлине песме у својој „Песми о песми“, тако је исто певао „Легитимациону карту“, коју бисмо и песмом о шали могли назвати.³⁶⁶

Налази да свака Змајева песма налази место у читаочевој души, јер читалац мисли да је проговорио у његово име и да би и сам тако рекао. Песник је све рекао, што би и сам читалац, јер је он дирнуо мисао која у читаоцу дрема.

Такав је Змај Јован свуд, непосредан, неодољив, од елементарног утицаја, јер те задобија на мах и то свег, какав си, и душом и телом. Не мораш се мучити и разбијати главу да му разумеш коју реч или да му схватиш смисао. У Аполонској наготи и лепоти приказује се он свагда какав је. И ти, читајући ми песме, дижеш се у његове висине, у идеални свет, или пловиш по ведром мору његовог хумора, или се спушташ у дубине свечовечанског бола.³⁶⁷

За Савића је уметност знати се шалити онда када човеку није до шале, а не смета ни ако се мало проспе жуч. Та добра воља, хумор и потреба да се свету каже, морала је да има у свом времену и средство у коме ће се размахнути. Тако су настали тада најбољи шаљиви листови: *Комарац, Змај, Жижа, Стармали*. У *Стармалом* се Змај ретко потписивао, па опет су га препознавали сви који су иоле познавали његово песништво.

³⁶⁶ Исто, бр.36, стр.1133

³⁶⁷ Исто, бр.36, стр.1135

Хумор је смеса идеалног и реалног погледа на свет, јер све посматра двострано. Хумор је израз осећања, при ком хумориста не штеди ни себе. Савић види да Змај мами и везује спољашњост предмета своје комике и унутрашњост своје збиље. Он лепо почне и лепо заврши и у тренутку осветли обе стране, и озбиљну и смешну. Хумористичке искрице је сложио у „Грађама за мађарски, немачки, латински, француски, талијански и енглески буквар“, а има их 456. „Најумиљатијим чедима“ Змајевог хумора Савић сматра песме спеване српској деци. То је зато што се нигде и ни у каквој прилици не огледа чиста душа јасније. Деца знају ко им је пријатељ. Змај је могао да се уживи у дечија осећања и да се са њима шали, јер је његова карактерна црта био прави хумор. Он се с њима шали у њиховом духу, као да је неко генијално дете узело перо у руку, да опише радовање и јадовање својих вршњака.

Велики, можда највећи део дечијих песама певао је чика Јова уз слику какву. Често је он сам цртао те слике, како је знао и хтео, а уметник на рисалци је дотерао, а многе су поникле при гледњу туђих слика. Те туђе слике беху му тек повод да пева песму, мало се он базирао на оно што је страни песник написао.³⁶⁸

Сетио се неколицине дечијих шаљивих песама: „Мали Јова“; „Деца се ругала јарцу“; „Петео“; „Материна маза“; „Циганин фали свога коња“. Ова последња је прави хумор, а есенцијално је да ће деца веровати баш све. Мноштво ових песма је објављено у „Невену“.

И заиђе ли човек међ народ, а он ће чути, како у колу, по слима, на моби, прелу, при веселој соври одјекују песме Змаја Јовановића. Народ их пева свом душом, а кад запиташ које момче или девојче, чије су то песме,

³⁶⁸ Исто, бр.38, стр.1201

*они ће ти одговорити, Змај Јовине. Ко је својим песмама тако дубоко ушао у народ нек се не стара за бесмртност своју.*³⁶⁹

Овом својом студијом је Савић дао изванредан осврт на један вид Змајевог стваралаштва. Свакако је било нужно и о овоме проговорити, уважити овако ретко комплетну појаву у српској књижевности, да у једном човеку, једној песничкој души је стопљено толико различитих вибрација, а да је свима заједничка добронамерност и ведрина. Ово је још један текст, који заслужено афирмативно говори о величини талента Јована Јовановића Змаја.

Дајући у штампу текстове о назначајнијим ствараоцима свога времена, Савић је показао извесну самоувереност у погледу познавања књижевностваралачког процеса и књижевних прилика, што није било без покрића. У низу текстова, штампаних у ове две свеске, показао је своју изврсну упућеност у књижевне токове, али и способност да се издигне изнад личног или интимног, што је допринело објективности критичких судова изречених у сваком тексту. Његова потреба да читаоца подсети на прилике и услове у којима су поједини ствараоци живели и радили, у неколико је случајева проширена погледима на: стање писмености код Срба у Угарској током 18. и 19. века; положај жена у друштву и њихов утицај на развој умног и просветног плана, али се и неретко упушта у оцењивање личности и карактера стваралаца о којима говори. Тада испољава саучешће, разумевање и благонаклоност, што због личног познанства, често пријатељске везе, а што због људске емпатије, која је његова истакнута особина. Будући је и сам током живота водио живу и обимну кореспонденцију са многим књижевним посленицима, то у више

³⁶⁹ Исто, бр.38, стр.1205,1206

наврата користи цитате из писама, или подсећања на њих, као допринос за какву тврдњу. Током рада он се исцрпно припремао, консултовао са самим ауторима или члановима њихових породица, када је реч о преминулима. У тим приликама наилазио је на дневнике, писма, аутобиографије, које је користио као аргументацију за своје судове. Показао је способност да сагледа евентуалне досеге одређеног аутора. Тако сматра да би Стеван Стевановић, да је поживео, успео да размахне крила као Стерија или Лаза Лазаревић и то на основу једног драмског дела. Иако налази мане у Стеријиним комедијама, одсуство радње, он његовим делима даје велику вредност, као конкретној борби писца да штетне друштвене утицаје извргне руглу и подсмеху и тиме их маргинализује.

Поучавајући читаоца, на почетку текста о Јакову Игњатовићу, о природи стварања дела и унутрашњој вези писца и дела, он одаје признање Игњатовићу за давање новог правца српском роману. То га не спречава да искаже негативан став по питању композиције, али и хумора, који је за њега незграпан. Незадовољан је знањем овог писца, а тиме и његовом способношћу да развија естетику код читалаца. Одајући признање Милицы Стојадиновић Српкињи, одаје признање свим Српкињама, које су својим ненаметљивим укусом и идејама доприносиле духовном и просветном пољу код нас.

Уме и оштро да наступи, тако правим пољем стварања Мите Поповића сматра „слатко љубавно гукање, ашиковање при месечини..“, а за његове јунаке каже да нису храбри људи. Миши Димитријевићу признаје заслуге за истрајно утирање правог пута нашој књижевности, јер је својим оценама и расправама пази да не прођу дела која у њу не спадају, руководећи се искључиво књижевним мотивима. Не крије одушевљење приповеткама Лазе Лазаревића, налазећи да је створио изванредне психолошке приповетке, које је црпео из живота. Ништа мање афирмативан није ни у односу према Војиславу Илићу, у чијим стиховима чује музику језика.

У тексту *Хумор народа српског* проналази да наш народ има способност да разликује типове хумора и његове нијансе, те да увећавајући лаж до апсурда, приказује супротност између могућег и немогућег. Змај Јови признаје да је певао „најдивније песме које има српско песништво“, јер је успео да бол и радост народу искаже на његовом језику; а у другом тексту о њему високо га је уздигао због хумора и ведрине, који су непресушни у његовој поезији. Код Илије Округића Сремца истиче мотиве и едукативну намеру да народне обичаје отргне од заборава. Симо Матавуљ за њега има посебно место и то не само због вишедеценијског личног познанства и пријатељства, већ због његовог самосвојног стила, оплемењеног хумором човека који познаје људе, због истинитости онога и оних о којима је писао, ма како им се због тога замерао. Овај низ текстова завршава текстом о Паји Марковићу Адамову, за кога каже да се занео као народни бранилац, али му признаје вредни рад на уређивању *Бранковог кола*.

Овде треба поменути и Савићеве књижевне критике, које су с времена на време објављиване у разним листовима. Тако поводом издања *Ђулића увелака*³⁷⁰ Ј.Ј.Змаја каже:

*При читању „Ђулића“ игра нам срце од радости, чежње, усхићења, блаженства и несташлука, а при читању „Ђулића увелака“ тужи, стеже нам се срце од бола, туге, очајања и најзад од резигнације... Навести све лепоте тих песама, значило би прештампати „Ђулиће увеоке“, а то није намера. Нека их набаве Срби и Српкиње, кајати се неће.*³⁷⁰

О роману *Дошљаци* Милутина Ускоковића има само речи хвале.

И уколико ме је занимала фабула и крупни потези карактера главних особа, још су ми занимљивији били они ситнији потези, детаљи, приликом

³⁷⁰ Савић, Милан, „Ђулићи увеоци Ј.Ј. Змаја“, *Српске илустроване новине*, Нови Сад, 1883, број 34, стр.348

*сликања какве околине, средине, случаја, призора или приликом приказа какве споредне нијансе у темпераменту, обичају или душевној радњи тих особа. Јер и ту је је живот, и те како живот.*³⁷¹

Коментарише књигу стихова Вељка Петровића „На прагу“, која је штампана у Земуну 1913. године.

*Од свију наших лирских песника, који се од неколико година амо с великим успехом истичу, чини се да је Вељко Петровић најтемпераментнији. Он се уме и расрдити, он полемисе, напада, не прашта. И да га још не стежу строге вериге стиха и слика, био би можда и кавгација. Његова појезија одваја се утолико од појезије осталих наших виђенијих лирика, што ниче из чисто конкретних мотива... Он у најнежније песме улива раскошно и воље и и живота, и док други мирно слаже мисли и осећања, Вељко нуди чинове и догађаје.*³⁷²

Најоштрију критику пише у тексту *Књижевни пеливан и његова исповест*, поводом књиге Јована Скерлића *Историја нове српске књижевности*, о којој је било речи у поглављу „Уређивање *Летописа Матице српске*“, на почетку овог текста. Не штеди најпознатијег српског књижевног критичара ни у једном сегменту.

С надувеном претензијом, уз халабуку добоша и дерњавау рекламе породило се Јован Скерлић новом, великом, шареном књигом... Докле се може дотерати с мало талента, а с много речи, с мало знања с много „прихваћивања“ показује животопис Јована Скерлића... Јоаким Вујић слаб талент, Сима Милутиновић уврнут талент, Јован Суботић човек без талента, Никанор Грујић писац од извесног талента, Љубомир Ненадовић ладан без осећања и без песничког талента, Милица Стојадиновић

³⁷¹ Савић, Милан, „*Дошљаци*, роман Милутина Ускоковића“, *Српство*, Нови Сад, 1913, бр.85

³⁷² Исто, бр.96

Српкиња нема поезије. Сви ђутуре без талента... И да није помогла мала аналфабетна Црна Гора, морали би још Стерију Поповића прогласити звездом тога доба. Њега који је од Молијера штипнуо и „Кир Јању“ и „Покондирену тикву“. То ја тврдим, ја, др Јован Скерлић (јер понајбоље знам како се то ради). Бадава се други труде да докажу да су то српски (пречански) типови, чисто српске (пречанске) прилике из оног доба и да их је Стерија верно фотографисао: у „Кир Јањи“ свог оца, у „Покондиреној тикви“ једну комшиницу и да су све особе из тадашњег вршачког друштва.³⁷³

Овим текстовима се Савић представио као достојан познавалац стваралаштва аутора о којима је писао, умешан у компилацији текстова и виртуоз у ткању сасвим посебних приказа, које су могли да читају, с подједнаким интересовањем, и обични читаоци из забаве, као и они чија је књижевност струка. Исто тако, његов допринос вредновању, истицању најквалитетнијег у свом времену, а код неких, којима је предвидео дуготрајност и није се преварио, је немерљив. То му све признаје и Милош Црњански, када говори о Савићевом књижевном делу. Није се устручавао ни од књижевне критике, а ни од отвореног напада на, тада неприкосновеног, Јована Скерлића. Да је показао своју свестраност, велики рад и упорност, није потребно посебно наглашавати.

ЛАЗА КОСТИЋ

Студија, под насловом *Лаза Костић*, прештампана је 1929. године у Новом Саду из *Летописа Матице српске, књига 320, св.1*. Замишљена да у 29 глава представи живот и стваралаштво овог изузетног песника и интелектуалца, успела је да се наметне као заокружени поглед на изузетан допринос српској књижевности, који је Лаза Костић дао. Савић је имао

³⁷³ Савић, Милан, „Књижевни пеливан и његова исповест“, *Српство*, Нови Сад, 1914, бр.40

намеру да Лазу Костића прикаже као човека, са манама и врлинама; песника, који је живео у свету изнад облака; интелектуалца, чија су знања дошла до изражаја у неколико области и коначно, као пријатеља, кога је много волео током свог живота. Започиње сећањем на први сусрет с њим, још у гимназијским данима.

Као у неко више створење, гледали смо у њега, мада је који старији друг помало и „вицловао“ на рачун нове појаве. Лаза је у оно доба био већ чувен као песник и духовит, доскочљив, ћеретало, а уједно као неки чудан светац, особењак који иде својим путем, најрадије неутрвеним и који чини све по својој глави, било коме право или не. Питао није већ онда никога за савет, а није ником допуштао да на њега утиче, иако му онда није било ни пуних двадесет година.³⁷⁴

То одушевљење Лазом, које је гајио млади нараштај, са својом тежњом променама, оданошћу Вуку и Милетићу, није благонаклоно прихватано код старијих. Код њих није било милости ни за Лазу, али ни за Змаја, Бранка Радичевића. Они су тешко прихватили новине. Савић доноси сећање самог Лазе Костића на излазак његове прве песме: „Баук“, која је могла да буде и пресудна, јер ју је уредник *Седмице*, Ђорђе Поповић, с подсмехом одбацио и рекао младом песнику да се мане посла, који није за њега. Ипак је песма штампана неколико месеци касније, са још две његове песме: „Збогом“ и „Верна душа“, а које касније сам Лаза није уврстио у збирку.

Лично Савићево познанство са Лазом Костићем датира осам година након првог сусрета. Упознао га је у „авлији варошке ниже реалке“, где су постојале справе за гимнастику, коју је Лаза редовно упражњавао цео живот. Дружили су се и у *Застави*, а када је Савић одбранио докторат из филозофије, показао је Лази своју дисертацију о устанку Пере Сегединца, о коме је Лаза написао трагедију. У даљем тексту враћа се на биографске

³⁷⁴ Савић, Милан, *Лаза Костић*, Нови Сад, *Штампариија Јовановић и Богданов*, 1929, стр.1

податке из живота Лазе Костића. Након основне школе, Лазу отац одводи у Панчево, где је завршио два разреда немачке реалке, потом похађао новосадску гимназију, када је становао у кући родитеља Косте Трифковића и том приликом је помагао Кости да савлада немачки језик. Правни факултет је завршио у Пешти и постао доктор права.

Према Лазиним белешкама, песмама и писмима, могуће је пратити његов развој и видети да је још у гимназији уплитао филозофију и поезију, а касније филозофији дао конкретнији облик у афоризмима, песмама или кроз ликове у *Максиму Црнојевићу*. Сваки његов рад је одраз његовог унутрашњег живота, мишљења и уверења, јер код њега није било лажних осећања. Након завршеног факултета радио је у новосадској гимназији као наставник латинског, немачког и ботанике. Помиње његова путовања из тог времена, у Москву и Праг и каже да је током живота радо путовао, међутим, сва та лепа путовања су остала литерарно неупотребљена. Путописи за Лазу нису били значајни, за њега је вреднији био човек. Савић је желео да Костића опише и дубоко интимно, па се осврће на његова писма Тони Хаџићу, ментору, поочиму и побратиму, још из студентских дана. Та писма га карактеришу врло живо, сликајући његову младалачку разметљивост. Највише пише о литератури, затим љубави, теревенкама, дуговима. Тада је била актуелна платонска, песничка љубав према Пави Станковић из Будима. Када је она испрошена, он пише Хаџићу:

*А опет збиља морам ти признати да се још нисам опоравио од ране. Бадава, љубав је једна и телесно и душевно, и видом и невидом. Ако поштено ороњаваш од ње, можда ћеш се и излечити којекако, ал кад год је рђаво време, кадгод се спрема каква бура, ево је где се буди, стара блуди.*³⁷⁵

Заљубљивао се Лаза и касније и удварао Јованки Кирковић, глумици, која је инспирисала песме „Под прозором“, „Љубавни двори“;

³⁷⁵ Исто, стр.14

„Погреб“; Мили Стефановић, Љубици Медаковић, на коју се односи песма „Неверице, моја веверице“, Милеви Кумануди, а о његовом култу љубави, Ленки Дунђерској, говори касније. У четвртој глави говори о Лазином суделовању у омладинском покрету, који је подржавао речима и пером. Савић истиче песму „Омладини на збору“, у којој налази жељу и намеру омладине, њен „очајни крик и наду“. Лаза Костић се и делом залагао за српство и још у младости се у њему родила склоност националној политици.

Најпосле су политика и с њом журналистика, бар на дуже време, сасвим овладале њим. Но како је и ту био стешњен, како ни машти, ни души није могао дати слободнијег маха, употребио је прву прилику да се врати слободи и слободнијем изливу својих мисли. Но, пре него што је ступио на широко јавно поље, прошао је Лаза кроз чиновничку и посланичку школу, а осетио је и како је „с оне стране браве“.³⁷⁶

Ухапшен је након повратка из Београда, где је био на свечаној прослави пунолетства кнеза Милана Обреновића и то због велеиздаје. У затвору, у Будимпешти, је провео пет месеци и тамо је настала песма „Међу звездама“. Ово искуство га није спречило да буде заступник на Народноцрквеном сабору, више година за редом. На покушај да се 1897. године поновно кандидује, Змај пише подругљиве стихове и штампа их с карикатуром. Овиме почињу њихове размирице, које ће потрајати следећих седам година.

Па као што се с неке стране Лази у смртни грех урачунало што је написао књигу о Јовану Јовановићу Змају, тако се исто може и Змај Јовану замерити што је свог побру и присног пријатеља извргнуо руглу. А знао је врло добро шта је у ствари... Јер Змај Јовановић је био злопамтило. Није он ни после двадесет година заборавио Лазину песму „Права Бранкова

³⁷⁶ Исто, стр.17

жеља", која је 1878., изашла у Српској зори, као одјек на Змајеву песму „Бранкова жеља”.³⁷⁷

Савић седму главу своје студије посвећује Лазином браку са Јулком Паланачком.

О тој вези написао је Лазин стари пријатељ Стеван В. Поповић ово: „Лазина невеста, најбогатија девојка у Сомбору, госпођица Јулка Паланачка, истрајала је у девичанској преданости пуних двадесет година напрама противљењу матере јој да своју јединицу уда за песника. И њена чврста карактерна оданост дочекала је на послетку успех, могла је пре неколико година, иако већ као старија девојка, пружити руку човеку чијим се генијалним спевовима с пуним жаром млађаног девојачког срца заносила”.³⁷⁸

Њена мајка је Лази загорчала многе тренутке, јер је он био у односу на Јулку сиромах. Тако је отишао у манастир Крушедол, где је писао и преводио и од тога се издржавао све до смрти таште. Потом је прешао у Сомбор, где су желели да му укажу поштовање и поставили га за председника своје читаонице. С Јулком је провео лепе године. Њену смрт је теже подносио, него што се очекивало, јер он никада није своја интимна осећања јавно износио, сматрао је да се она само њега тичу. То је време када је већ изгубио Ленку, а о њој Савић не говори много.

*Лаза је свој последњи песнички култ истински ожалио, као што жали наш народ, као никада никог. А у његовој последњој грандиозној песми *Santa Maria della Salute* треба онај скроз одани, онај темпераментни, страсни уздах разумети као последњи крик за давно изгубљеним идеалом, који му, слично Дантеовој Беатричи, свагда лебди пред очима, чекајући га тамо горе... Кад је његов последњи песнички култ, Ленка Дунђерска,*

³⁷⁷ Исто, стр.19

³⁷⁸ Исто, стр.25

*умрла, Лаза већ није крио своја осећања. Па ако се после опет показао као стари Лаза, јад му се толико ужљебио у душу, да му је можда тек онда лакше било кад га је слио у песму *Santa Maria della Salute*, којом је уједно и завршио свој песнички рад.*³⁷⁹

Што се Лазиног рада на Угарском државном сабору тиче, Савић налази да заслужује пажњу јер су га и Мађари симпатисали, иако их је у својим говорима често доводио у неприлику. Посебно се залагао за равноправност језика и писма. Често је боравио у Бечу, када је држао и предавања. Подсећа на његово предавање „Основа лепоте у свету с особитим обзиром на српске народне песме“. Лаза је од либералне владе у Београду, 1879, именован за секретара српског посланства у Петрограду.

О Лазину бављењу у Петрограду нашао сам од њега ово: „Ја сам провео у Русији више месеци после Берлинског конгреса, од 1880. до 1884; састајао сам се и са дипломатама, и са књижевницима и са новинарима сваке врсте.“ Осим тога, дошао сам до једне занимљиве анегдоте, коју имам да захвалим Николи Форовићу, који је много година живео у Русији, а у Лазино доба баш у Петрограду. По његовим речима наставио је Лаза у Петрограду свој начин живљења. Устајао је касно, облачио се лагано, вежбао са гвозденим ђуладима, доручковао је чаја, тврдих јаја, ајвара или хладног печења. У звању је био до шест часова и онда је у једном ресторану ручавао, за рубљу четири јела. Затим се шетао и одлазио који пут у клуб словенофила, где се нашао с кнезом Долгоруким, с професорима Ламанским и Милером. Легао је касно. Једаред оде на примање кнезу олденбуршком. Форовић му даде за ту прилику своју лепу бунду и Лаза се у униформи српског дипломате упути на пријем. Кад је послужитељ отворио врата дворане и стаситог Лазу пусти да уђе, зачују се гласови силног изненађења и многи му гости приступише. Домаћин га прими са смешкањем и рече му да су гости у први мах помислили да улази,

³⁷⁹ Исто, стр.25,27

*нико мање него Петар Велики. Тако је Лаза својом високом појавом, округлим образима, рупицом на бради, брцима и густом косом личио на тог великог цара.*³⁸⁰

Лазин боравак у Црној Гори представљао је посредовање између кнежева Милана и Николе, које се завршило објавом рата Србије и Црне Горе Турској. Савић је себи задао и да проговори о Лазиној нарави. Многи су, својевремено, веровали да су његов начин живота, немарност, мирноћа и владање собом, били извештачени. Бранили су га Ђорђе Натошевић, Јован Ђорђевић и Тона Хаџић, тврдњама да је одувек био самосвојан, да се одвајао од других. Према Савићу, он је своју „друкчију“ нарав донео на свет, као што је донео бистрину ума, песнички полет и генијалност. То му је донело и много противника, првенствено београдских писаца пореклом војвођана. Каже да је Лаза много патио од оних, који су умно или имовно слабији, од оних који су „само“ разумни, од „лености образованих“.

*У писму Миши Димитријевићу каже: „ако тако мисли већина мојих познаника, особито већина мојих негдашњих пријатеља, онда сам ја готов повући се сасвим, уклонити се са сваке јавне позиције у опсегу наше народне сфере, у којој би ма коме од њих, ма само његовој личној користи, могао сметати. Свет је велик. Док сам служио народу и начелима, која су ми била по себи света, нисам тражио синекуре, борио сам се већином „о свом руху и круху“; сад кад настаје опасност да паднем народу на терет, који би по свој прилици, бар по мишљењу оних пријатеља, већи био од користи што би га народ од мог рада могао имати- сад се могу без икакве замерке уклонити са позорнице мог досадањег живота, са резервом да се опет вратим ако гдегод у страном свету заслужим довољно „руха и круха“.*³⁸¹

³⁸⁰ Исто, стр.32

³⁸¹ Исто, стр.42

У анализи Лазине нарави истиче три његове особине, он налази да је једна симпатична, а да су друге две човечански разумљиве. Симпатична је била наивност, која га је водила кроз живот, па је видљива и у његовом песништву. Друга је „празноверица“ или неко осећање животне неизвесности, која се огледала у његовој употреби „Ако Бог да!“, у усменој, али и писаној форми. Трећа особина је била самовољност и тврдоглавост. Што би наумио, то би и урадио. Нанесене увреде, потекле из пакости, зле намере, никада није праштао. Онима, које је схватао озбиљно, није остајао дужан, али никада није оговарао. Био је господствен и у својим полемикама с Љубомиром Недићем и Богданом Поповићем. О њему је писао и Слободан Јовановић, тврдећи да је у његовим драмама „полазна тачка један неспоразум“.

За позније генерације остаће као интересантан психолошки проблем, противнички став на који је наилазио један тако велики песник као Лаза Костић. Збиља је тешко објаснити откуда су неке ситне спољашње особине Лазине могле да им се чине толико важне, да крај њих мање више превиде апсолутну величину његове појаве и јединствен уметнички карактер његових дела.³⁸²

Говорећи о његовом песничком раду, сетио се да је и сам Лаза говорио како не брза, него оставља да се утисци слегну, па да касније, а прође и година, из свега изникне песма. За овог песника поезија није била играчка, али није био спреман ни да „кулучи“. Тек када се у њему све слегло, сливао је у облик, пунио и китио великим и лепим мислима. Савић каже да нема ретка у његовим песмама, којим није хтео да каже шта је преживео и да то каже значајно и самосвојно.

Лаза је симпатисао с модерном поезијом, иако ју је на свој начин приказао. Модерна поезија не да се тако лако у везан слог спутати.

³⁸² Исто, стр.48

*Модерне мисли постале су сувише компликоване, сувише критичке за подједнаку меру стиха, која се боље прилагођава простим осећајима и представама. Тако компликоване, тако модерне мисли износио је већ и Лаза и за сваку такву мисао нашао је и стих који јој доликује... Тако је Лаза стварао песме, тако призоре својих драма, тако преводио Шекспира, тако писао прозу, а све одмах на чисто, што ће рећи да свој рукопис није даље ни дирао, а камоли да га је преписивао. Лаза је био можда једини књижевник који своје дело није по други пут читао и самокоректуру тражио.*³⁸³

Ова Савићева тврдња не стоји јер и он сам каже колико је Лаза радио на преправкама, како својих драма, тако и превода. Остаје нејасно зашто даје два суда на исту тему, толико опречна.

Обзиром да је био широко образован, знао француски, енглески, немачки и мађарски језик, владао руским, латинским и старогрчким, разумљиво је да је Лазино познавање матерњег, српског језика, било на висини, те да се није морао доказивати, упркос „филолошким пундравцима“ како их је називао Сима Матавуљ.

Владајући тим чудотворним алатом, најфинијим на свету, могао је песник Лаза Костић сваки јек и одјек своје душе приказати и истаћи. Могао је нежне и узвишене нити свога песништва, полет своје душе и својих мисли, дух и оштрину својих досетки, у уметнички, у озбиљни облик сплести и слити. Лаза је био песник који је у своју поезију улио, не само дубоке мисли, него их је на отмен, господски начин приказао. Лаза Костић је аристократа у књижевности... Поезија Лазе Костића толико је пуна животног искуства и збиље, да захтева мисаони рад да се схвати и присвоји. У свакој његовој песми треба тражити и наћи дубљи смисао и

³⁸³ Исто, стр.57

*значај. Треба песму изнутра посматрати, у њу се ставити, сазнати јој постанак и развитак, ако смо ради да нам се укаже сва њена лепота.*³⁸⁴

Како је животно био самосвојан у односу према својим вршњацима, то је и у поезији био исти. У његовој искрености лежи истинитост његове поезије. Код њега нема лажних осећања, оно што је написао, то и осећа. Његовом се песништву мора веровати, јер ни у животу није био дволичан.

*И тако је Лаза пошао својим путем и удесио себи и техничку страну, те ју је у својој лирици, својим замислима и потребама прилагодио. Њему је више стало до ритма него до слика, пошто је и важнији. Више му је стало до тога да слик не квари мисао и смисао, него да је потпуно коректан. Тако му онда песништво утиче истински, с тим пре што у поезији као и у животу није умео афектирати, пренемагати се. Његови су стихови изливи његове личности. Лаза је у својој личности био и остао прави човек с многим одликама, а и с многим слабостима, какве су већ у људској нарави. И стога је Лаза сасвим јединствен, што нам даје у савршено саливеном облику своју силно искрену и богату исповест срца и духа.*³⁸⁵

Колико Савић цени његову поезију, говори и тврдња да је међу нашим старијим песницима, једини он прави уметник. За Савића ни Змај, ни Бранко, ни Јакшић нису у толикој мери уметници, иако су велики песници. Из књиге Лазе Костића о Змају, наводи ставове о песниковој суштини.

„У обичних људи има два главна душевна стања, јава и сан. У необичних, особито у песника и уметника, има још једно треће, то је занос, инспирација... У песничком заносу не престаје свест, не гаси се воља, само што свест постаје другарица, управо службеница заносу, те га служи и кад је занос престао, тек после нам прича како је било. Својом вољом доћи у

³⁸⁴ Исто, стр.58,59

³⁸⁵ Исто, стр.60

какав било песнички занос, то не може нико. Он може одложити причање, спевавање, сликање, композицију онога што му је занос оставио, он може поновити и понављати у сећању један исти занос...

Није песников идеал о жени у живом створу, већ у његовој души. Она је пролазна, промењива, али душевна самоклица остаје вечно. Кад песник умре, она га отпрати, она оде с њим на други свет, а своју слику остави живом потоњем свету у песниковој песми.¹⁸⁸⁶

Истиче значајне фазе у Лазином стваралаштву; прва од 1858. до 1862. године, која се завршава песмом „Погреб“; песмом „После погреб“ почиње друга фаза, која траје од 1862. до 1864. године. Ову фазу назива бујним добом, када је песник постајао све силнији и већи. Помиње неке песме: „Еј ропски свете“, у којој је мало њих видело грандиозну мисао о тиранији на небу, већ једино бизарност, да су „звезде штрецави жуљеви на божјој стопи“. Пита се каква је нежна лепота исказана у наивном признању „Међу јавом и мед сном“. Налази да су нарочити квалитет његове поезије поређења. У песми „Моја звезда“ види Лазину веру у бесмртност душе и бесмртност Бога, а он сам у њој налази бесмртну лепоту. Нежност у песми „Последња ружа“ се „неда раздробити“. Саветује да се чита у самоћи, гласно, више пута, јер се тако откривају њени слојеви. Што је ова песма нежношћу, то је „Прометеј“ својом снагом, „својим јогунством, лазинским јогунством“. Трећа фаза би била време до 1867. године, када су настале песме: „Вуку Караџићу“, „Певачка химна Јовану Дамаскину“, „До појаса“. За њих каже да се не казују саме, јер у много случајева песник чува тајну, нарочито ако није само његова. После 1877. године пише мање, јер је био активан у дипломатији, новинарству и политици.

Лаза Костић је написао четири новеле: *Минехаха*, *Чедо вилино*; *Махараџа* и *Мученица*. У првој, *Минехахи*, реч је о животу америчких

³⁸⁶ Исто, стр.61,62

Индијанаца у доба њихове борбе за опстанак. Она је огледало нежне, невине љубави, која трпи и одлази са света; *Махараџа* је израз силне, жарке, разорне источњачке страсти; „Чедо вилино“ је за Савића песма у прози. То је песничка прича, чија је тема косовска погибија. *Мученица* одудара од Лазиних дела и за Савића је неуспела. *Максима Црнојевића* је почео да ради 1860, а завршио је 1863. године, па још 1864. врши преправке. Ово дело је дуго чекало да се појави на позорници. За Савића је то најпоетичнија драма српске књижевности. Неки критичари је пореде са *Хамлетом*. Има и оних, који су замерили постојање два јунака, активног Иве и пасивног Максима. У овом делу студије се осврће на критике Светислава Стефановића и Фрање Марковића, али и сам разматра трагично у драми. Десетак година касније настаје друга трагедија *Лера Сегединац*, за коју каже да је све у њој озбиљно, реално, историјски и уз лепу дикцију. Наводи део критике Мише Димитријевића, која је афирмативна. Што се представе тиче, одиграна је 1882. у Новом Саду и оцењује да је Тона Хаџић „дело за позорницу удесио тако исто сакато као и *Максима Црнојевића*, па је имала слаб успех. Помиње и критике С. Стефановића и С. Јовановића, у којима образлажу трагику у делу. Говори о националном моменту у делима Лазе Костића.

Многи озбиљни критици говоре како је Лаза Костић најснажнији израз романтике у нас и да му се сав књижевни, бар песнички, рад може у романтизам урачунати. То се тврдило у различитим варијацијама, док није најпосле Милан Будисављевић, у свом великом говору о Лази, тај романтизам назвао национализмом, узимајући према тумачењу професора Матије Мурка, национализам као једну грану романтизма. Наш национализам је крштен утопијом, занесењаштвом.³⁸⁷

Док се многе Лазине лирске песме крећу националним трагом; баладе, епске песме, па и приче, чисто поетским, понекад

³⁸⁷ Исто, стр.87

романтичарским, дотле су драме реалистичке. Отвара и питање проблема у његовим драмама, заправо, истакнутог задатка који треба да се реши, постављеног питања на које треба одговорити.

У „Максиму Црнојевићу“ је проблем како ће се Иво према новим, непознатим приликама на дому, Максимовим богињама, владати, да ли ће Максим и Црногорци пристати на његов план; да ли и како ће се Црногорци искобељати из кривих и лажних прилика, у које су ушли са Ивове хвалисавости, сујете и јогунства? Дабоме, да то не може бити на леп начин, нити се лажни положај може дуго одржати. Ни у животу, па ни у његовом одсјају, песништву... У „Пери Сегединцу“ је проблем како ће се Пера и остали Срби према митрополитовој намери о унијаћењу владати; да ли и како ће се Пера у свом положају као бунтовник против ћесара одржати..У „Гордани“ је проблем како ће се Гордана према мужевљевој увреди, како према вести о његовом ропству држати?³⁸⁸

У двадесет и трећој глави се бави женским карактерима у Лазиним делима. Како је и у животу Лаза био осетљив према женама и поштовао их, то је пренео и у своје радове.

За приказ девојке, има Лаза читаву скалу нежних лирских звукова. Он нас води кроз све степене њеног душевног развитка. У њој је клица осетљивости и кад се појави „онај прави“, онда се осетљивост развије и постаје осећање које набуја до чисте девојачке љубави. Такву је онда чува и пре ће је одвести у „онај свет“, него што ће допустити да се чисто девојаштво и најмање скине с ње. То је додуше идеалисање, али кад хоће девојку као такву да прикаже, мора тако и радити, иначе му предмет не би залужио узвишени назив „чиста девојка“. Има Лаза у својој поезији и другог женскиња, па зашто да нема и таквих у којих и „душа мирише“.³⁸⁹

³⁸⁸ Исто, стр.89,80

³⁸⁹ Исто, стр.91

Само су две мирисних душа и то Валадила у *Минадиру* и Јула у *Пери Сегединцу*. Валадилу је опевао када је и сам био млад, па је у њу преточио свој сан о девојци и девојачкој љубави. Јулу је дао у најчистијем светлу, она воли и одлази недирнута са овог света. Анђелија из *Максима Црнојевића* је страсна романса, она није икона, већ слика млетачког уметника. Ту је и Филета из исте драме, љубоморна и осветољубива, у вечном антагонизму. Љубица у *Пери Сегединцу* је куртизана, која би поред плаћене љубави хтела и праву. Варају се они који Лазину Далилу сматрају блудницом, она је презирала сав мушки род, осим Самсона. На њему је волела снагу и храброст. На највећој висини је Гордана, јер не преза од тешкоћа и опасности, женска глава, мудра глава. Мару, жену Пере Сегединца је обасјао сјајем женине љубави и оданости, толико снажно да се све друге особине губе. Посебно је израђен карактер Јевросиме у *Максиму Црнојевићу*. Она је дата у односу на мужа и на сина. Она је и љуба и мати, али кад полуди, само је мајка. Ту је Лаза уздигао светињу мајчине љубави.

Лаза Костић се бавио и превођењем, али се Савић осврће на *Илијаду*, чије је делове превео, као и на преводе Шекспирових дела.

*Лазини преводи, како Хомера тако и Шекспира, заслужују свако признање. Он је, преводећи тако славна дела, исповедао назор и изреку Гетеа. „Свака је књижевност најпоследње досадна самој себи, ако се туђом припомоћи опет не освежи“, те хтеде да и у нашу књижевност унесе дух туђих великана, да је тим освежи и дигне.*³⁹⁰

Лаза Костић је писао и студије: „Илијада, поглед на једну лепу главу“; „Гете и његова народна свест“; „Ромео и Јулија, једна понуда“; „Примедбе на одношаје вештине ка природи“ (Н. Чернишевски) и многе приказе штампаних књига. Овиме је Савић желео да истакне

³⁹⁰ Исто, стр.102

интелектуалну надмоћ Лазе Костића и његово самоуверено упуштање у многе теме.

Осим Тоне Хаџића, Лаза је много волео Симу Матавуља, што Савић не пропушта да наведе. Њихово познанство сеже у време заједничког боравка у Црној Гори, а пријатељство је непомућено трајало целога живота. Велико пријатељство га је везивало и за самога Савића. Каже да је Лазу прихватио са врлинама и слабостима јер је знао да је племенитог срца и да му је оданост и наклоност узвраћена.

У последњој глави, поговору, Савић каже да је Лазина појава у животу и у књижевности таква да заслужује, колико наклоности, толико и озбиљног посматрања и разумевања. Његов рад је велики, разгранат и садржајан. Заслужује да се памти, не само као песник, већ и као истински родољуб. У овом раду држао се онога што је од поузданих људи чуо, а нарочито онога што је Лаза у својим писмима, списима, песмама наводио. Износио је и туђа мишљења, али и то су били „озбиљни“ људи. Бавио се његовим књижевним радом, а рад на пољу дипломатије и новинарства је оставио потоњим нараштајима.

Овом студијом Савић је дао заокружену слику о Лази Костићу, бар када је реч о његовој личности. Употребљено је сва сазнања до којих је могао доћи, а није штедео себе у погледу прикупљања грађе. Безбројна су писма, како она која је разменио са песником, тако и кореспонденција песника са другим књижевницима или пријатељима, била прави извор сазнавања. Ту су и записници са сабора, цитати из туђих чланака и радова. У појединим деловима има чак и претеривања, па се на тренутке чини да Савић губи нит. Овај утисак произлази из чињенице да анализирани текст није целовито дело. *Матица* је штампала дело са скраћењима својих рецензената, који су према својим мерилима одступали

од оригиналног рукописа Милана Савића.³⁹¹ Намера Милана Савића је била да искаже своје дивљење за све што је Лаза иза себе оставио, али и да у свом времену вреднује његово наслеђе. Признавао му је мане, али, како је сам био широкогруд човек, он је Лазиним врлином све наткрилио. У њему нема љубоморе, суревњивости, ни сумње, подигао га је на заслужени пијадестал. Сама студија је могла, у техничком смислу, бити прегледија и јаснија. На први поглед је хаотична. Више пажње је посветио Лазиним драмским делима, него поезији. Читалац би очекивао да спознаје о Лазином интимном животу, његовим љубавима, које су инспирисале интимну лирику, подробније изложи кроз песме, које су о тим љубавима написане. О Ленки Дунђерској говори кроз напомене. Може се то тумачити и као потреба пријатеља да оно најинтимније, можда најпотресније, што о свом пријатељу зна, сачува од радозналаца. У свему осталом се трудио да буде објективан, па је ова студија, у сваком случају, значајан допринос у откривању Лазе Костића.

Ову Савићеву књигу су приредили и поново штампали Миливој Ненин и Зорица Хаџић. Она је обogaћена и њиховим текстовима, Миливој Ненин је написао предговор „Савић Милан и Костић Лаза“, а на крају књиге је додатак Зорице Хаџић „Непозната писма Лазе Костића Антонију – Тони Хаџићу“. Ненин оцењује ову књигу као „причу о пријатељству, али и причу о злом памћењу“.

Ово дугогодишње пријатељство Савића и Костића сигурно је имало своје фазе, успоне и падове, подршке и неслагања. Све је то сагледао Милан Савић и схватио на време колико је важно шта ће о великом песнику написати. Зато је све личне замерке, које је сигурно имао јер су се добро познавали, оставио у ћутању свог срца, а на светло дана, за све који

³⁹¹ Потврду овог става може се наћи у објављеној књизи: Милан Савић, *Лаза Костић*, Београд, *Службени гласник*, 2010. (књигу су упоредили са рукописом, проширили и уочене грешке исправили Миливој Ненин и Зорица Хаџић)

су знали или ће тек откривати Лазу Костића, изнео само оно што је сматрао да треба рећи. И због тога му велика хвала.

МЛАДИ МИЛЕТИЋ

(његова писма Јовану Хаџићу Светићу и преписка с Јованом Ђорђевићем)

Приказ под овим насловом објављен је 1921. године у Новом Саду. Већ у приступу (предговору) Савић ограничава своје намере и каже да не жели да прикаже целокупан Милетићев рад. Намерава да се позабави оним делом његовог живота, када још није био „Милетић“ у елементарном смислу тог имена. Жели да изложи његову младост, снове и жеље, када је тежио науци и песништву и није мислио о политици. То је доба до настањивања у Новом Саду, док није напунио тридесет година, које сам назива „вршком своје младости“. Савић каже да је Милетићев живот био отворена књига, јер је живео јавно, „међ стакленим, провидљивим зидовима“.

Њему је сваки био добар све дотле, док од таког није што противно искусио. Онда, бар у тренутку разуверења, био му је опет сваки црн. Такви могу бити само људи отворене, племените, пожртвоване нарави, који у начела, од њих исповеданих и заступљених, улажу сву своју личност, па и сам живот. Такви људи онда постају у одсудним тренуцима неодољиви и њихова реч и њихова воља води свет оним правцем којим полазе сами. Такви људи постају у срећним, успелим тренуцима гласно обожавани хероји, у несрећним и неуспелим, тихо обожавани мученици и народни угодници.³⁹²

Својом искреношћу пленио је своје вршњаке, талентом надвисио, а вољом водио. Био је предодређен за вођу. Савић је изворе за овај приказ

³⁹² Савић. Милан, *Млади Милетић* (његова писма дру Јовану Хаџићу Светићу, његова преписка с Јованом Ђорђевићем), Нови Сад, *Књижарница д.д.Натошевић*, 1921, стр.4

нашао у чланцима Јована Ђорђевића, Мише Димитријевића, Димитрија Руварца, Лазе Захаријевића и Богобоја Атанацковића, али најважнији прилози су била писма, која је Милетић размењивао са Јованом Хаџићем Светићем и Јованом Ђорђевићем. Ђорђевићу се у писмима обраћа као другу, вршњаку, истомишљенику, а Хаџићу као родитељу, искреном пријатељу и старатељу. Хаџићу се у сваком писму обраћа поверљиво, тражећи од њега савет, упутство или му откривајући жеље, тежње, намере. Милетићев живот је у најтешњој вези с Јованом Хаџићем све до њиховог разиласка 1859. године. Многи мисле да је разлог њиховог разиласка политика, али није их политика удаљила. Савић наводи разлоге разиласка, позивајући се на „најпоузданије“ изворе. Између Јована Живковића, Милетићевог школског друга и пријатеља, и Хаџићеве средње кћери Милице, развила се нежна љубавна веза, коју је Милетић с одушевљењем пратио. Извесни Јосиф Матић, умировљени мајор, „господин који није имао никаква посла, осим да често код Хаџића руча и да се као пријатељ породице сматра“, доводи новог „ђувегију“, Светозара Барића. Хаџићка је успела да ћерку раздвоји од Живковића и вери са Барићем. Кад је то Милетић чуо, зарекао се да у њихову кућу више никада неће крочити, што је и испунио. Савић каже да су погани језици прекинули, не само љубавну везу два искрена и поштена срца, него и везу поочима и посинка, која је трајала двадесет година.

Милетићев корак одговара потпуно његовој нарави и његовим назорима. Он је ту видео не само велику неправду, него и велику увреду нанесену њему и његовом пријатељу...

Поред сплеткарења и подбадања од стране најближих, Милетићу је сметала и све незгоднија бивала Хаџићева хегемонија, премда ничим

*неистакнута, њему који није подносио никога ни уза се, а камоли, ма и умишљено, над собом.*³⁹³

У другој глави, „У Новом Саду и у Пожуну“, Савић креће од Милетићевог школовања. Каже да га је отац, мошорински чизмар, довео у Нови Сад и да га је Хаџић примио, не само у гимназију, већ и у своју кућу. Што се учења тиче, он је увек био први у разреду. Гимназијско образовање је завршио 1844. године. Из тог доба су сачувана три писма Хаџићу и сва три су писана старим правописом и језиком. Из њих се види како је осамнаестогодишњи Милетић пратио српску литературу, за коју се живо интересовао. Будући да није добио место у Текелијануму, у Пешти, он на студије одлази у Пожун, са стипендијом митрополита Рајачића. Из два писма, из 1846. и 1850. године, видљиво је да Милетић пише чистим језиком, али још старим правописом. У Пожуну је завршио обе године филозофије. Писмо из Пожуна сведочи о бујности његових мисли и жеља. Отаџбина му је била тесна, оскудна у науци, па жели на Запад, у Немачку, да упозна свет, али му прилике нису дозволиле. Школску 1846/47. годину је провео студирајући права у Пешти. Тамо се одмах прикључио српској омладини и на једном од састанака изнео идеју да са пожунским студентима издају књигу, под насловом *Славјанка*. Од 23 песме, које су требале бити штампане, 12 је написао Пајо П. Шапчанин, 6 Милетић, а ту је прилог имао и сам Савић. Будим и Пешта били су у то време средиште српства ван Србије. Ту је било школско надзорништво, Матица српска, Текелијанум, студенти, трговци, а ту су се на сајмовима састајали Срби из свих крајева. Милетић је сигурно о свему писао Хаџићу, али та писма нису сачувана.

Тако је онда Славјанка угледала света и о њој је Станко Враз написао врло повољну поздравну белешку. Та година, 1847., била је уопште значајна по српску књижевност. Осим Славјанке, појавио се Вук са

³⁹³ Исто, стр.9

својим преводом „Новог завета“, владика Петар Његош са својим „Горским вијенцем“, Ђура Даничић издаде свој „Рат за српски језик и правопис“, Бранко Радичевић књигу својих „Песама“. Све догађаји какви се до то доба нису стекли ни у једној години.³⁹⁴

Те је године отишао Милетић у Пожун да настави студије права. Из дела „*Опет у Пожуну*“, тог другог доба, нема Милетићевих писама Хаџићу, али има Јовану Ђорђевићу, који каже да се из њих види дух, који је тадашњу српску омладину покретао. *Славјанка* се у Пешти није могла штампати због цензуре. О томе Милетић пише Ђорђевићу и каже: „*Славјанку без духа издавати горе је него никакву*“, али је добио обећање омладине из Београда да ће се укључити у издавање *Славјанке*. У међувремену су се многи уплели у уређивање и издавање, што је погађало Милетића и он у писму Ђорђевићу, из јануара 1848. године, јасно изражава свој став.

...ал њеним издавањем највише се слави слога младежи, а кроз младеж род српски. Лажна је свака слава, која се оснива или на уображењу једнога или мњенију неколико њих, а права је слава само последица добрих, за општу ствар учињених дела и зато је од славе младежи и слава рода српског неразлучна. А ако се ко труди, да колико може, слави младежи и рода српског допринесе, зар да му за то одмах на пут станемо, што не би ради да и на њега један зрак падне, особито у ствари, коју ионако један само поспешно као уређивање обављати може.³⁹⁵

То писмо, када је Милетићу било двадесет и две године, Савић сматра веома важним јер у њему налази принцип и програм његовог будућег рада. Каже да те речи нису празне фразе, него његово срце и ум,

³⁹⁴ Исто, стр.22

³⁹⁵ Исто, стр.34

те да је Милетићев каснији живот и рад оправдао ове речи. Пештанска омладина је желела Милетића за уредника *Славјанке*, али да се она штампа искључиво новим правописом и да прихвата прилоге како се буду слали. Нове прилике у Угарској су онемогућиле издавање и сваки рад на том пољу.

У глави „Милетић и Бранко Радичевић“ Савић се осврће на догађај, који је довео до несугласица и отуђивања Милетића и Б. Радичевића. Познато је да је 1847. године Радичевић штампао своје песме.

Што Вук својим давнашњим проповедањем, што Даничић својом брошуром „Рат за српски језик и правопис“, не моглоше учинити, учинио је Бранко својим „Песмама“: он привуче сву омладину Вуку и осигура опстанак новом правопису и народном језику. Бранко је своје песме и посветио „српској омладини“.³⁹⁶

Као одговор на то издање, изађе у *Српском народном листу* „Ограда“ пожунске српске омладине на песму „Пут“, у којој је Бранко исмејао све старије српске установе, Матицу, *Српске новине*, калуђере, песнике, професоре. „Ограду“ је написао Милетић.

...ми који будућности српској на сусрет идемо, нећемо у том смислу прошлости руку пружити, да међ ону браћу, коју је она раставила, особито међ најрођенију српску браћу, крв и нож бацамо. Ово су врашке намере, а њима служити нечисти су послови, но наш ће задатак целог живота бити, колико више узмогнемо на братској слози радити... на ове намере и погрде Радичевића никако пристати не можемо, чега сен са посвете, наравно и на нас пада и због тога се против ове и сваке будуће овој подобне посвете од наше стране јавно ограђујемо, јер мислимо, да, као што је он могао тако

³⁹⁶ Исто, стр.38

*недостојну посвету младежи српској наменити, тако и њој право остаје посвету не примити.*³⁹⁷

Овим поводом Јован Ђорђевић је писао Милетићу и осврнуо се на питање језика. Он сматра да би било најбоље прихватити херцеговачко – ије-, због гипкости и јер су њиме најлепше народне песме спеване, а што се правописа тиче, није за попуштање. Милетић је одговорио.

*О видимо ми добро куд теже овакови, и туђинци и нашинци, занешени, у коју компанију и Бранко спада, који проповедају да је камен целе мудрости -ј,-љ,-њ, и да земља без њих прослављена бити не може: код којих је онај, који се само језиком бави, најславнији Геније и Репрезентант све учености, а Доситеј и сви други после њега, који су што о ствари писали, ништа не ваљаду, јербо су бојаги језик кварили, мада је Доситеј, што се свога тиче, жицу народну погодио, да га Вук никад, ни у најпростијим стварима неће домашити моћи.*³⁹⁸

Савић увиђа да је Милетића срце навело да напише „Ограду“. Њега је болело што нападају људе зато што се Вуку нису приклонили, иако су осведочени родољуби. Бранко и Милетић се нису могли дружити и клонили су се један другог. Када је Миша Димитријевић, једном приликом, питао Милетића о Бранку, он му је одговорио: „Био је међу омладином признат и уважен. Ја се с њим нисам могао дружити. Мени се није допадао. Био ми је сувише фриволан“. Гига Гершић говори у својој расправи о Милетићу 1901. године.

³⁹⁷ Исто, стр.38,39

³⁹⁸ Исто, стр.45

Милетић је 1848. још био младић (у 23. години), није играо нити је још могао играти главну улогу, али је одиграо већ понеке епизоде, ишао у народ, звонио „на ларму“, бунио и соколио народ на отпор и борбу.³⁹⁹

Милетић је 1848. године студирао у Пожуну са још 40 студената Срба из свих крајева и с њима одлази на Земаљске саборе. Тим приликама је и говорио. Шесту главу овог приказа Савић започиње тврдњом да Милетићева биографија тек чека свога писца јер он о себи није ништа оставио.

Чудновато се морао Милетић осећати кад је после револуције дошао у Беч, да продужи правне науке. Он, који је играо прву улогу међу омладином, који је учествовао у српском покрету 1848. и 1849., он, који је био изасланик омладине код Главног одбора у Карловцима, оне власти, која је под звекетом оружја управљала са тада новоствореном Војводином, он, који је био у битки код Т.Бечеја, он мораде сести у ђачку клупу.⁴⁰⁰

Милетић је тада био стипендиста кнеза Михајла и у то време су у Бечу студирали Бранко Радичевић, медицину и Ђура Даничић, филологију. Са Вуком је слабо општио, Бранко и Даничић су ишли Вуку често. Он је ретко одлазио јер је био под утицајем Хаџића Светића, а тек касније је прихватио Вуков правопис. Зато је радо читао дела других Словена, Пушкина, Мицкијевича, Колара. Интересовао се за уметност, па је често посећивао позоришта и оперу, иако није био музикалан. То се интересовање, када се почео бавити политиком, посве изгубило. У Бечу је, међутим, радо гледао комаде, Шилера, Гетеа и Шекспира, јер их је читао и често цитирао. Што се студија тиче, био је потпуно посвећен науци. Он није водио весели студентски живот, али је у друштву био омиљен, а његово познавање права је свима импоновало. Из овог периода има доста

³⁹⁹ Исто, стр.51,52

⁴⁰⁰ Исто, стр.54

писама и Хаџићу и Ђорђевићу. Што се финансија тиче, он у то време не живи лако. Стипендија коју је примао није била довољна за живот.

Моји дани уредно теку, пре подне преправљам се за полагање мои наука, после подне практикурам код г. Дворчака; трипут у недељу дајем сатове синовима г. Николића (баронима Федору и Михаилу), јер другога није хтео имати, те заслужујем тако оно што ми за брата у граду треба. С Мишом у недељу преподне и кад нам се иначе може, латински стил и српски језик граматикално претресам. За потребе моје тече ми кнежевска штедрота, хвала Богу, задовољно живим.⁴⁰¹

Писма из јануара 1855. године су последња из Беча јер се Милетић сели у Банат, у Лугош, где је добио намештење судског чиновника. Одатле пише да се за кратко време уверио како ово звање није за њега. Разочаран је местом и каже да у њему осим једног купатила, ничег нема, да су људи за разговор никакви. Нема честите гостионице, а вино лоше, „једном речи сама је тама и чама“. У новом писму Лугош назива заточењем. Од суше свуда прашина, а од кише блато, људи немили, никога у кућу не примају, а чиновнике сматрају привременим. Свако једва чека да одатле оде.

Власи мрзе на Србе и све остале, Маџари и на једне и на друге. Чивути ником пријатељи нису, закупили су аренду варошку од коморе за 25 хиљада на продају вина по бечкој мери и цени, које нико без опасности здравља пити не може. Грожђе овде није слободно до после бербе продавати.⁴⁰²

У јануару 1856. године пише Хаџићу.

⁴⁰¹ Исто, стр.76

⁴⁰² Исто, стр.88

*Господине! Док сам се кроз таму положења и разне непогоде живота до овог јасног зреника, с кога сад као свршен човек свет овај посматрам, пробио, више ми је најсјајнијих и роду српском звезда стазу живота мог осветљавало, али ниједна тако љупко и постојано, као сјајна звезда живота Вашег, која ми и сад зрацима високе благонаклоности и велеважног пријатељства зреник мој најјасније обасјава.*⁴⁰³

Милетићу је тада тридесет година, положио је адвокатски испит и послат је у Оравицу по наредби министарства, на неодређено време. Посао му је био да се бави криминалним досијеима. Он размишља о женидби и моли Хаџића, да он или његова жена, разговарају са господином Брановачким и његовом ћерком Софијом о њему, те да му јаве што јаснији одговор. У писму из 1856. године већ је и сам дошао до закључка.

*...још без компаса блудим по усколебаном мору чувства и мисли мојих. Ја осећам сву теготу времена, у ком се поред свих личних условија без неког материјалног фонда одсудни корак учинити не може, ни темељ среће положити не да.*⁴⁰⁴

Након тога му је понуђено напредовање у чиновничком звању и он одустаје од адвокатуре. У свом последњем писму Хаџићу, из јуна 1856. године, пише да је дао оставку на звање и да је упутио молбу за адвокатуру у једном од градова: Нови Сад, Темишвар, Бечкерек или Сомбор. Ту излаже и своје размишљање о браку.

Ја само две, просвећеног човека достојне цели признајем: опште благо и брачно стање. Први је задатак његов као човека, друго као индивидуума; једно му славу с неба скида, друго му рај на земљи гради. Ово су два полукруга живота људског, небесни и земни. Срећан је

⁴⁰³ Исто, стр.90,91

⁴⁰⁴ Исто, стр.95

*потпуно, ком се оба у животу осветле, несрећан потпуно, ком се оба помраче... женити се не могу, то ми и разум и искуство оскудног живота забрањује. Ако до доброг стања и дођем кад, у ком би се добро оженити могао, то ће без сумње доцне бити. Следује да је најпапетније за мене резигнирати на тежњу једну, која је за времена недостижна.*⁴⁰⁵

Извештава да му је Ник Крстић у Београду понудио професуру, римско право и народну економију. Није се одважио, јер би се морао припремити да предаје, а они га нису могли чекати. То је последње писмо Хаџићу.

Ова писма Хаџићу и Ђорђевићу су најпоузданији извор за биографију Милетићеве младости. Савић прво доба, пожунско, назива његовим пролетњим добом. Након њега прешао је на научно и филозофско, тражећи у прошлости услове за будућност. Покрет 1848/49. године прекинуо је сваки рад, па и књижевни рад српске омладине. Одлазак у Беч донео је учење. У писмима из Оравице Савић види већ уцртан Милетићев прави колосек. Ступањем у ово доба живота Светозара Милетића, завршио се Савићев задатак.

У девет глава, насловљених према боравиштима Светозара Милетића, Савић је, кроз кореспонденцију Милетића са Јованом Хаџићем Светићем и Јованом Ђорђевићем, успео да реконструише године младости, школовања и првог запошљавања. То још није Милетић, који ће означити једну еру у животу Срба у Угарској, али су видљиве назнаке, елементи из којих ће се развити. Писма су опширна и исцрпна, писана и старим и новим језиком, и старим и новим правописом. Сва одишу временом, друштвеним манирима, господственим обраћањем. Та опширност у неким случајевима иде до детаљисања, посебно када Милетић жели да о конкретном догађају извести Хаџића, па се у више наврата извињава због

⁴⁰⁵ Исто, стр.99,100

дужине. Она су вредан извор сазнања јер су интимна, тиме и потпуно искрена, па омогућавају увид у унутрашње стање младог Милетића.

Што се Савића тиче, он није прекомерно коментарисао, нити претерано анализирао. Трудио се да само одреди правац, ток догађаја описаних у писмима. Успео је да оживи младог Милетића, да га приближи читаоцу и понеког заинтересује за даље истраживање у том смеру. Ово је интересантан приступ, у ком сам Милетић говори о себи, а да није у питању аутобиографија. Савић је овде показао да је добар познавалац архива Матице српске, али и других поузданих сведока времена и живота Светозара Милетића. Сам Савићев текст је истовремено мемоарска грађа, али и драгоцен портрет човека, о коме се више знало из његових зрелих година и политичких активности. Савић је дао генезу настанка историјског Милетића.

УРОШ ПРЕДИЋ

Иако није објављена у облику брошуре или заокруженог рада, него у пет наставака, 1900. године у листу *Позориште*, а 1903. године, у понешто измењеном облику, у *Бранковом колу*, ова краћа студија заслужује да се уклопи у сличне, које су се тицале живота и стваралаштва значајних људи, уметника, који су означили једно време. Савић је преузео задатак да покуша, из угла посматрача уметничке слике, да приближи, објасни и разуме свет сликарства, посебно црквеног сликарства, Уроша Предића.

*Приказ Божанства и светитеља у православној вери нашој утврђен и освештан је већ тако, да се од одређених начела не сме и не може одступити никако, а да икона не утиче друкчије, него што би јој у суштини било.*⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Савић, Милан, „Урош Предић”, *Позориште*, Нови Сад, 1900, бр.7, стр.25

Каже да су сви наши сликари, који у завичају раде, морали да се опробају у црквеном сликарству, а осим тога и у портретисању, што и није дијаметрално различито. Многи од њих су постали мајстори, у покушају да постигну узвишени идеал божанства и светитеља, али су занемарили своју машту. То је разумљиво јер су они само на овом пољу рада могли нешто да зараде, као и европски ренесансни сликари. Проблем је био што они нису радили за образоване, људе од укуса, који би им могли бити од помоћи, већ за необразоване и некритичке људе, које није било тешко задовољити. У таквој ситуацији нестајала је амбиција код сликара и они су се задовољавали занатлијском израдом. Појава Уроша Предића донела је нови израз јер је унео нови приступ изради икона.

И сад су били ти кругови задовољни, па и више него задовољни. Видели су да то нису шаблонски светитељи, из чијих се лица не може ишчитати ама баш ништа, видели су да ти светитељи не стоје ту као шарене сенке, већ да говоре језиком својим, да исказују моралну вредност и да побуђују у гледаоца сличне мисли, које су водиле њих.⁴⁰⁷

Сметњу развоју сликарске уметности, Савић види у томе, што се у цркву не уносе и они призори из Христовог живота, који нису установљени као празници. Верује да би Предић, да може и сме осликати оне моменте које сликарство још није исцрпело, успео да улије нови дах црквеном сликарству. То ново он назива драмским. Као доказ беспрекорног Предићевог укуса набраја иконе Срба светитеља у бечејској цркви: свети Симеун, Стеван Дечански, Урош нејаки, кнез Лазар. Каже да те иконе треба гледати, а не само видети. Осврће се на икону „Рођење Христово“, у којој је ноћ „виднија“, јер није обична ноћ, него она у којој се родио Спас, нова светлост, која је дошла света ради. У икони „Крштење“ види Исусово лице још увек као људско, на „Преображењу“ је прелазни тренутак, већ га обасјава божански сјај, а на икони „Ускрс“, његово лице је божанско. У

⁴⁰⁷ Исто, стр.26

иконама „Вазнесење“ и „Силазак светог духа“ он види необичну драмску пулсацију. Капела патријаршијског двора у Сремским Карловцима је мала збирка сликарске уметности. Патријарх Георгије Бранковић је украшавање капеле поверио Урошу Предићу и он је то сјајно обавио.

Слушао сам од других, а и мени се чини, да су од већих икона најзначајније уједно и најлепше. Богомајка с божанственим чедом на руци, надмаша све такве иконе, које сам видео у црквама нашим. Колико је благости и човечанске питомости, и оданости, а понешто и поноса у пречистој деви Марији, толико је божанствености у малом Спаситељу. Дете је то, дакако, али да се и не зна кога приказује, нема сумње да би по цртама и погледу његову слутио сваки, е је овде некакво напредно дете, које је само зато дете, јер хоће да је то.⁴⁰⁸

Савић се упушта у кратке анализе појединих икона. Каже да се за икону „Благовести“ уверио да је у њој психолошки мemento савршено урађен. Види девојку Марију, која се моли и радује што је на њу, просту девојку, пала толика милост Божија, јер пред њом стоји анђео.

У „Тајној вечери“ ваља ми споменути лик издајнице Јуде. На свим Тајним вечерама српских сликара, приказује се Јуда као окорели зликовац, чија би слика требало да уђе у албум злочинаца и кога би полиција морала одмах ухапсити, чим га види, јер му лице изазива такву реакцију од стране полиције. Предићев Јуда није такав, он је пре кукавица који је починио издајство, коме тек сада, под теретом Исусове оптужбе долази до свести шта је управо учинио. Ми га више жалимо, него што бисмо га анатемисали и мрзили.⁴⁰⁹

Један од старијих Предићевих радова је икона светог Ђурђа (Ђурђиц), на којој се види олакшање јер је борба завршена, аждаја мртва.

⁴⁰⁸ Исто, стр.33

⁴⁰⁹ Исто, стр.34

Свети Ђурђе скида шлем и захваљује моћнијем од себе, захваљује Богу. Савић помиње и мајсторску израду оних делова икона, на којима се види савршенство технике. На свакој се види да се уметник трудио око споредних момената, колико и око важнијих. Сваки рад је потпун, довршен и заслужује дивљење. У сваком се Урош Предић показао као психолог и отворио нову епоху у нашем црквеном сликарству.

Излазећи из овог дела Предићевог рада, Савић налази да је његова највећа световна слика „Босански бегунци“. Анализа ове слике је права мала прича, у којој је Савић ликове са платна оживео на папиру. Ту он, у дивљем, негостољубивом пределу, из запаљеног села, види бегунце, децу, жене, старије, рањене, а све што је здраво, он зна, остало је да се бори.

Овај старац већ не може даље. Уморан и малаксан спусти се на камен, из упалих очију и изнурена лица избија молитва да га Бог прими. Шта има још од живота! Да се потуца, да проси.. И још да не чује јецање своје унуче, која га држи, он би најрадије ту легао да одспава санак вечни. Не тако онај други старац. Тај неће да умре, тај хоће да живи, па да се свети. Снажно држање, одлучно лице и мрк поглед од црвеном чалмом, грчевит стисак, којом држи кубуру у појасу- не, њему не смета рањена рука, он се уклонио тек засад, ал доћи ће згода.⁴¹⁰

Општи утисак је велики и снажан. Уметничко је у изразима лица јер одају душевна стања. У лицима и покретима он види историју страдања. Та слика говори много, а највише да ју је створио уметник, који и мисли и осећа. Он у Предићу види и сликара и мислиоца, који не жели да иде угаженим путем, већ тражи свој. Даље набраја низ портрета који се налазе у Матици српској. Ту убраја и раније радове црном кредом и додаје његов нацрт за диплому чланова Српског народног позоришта, за коју каже да вешто спаја симболе драме и српског песништва.

⁴¹⁰ Исто, стр.37

Каже да га је лично упознао 1890. године, када се Предић преселио у Нови Сад, у нади да ће наћи посла и инспирације. Иселио се две године касније, јер није нашао ниједно.

Године 1903, у *Бранковом колу*, овај текст, понешто измењен, је штампан поново. На самом почетку текста Савић се јасно одредио.

*У низу српских радника и уметника на пољу црквеног сликарства заузима Урош Предић, не само видно место, његов је рад уједно и обртна тачка, са које се јасно и одређено указује којим путем и правцем треба да иде та врста нашег сликарства, ако хоће да стече себи признања не само у побожног света, него и у света од укуса и разумевања.*⁴¹¹

Поредећи икону, као форму и потрет, он се позива на речи самог Уроша Предића.

*Икона и портрет јесу, начелно, слични предмети, уколико је жив човек објекат, који фактично постоји и којег сликар треба само верно да прилепи на платно са одсјајем душе и темперамента, а за икону мора да створи нешто, чега нема пред собом у живој реалности. Он је срећан, ако нађе модел који колико толико одговара замишљеној слици, а и ту мора лице дотеривати према својој замисли, и онда већ није портрет. Много пута мора сликар сасвим напамет да ради, кад му је замисао тако идеална, да је не може наћи остварене у живој природи, и тада се још мање може рећи, да је икона појединих светитеља исто што и портрет.*⁴¹²

Овде је употпунио списак његових слика: „Весела браћа - жалосна им мајка“, „Биће белаја“; „Мали библиотекар“; „Девојка и путник“; „Деца се брчкају код бунара“; „Банатско коло“; „Додоле“; „Под дудом“; „Сироче на мајчином гробу“, уз низ портрета, од којих су неки у приватном власништву, а неки у Народном музеју у Београду.

⁴¹¹ Савић, Милан, „Урош Предић“, *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1903, стр.274

⁴¹² Исто, стр.276

Важан додатак овом издању текста је осврт на виђење Савића са Предићем у његовој кући у селу Орловату. Тамо је живео с мајком и нећакињом. Савић га није нашао у најбољем расположењу.

*Ово црквено сликање личи ми понајпре на она предузећа с ограниченим кредитом и делокругом. Али мора бити. Ко би ми купио профане слике, које бих с неописаном вољом радио.*⁴¹³

На Савићево питање, зашто не пошаље коју слику у Беч или Будимпешту, где би од публике можда био боље прихваћен, јер ако не излаже, неће ни сазнати шта свет о њему мисли. Он је био одређен у свом одговору.

*Не би ме смутило кад ме ко не би никако разумео, али би ме смутило кад би ме криво, натрашке разумео. Кад би ми подметао што ми ни у сну није пало на ум, радећи на слици.*⁴¹⁴

Том приликом су водили дуги пријатељски разговор. Савићев утисак је, да је разговор с њим „права наслада“. Она уочава да Предић говори тихо, стварно, не казује како шта треба да се ради, он једноставно ради и тако даје пример. Није му потребна похвала, ни реклама. Посебно се урезало у памћење размишљање Уроша Предића о Лаву Толстоју и његовом роману „Васкрсење“, којим је Предић потврдио да је, не само сликар, већ и мислилац.

И у уским, маловарошким, па чак и сеоским приликама могу се наћи предмети за причу. Читалац је упола добивен, ако види пред собом себи равне или значајне људе. Но, писцу је тешко кад пише о сиротим, немоћним и неважним људима у скученим приликама... И најнезнатнији човек порасте до дива, кад га писац стави у службу какве велике идеје, од

⁴¹³ Исто, стр.409

⁴¹⁴ Исто, стр.409

простака постаје филозоф, од страшљивца јунак, од великог господина кукавица, од моћног јадник.. У том је Толстој највећи. То га управо и чини великим и као човека и као писца, што свим силама својим служи једној великој идеји; човечности у човечанству. У сваком човеку показује нам најпре љуску, која чини господу господом, а роба робом, затим покаже језгру те љуске, која чини човека човеком... срећа не лежи изван нас, нити се даје постићи задовољењем наших пожуда и страсти, већ је једино у одрицању и то својевољном, радосном лишавању ништавних ствари. Зато сви западњаци, т.ј. просвећени себичњаци или интеллигентне животиње, веле да је Толстој велики уметник, али настран човек.⁴¹⁵

Можда је у писање ових текстова Савић кренуо као Предићев пријатељ, али из њих је изашао као књижевно - ликовни критичар. Он се није упуштао у тајне заната, није му амбиција да пресуђује Предићу у оквиру сликарске школе или да га пореди са европским савременицима. Прихватио се покушаја да као књижевни стваралац, припадник друге врсте уметности, доживи и опише степенице, које воде до сликарског неба. Важно је да је побројао већину дела, овог великог сликара, па је показујући бројност, показао и велику животну преданост раду. Одвојио је његово црквено и световно сликање, јер их и сам Предић одваја. Проналазећи и описујући драмске и психолошке моменте на његовим сликама, он га је издвојио из групе занатлија, који су радили исти чпосао, али нису били уметници. Дао је живе описе, праве мале драмске моменте у приказу икона, а посебно у односу на слику „Босански бегунци“. Савић је испричао сваком будућем посматрачу Предићеву причу, тако да не буде у ситуацији да само погледа његова дела, већ да их увек изнова гледа.

⁴¹⁵ Исто, стр.412

Посебну вредност овом, језички и садржајно чистом и јасном, раду даје подсећање на разговор с Предићем. То је ефектан завршетак, којим је представио Уроша Предића великим у сликању, али и у поимању живота и човека у том животу.

Историја бугарскога народа

(до пропасти државе му)

Да се Милан Савић окушао и у писању историје народа, доказ је низ чланака, који су 1876. и 1877. године изашли у листу *Заставе*. Ови чланци су обједињени и штампани поново 1878. године у самосталном делу *Историја бугарскога народа, до пропасти државе му* у издању Српске народне задружне штампарије у Новом Саду. Овај његов рад није у свему оригиналан рад, већ изводи из дела Константина Јиречека: „Geschichte der Bulgaren“, које је штампано у Прагу 1876. године. У приступу делу је истакао и свој циљ.

Писањем тих чланака хтео сам да постигнем две цели: да ближе упознам српски свет са толи значајном и славном историјом братског нам народа бугарског и да му прикажем огроман рад чешкога писца.⁴¹⁶

Темељ његовог рада је Јиречекова историја, али се помагао и радовима Ф.Каница: „Donau-Bulgarien und der Balkan“ *I, II*; штампаном у Лајпцигу 1875. и 1877; П.Ј.Шафарика: „Slavische Altertumer“, штампаном у Лајпцигу 1843. ; Грегора Крека: „Einleitung in die slavische Literaturgeschichte und Darstellung ihrer alteren Perioden, објављеном у Грацу 1874, као и Фрање Рачког: „ Богумили и патарени“ штампаном у ЈАЗУ у Загребу 1869, и 1870.

Обимом је ово скромно дело, али аутор у свом „Приступу“ све заинтересоване за боље и научније упознавање теме упућује на Константина Јиречека., а он сам се нада да ће сурово заустављени напредак бугарског народа, бити настављен. Дело је конципирано из 21 главе и свака насловом упућује на садржај. Уводна глава носи наслов

⁴¹⁶ Савић, Милан, *Историја бугарскога народа, до пропасти државе му*, Нови Сад, Српска народна задружна штампарија, 1878, (из приступа)

„Опис бугарских земаља“, па на самом почетку Савић тврди да је карактер, култура, обичаји, напредак и опадање неког народа у складу са обликом и особеностима земљишта на ком живи и развија се. Смешта Балкан у простор омеђен морима и планинама, а потом поглед усмерава на сам Балкан.

*Балкан се дели на више одељака и сваки има своје име. Од запада према истоку ти делови се зову: Балкан светог Николе, Берковишка планина, Врачанска планина, Мургаш палнина, Клисурска планина, Тројанска или Солоцка палнина, Емине Балкан...*⁴¹⁷

Живот у толиким планинама је понекад тежак.

*Ал се лети само даје овде живети, како је ту зими, може се дознати из описивања славног бугарског хајдука Панајота Хитова: „Ветар је беснио, снег се светлуцао, реке и потоци су брујали, вуци урлали, а тице кречале-другог чега нити се могло видети, нити чути. Ужасно је било путовање овуда, час по час упадасмо у снег. Ове смо ноћи једва прешли триста корачаји.“*⁴¹⁸

Следи набрајање бугарских градова и броја житеља у њима. Уводни део завршава повлачењем граница у којима живе Бугари, којих има око 5 500 000, а уз њих ту живе Грци, Турци, Румуни, Арбанаси, Татари, Черкези, Јермени, Цигани, Чивути и Срби. У глави „Сеоба Словена у балканско полуострво“ подсећа на житеље овог полуострва пре продора Словена и говори о већ заборављеним племенима.

Најстарији житељи балканскога полуострва беху Трако - Илирци, део један индоевропског или аријског племена. Источно живише Трачани и Македонци, а западно Илирци и Епирци. Трачана више нема, потомци су им

⁴¹⁷ Исто, стр.2

⁴¹⁸ Исто, стр.2

романисани данашњи Румуни. Илирци су се одржали и зову се данас Арбанаси или Арнаути и биће их 1 600 000 душа. Трачани се делише на више племена: на Гете, Трибале, Сатре, Одризе, Сапаје и Синте. Од Илира знаменити су: Венети, Истри, Јаподи, Либурни, Далмати и Автаријати, који живе на Бојани и на Косовом пољу и по њиховом се имену још и данас зове река Тара.⁴¹⁹

Осврће се на начин живота Трачана.

Стари су Трачани живили по варошима и по селима, земљу радили, руде копали, али им је ипак, као ратоборном народу, био најмилији рат. Жена су имали по више њих, од којих се најмилија жртвовала на мужевљевом гробу. Кад се ком родило дете, јадиковали су му рођаци и набрајали све невоље које га у животу могу снаћи. Кад је когод умро, веселили су се и славили јер су били уверени да је отишао у бољи свет. Имали су више богова и славили су сваког на свој начин, особито бога Баха. Кожу по телу красили су бојадисањем разних знакова. Какав им је био језик, дознало се тек врло мало у новије доба, тумачењем по арбанашком.⁴²⁰

Када је започела сеоба Словена у ове просторе, не зна се поуздано.

Огромна се промена догодила на целом полуострву сеобом Словена. Кад је почела и како се историјски развијала та словенска сеоба, није сасвим испитано. Зна се да су нека племена већ у трећем веку после Христа прелазила Дунав и да се у седмом веку завршила сеоба. По испитивању бугарског научењака Дринова, невелико је Словене да се крену к југу комешање, које је настало у Дакији за римске валде, а особито после одласка римских легија из те земље. Први словенски народи који су

⁴¹⁹ Исто, стр.8

⁴²⁰ Исто, стр.8

прелазили Дунав и нападали на римску провинцију Мизију, били су Карпи и Костобоци.⁴²¹

Словени су били снажни, одважни и ратоборан народ, али нису могли основати никакву ваљану државу, јер нису били сложни. Ову нову стихију- слогу- донео им је други, страни, несловенски народ, спојивши тако поједина словенска племена у снажну државу. Тај народ су били Бугари.⁴²²

Даје интересантне податке о изгледу и нарави тих првих Словена у глави „Живот и обичаји насељених Словена“.

...снажни, високи и плави људи. У мирно доба бише они нарави благе, а у ратно грозни и осветљиви. Од најлепших врлина била им је гостопримство. Госта су провађали од места до места и кад би му се догодило шта где шта са непажње домаћинове, најближи сусед је имао право да га освети. Ова карактерна црта је општа свим Словенима. Како је у њих најизврснији био који је трошио највише, частећи и дворећи госта свога, није зазор био ни отимати, ни красти, само да би госту по вољи учинили. И ако где који не би настојао, да свог госта достојно дочека, то га је презирао сваки, штавише слободно и кућу над главом да му запали.⁴²³

Потом се осврће на уређење заједнице и каже да је темељ њиховог породичног, али и државног устројства, била задруга. Она је заједница у којој живи неколико особа, истог порекла, а под управом изабраног старешине. Старешина је обично отац или најбољи брат. Он управља кућом и располаже иметком, а пре примања хришћанства је он био тај, који је приносио жртве боговима. Сваки члан има иста права у кући и имовини, па се није могло догодити да неко осиромаше. Жене су имале

⁴²¹ Исто, стр.9

⁴²² Исто, стр.13

⁴²³ Исто, стр.17

иста права, домаћица је управљала у кући и женским главама, а када није домаћин у кући, она га замењује. Словени су били моногамни. Држава је била уређена демократски и свако је имао место у већу, као и право гласа. Више задруга чиниле су једно племе, а територија на којој живе се звала жупа. Њено средиште је био град. Жупом је управљао старешина, изабран из најбоље породице. Из тих породица се развило касније словенско племство, које се издвојило када су дошли у додир са страним народима, који су већ имали племство. На појединачном плану Савић издваја најистакнутије особине.

Независност љубе већма, него ишта, нити хоће икако другом да служе или да робују. Јуначни су и врло издржљиви, јер врло лако подносе топлоту и хладноћу, голотињу и глад... Заробљенике нису држали у ропству довека, као други народи, него су им после неког времена остављали на вољу, или да се врате кући, или да остану међу њима слободни људи и пријатељи. Ово је заиста јединствена карактерна црта за оно доба општег варварства, где су и изображени Византинци хватали и куповали робље.⁴²⁴

Стари Словени су се и по вери разликовали од азијских народа. Признавали су једног бога, господара грома, као јединог бога. Жртвовали су волове и друге животиње, а поштовали су воду и виле. Врховно божанство је био Сварог, а испод њега Даждбог, Даница, Перун, Световид, Стрибог, зла богиња је била Морана или Мрзана. Веровали су да је свет постао од морског песка, које бог изнео из дубине и посуо по мору, за њих је земља пливала по мору. Стари Словени су разликовали душу и тело, па су имали и разрађене ритуале код сахрањивања.. Каже да нису имали писмо и да су бележили зарезивањем у дрво. Тек примитком хришћанства, добијају и писмо.

⁴²⁴ Исто, стр.19

Глава „Сеоба Бугара“ говори о томе ко су Бугари и како су се по доласку на Балкан стопили са Словенима, које су ту затекли.

Године 679. пређе Дунав племе једно, несловенског, урало - финског порекла, покори несложне Словене и оснује силну државу, која је више од седам столећа заузимала важан положај на балканскоме полуострву... О њима имају два извештаја, један бугарски, други грчки. Речи су словенске, али измешане са речима заборављеног језика несловенских Бугара. У њему је списак бугарских кнежева од искона до године 765. Бугарски почиње владом двојице кнежева, именов Авитохол, владао је три стотине година, а други Ирник, сто и педесет, обојица из лозе Дуло. После њих владао је Гостун из лозе Јерми, потом опет двојица Дуловића, Курт и Безмер. Након тога су кренули ка југу.⁴²⁵

Словени су се временом, под новим господарима, претопили у један народ, а под именом тих господара, у Бугаре. Господара је било много мање, па су свој номадски начин живота заменили и утопили се с покореним Словенима. Након два века на том простору живи само један народ, Бугари, а језик је словенски. Ипак овде наводи особине, које се значајно разликују од оних словенских. Каже да су им обичаји били азијски.. Варварски су поступали са својим мртвима. Спаљивали су их са кућама и укућанима, или би их зазидали у гробницу. Правили су пехаре од лобања својих непријатеља, уместо заставе су имали коњски реп, пре битака су врачали, певали и прорицали, а ко није бивао послушан, свирепо је кажњаван. Нису имали новац, него су плаћали стоком, а за злато и сребро су Грцима продавали заробљену словенску децу. Приказ прилично језовит, када се узму у обзир навике и обичаји, у односу на њих, питомих Словена. На крају ове главе Савић даје објашњење њиховог имена.

⁴²⁵ Исто, стр.23,24

Пре своје сеобе делише се Бугари на два главна племена, на Утигуре и на Кутригуре. Имена ова опомињу на име „Угра“, којим се зваше Мађари пре свог имена Могер, од куда изађе потоње име Мађар. Речи „гер, гар, гур“ значе фински: људи, народ. Могер, дакле, значи људи на сувом, а Бугар, људи на води. Ово је доказ да Бугари не беху турскога, већ финскога (чудског) порекла.⁴²⁶

Права историја Бугара на Балкану започиње христијанизацијом овог дивљег азијатског племена, о чему говори у глави „Кнез Борис; крштење Бугара“.

За њим ступи на престо бугарски Борис (око 842.), по Константину, син Пресјамов, а по Теофилакту, Звиничин, унук Омортагов. Борисова влада постаде по Бугаре знаменита с тога, што се даде покрстити са народом својим свеколиким.⁴²⁷

Велику промену у развоју јужних и западних Словена донео је рад браће Константина и Методија, који су као просветитељи словенског света, допринели словенској култури и увели Словене међу образоване европске народе јер су им на матерњем језику основали књижевност и литургију. Не зна се са извесношћу када се то догодило, али се сматра да је било већ при крају Борисове владавине. Методијеви ученици: Горозд, Климент, Лаврентије, Наум, Сава и други напуштају Моравску, због прогона и селе се у Бугарску, где су имали одрешене руке и могли проповедати и држати литургију на словенском језику. Борис се одрекао световне власти и препусти сину Владимиру. О „Златном веку цара Симеуна“ Савић се, већ у уводном делу, изразио свеобухватно.

Симеун (893-927), син кнеза Бориса беше најзнаменитији владар бугарског народа. У врлини је био раван свом оцу, тежио је за напретком

⁴²⁶ Исто, стр.27,28

⁴²⁷ Исто, стр.34

*свете цркве. Својим спретним ратовањем доведе византијско царство скоро до пропасти. Први се назове царем и подиже у својој држави самосталну патријаршију. Али, није он само ратовањем прославио себе и народ свој, него и помагањем старословенске књижевности, не само у политичком, него и у културном погледу.*⁴²⁸

Након овог раста и напретка, долази период описан у глави „Цар Петар - Богумили“, где говори о томе да је Симеун био творац велике и снажне државе, а да је његов син Петар постао светац. Иако је Симеун настојао да освоји Цариград, његов син се показао као слабији, па у његово доба Ромејци надвладавају Бугаре, међу којима се почела појављивати нова вера. Интересантна је Савићева дигресија, која се односи на све Словене.

*Чудна појава, да у Словена државна снага и величина зависи од ванредне личности, да је за њу везана и да пропадне после њезине смрти, показала се њиховој историји не једаред, после Самоа, после Сватоплука, Асена II, Душана и Твртка.*⁴²⁹

Тако ослабљени народ се поделио на два табора, источни Петров и западни Шишманов. За даљи ток бугарске историје значајна је појава нове вере, богумилске.

*За владе цара Петра поче и нова једна вера да се шири и за кратко време допре и у Италију и у Француску, под разним именима. Њезин развитак и опстанак у Бугарској, у колевци, пет пуних векова у најтешњој је свези са повесницом не само бугарскога, него и српскога народа. Та је нова вера, богумилска.*⁴³⁰

⁴²⁸ Исто, стр.39

⁴²⁹ Исто, стр.45

⁴³⁰ Исто, стр.47

У глави „Цар Самуило; Пропаст западне Бугарске“ окарактерисао је цара Самуила, након чије смрти је дошло до потпуног краја бугарске државе.

*Самуило је трагична личност. Ми га само познајемо из описивања његових непријатеља. Што брата као издајницу даде погубити није усамљен случај, тако се шта у средњем веку дешавало често. Самуило је свог непријатеља надвисио у смрти; срце му не моглоше преживети поглед на толико хиљада унесрећених другова. Нигде не стоји да је дао коме ископати очи, или да је непријатеља свог мучио на други начин, док је Василије за време целог ратовања био најнечовечији непријатељ.*⁴³¹

Након смрти Самуила, Бугарска прелази у руке византијских владара, празна и опустошена. Кумани, Печенези и Нормани, дивљи скиталачки народи, клали су и пљачкали шта су стигли, из њих су остајала само крв и згаришта. Словени из ових крајева се склањају, а на њихова згаришта ће доћи Румуни. Помиње и Шиптаре (Шкипетари, што значи „брђани“), Цинцаре и Кумане. Византијска држава је и сама полако клизила у пропаст. Изнутра трула, исцрпљена сталним ратовима, полако се распала. Бугарском у овом периоду влада низ царева, о којима Савић говори у главама „Ослобођење Бугарске“ и „Цар Калојан и цар Борил“. Први пута, након Самуилове смрти, Бугари су окупљени под једним владаром тек доласком на власт цара Јована Асена II, што је близу два века касније.

..син старога цара Асена, највећи од свију Асенића, рашири своју државу. Унутарњем благостању обратио је посебну пажњу. Он је био благ владалац, нити је своје таманио, нити је Грке убијати дао, као што су радили пређашњи владоци бугарски. О њему пише и безимени бугарски калуђер: „Јован Асен, велики и побожни цар, довео је, љубећи Бога,

⁴³¹ Исто, стр.59

*бугарско царство до већег сјаја, него сви цареви пред њим: он је зидао манастире и украсио их златом, бисером и драгим камењем, богато је даровао свете цркве и на послетку је наново подигао патријаршију бугарске царевине.*⁴³²

За време његове владавине Бугарска је била на врхунцу славе и снаге, тежило се остварењу вековног сна, да се оснује словенска монархија, којој би престоница била Цариград, али његови потомци нису имали снагу да одрже оно што су добили у наследство. У глави „Бугарска до ослобођења од татарске инвазије“ помињу се и Срби у два наврата. Једном се помиње унук Стевана Немање, Константин, кога су бољари себи изабрали за цара и који је ступио на престо под именом Константин Асен и владао од 1258. до 1277. године. Други пут се односи на исти век, неколико година касније.

*Из целе ове свезе против Византије имали су једино Срби добитка. Српски краљ Милутин освоји за кратко време Македонију, Скопље, Овчеполје, Серес, Дибру, Пореч, Кичаву и године 1286. целу Босну; у Срему и Мачви управљао у његово име брат Драгутин, а уз Арбанију, освоји 1296. Драч. За 40 година његове владавине задоби Србији такав положај, да се судбина целога балканског полуострва није више решавала у Византији или Трнову, већ на Милутиновом двору.*⁴³³

Следи глава која говори о царевима Теодору Светславу, Ђорђу Тертерији II и Михајлу Шишманићу. Почетком четрнаестог века појављује се нови народ на историјској сцени.

У Азији се почео да шири неки народ, који је за кратко време себи важан положај освојио и који ће наскоро и у Европу прећи да на столеће

⁴³² Исто, стр.76

⁴³³ Исто, стр.84,85

*утамани цвет, напредак и слободу целог балканског полуострва. То су били Турци.*⁴³⁴

У глави „Цар Јован Александар“, аутор се осврнуо и на српског цара Душана и његову владавину.

*Под Душаном је дошла српска држава до врхунца славе своје. Од Арта до Београда, од далматинских кршних обала до Месте, простирала се власт његова. У Македонији се Грци држали само у Солуну. Освојеним земљама остави свуд старе привилегије и поклоне грчких царева. У опште је доба „Стевана цара и самодршца Срба, Грка, Бугара и Арбанаса“ оно из којег имамо највише повеља старих Словена. Како је сјајно стајала држава показује и трговина у цвету, која је у варошима Скопљу, Новом Брду, Призрену и Котору имала своје средиште. У овим су градовима били магацини и факторије Млечана, Дубровчана и Саса. Једну од највећих заслуга је себи Душан стекао с тим, што је старе обичаје и правила народног права и установе старијих краљева склопио у законик један 1349.*⁴³⁵

Најзамршенији период историје јужних Словена је доба турског продора на балканско полуострво. Правих, веродостојних података из овог времена је мало, па и оно што је написано потиче из прича и предања. Грчки, словенски, румунски и турски летописи су веома противречни. У глави „Први бојеви јужних Словена с Турцима“ поново даје осврт на стање код Срба.

Једини владалац који би у овом добу Турцима на пут стати могао је српски цар Стеван Душан, који је умро напрасно 20. децембра 1355. У држави му наступи страшна анархија. У име млађег му сина Уроша, хтео је Душанов брат Симеун и удовица Јелена да владају, а силни властелини у

⁴³⁴ Исто, стр.86,87

⁴³⁵ Исто, стр.93

српским, арбанашким и македонским земљама поступали су као независни господари. Услед тога је Србија на многе ситне државе раскомадана. У Тесалији, Епиру и Етолији се држао Душанов брат Симеун и дао се за цара крунисати. Епир је предао војводи Томи, око Сереса и Мелника владао је Угљеша Мрњавчевић, на Деспотовој планини брат му Вукашин, у Драми војвода Војно, у Македонији Југ Богдан, у Арбанији су владали Арбанаси Андрија Мусаки и Топија, у Зети је владао Балша, у Херцеговини војвода Војислав Војновић, у Босни Стеванов синовац Твртко. Ван тога су били још војвода Бранко и кнез Лазар на двосу цара Уроша.⁴³⁶

Година 1398. је година пропасти остатка бугарског царства. Каже да је тај, некада угледни и страшни народ пао, физички под Турке, а душевно под Грке. Ово стање ће потрајати неколико векова.

Две године доцније, 1398., освоји Бајазит и Бдин (Видин) и тако пропаде и овај последњи остатак бугарског царства. Градови беху порушени, села попаљена, предео опустошен. Народ се разбегао које у брда, које у Румунију. Многи Бугари, богумили, приме веру Мухамедову.⁴³⁷

Последње две главе је Савић резервисао за: „Државан и културан живот старих Бугара у XII-XV веку“ и „Стару бугарску књижевност“.

Најбројније становништво чинили су бугарски Словени, али међу њима је живело и много других народа. Бројни су Грци, потом Кумани (једно турско племе), затим Турци, Румуни или Власи. Трговину су водили Италијани и далматински Срби Дубровчани, а рударством су се бавили Немци, Саси. Даје осврт и на устројство власти. Владар је био цар. Државна и дворска збивања су била органозована на византијски начин. Највиши углед је уживао „деспот“, потом „свестократор“, као најближи цареви сродници. Премијер и министар финансија био је „логотет“, следе

⁴³⁶ Исто, стр.97

⁴³⁷ Исто, стр.109

званичници „протовестијар, протосеваст, протостратор“ и други. Даје слику живота на двору.

Двор је развијао велику сјајност, особито о Божићу, Богојављењу и свадбама. Тако се навађа да је Борил дао својој кћери Марији, кад се удала за латинског цара Хајнриха, мираз кога је носило 60 мазги, покривених црвеном кадифом. Најглавнија забава владаочева је била лов. При крају владе није ни један цар, осим Михаило Борис, ступио у монашки чин, као што се то у Србији често догађало, царице пак, особито кад су постале удове, ступиле су у калуђерке.⁴³⁸

Државна власт је била у рукама племства и свештенства, у градовима је постојао грађански сталеж, а пук (народ) је био везан за земљу. „Бољари“ (племство) се делило на велике и мале и они су државне послове решавали на саборима. Бугарска народна црква, део источне православне цркве, била је аутономна. Стара патријаршија је била у Охриду, али су се 1186. године Бугари ослободили византијског утицаја и основали самосталну митрополију. Наглашава да је изграђено много манастира, а у Савићево време само у Трнову их је било осам. Припадници пука су се звали „парици“ и „отроци“.

Бугарски „отрок“ није био роб, он је имао своје имање и своју земљу, али је није смео продати, поклонити или се ослободити без оне земље, која му је својина била. Дужност му беше да господару свом неколико дана „робота“ или да му у природи даје извештај „данак“. Устав старословенске жупаније одржао се у Бугарској, ма и под грчким именом, до пропасти државе.⁴³⁹

⁴³⁸ Исто, стр.113

⁴³⁹ Исто, стр.116

Држава је била подељена на дистрикте, који су се звали „жупе“, а од 13. века „области“ или „хоре“. Цар или царевић су председавали „сабором“ или „збором“, који је имао законодавну улогу.

Бугарски законик, који би се могао упоредити са Душановим закоником, хрватским статутом Винодолским, руском правдом, пољским статутом Вислицки, није се до сада могао наћи. Стари словенски обичај беше, да цело село осговара за злочин, ако се сам злочинац не би нашао, у таквом случају имало је село да плати глобу. Глоба за убијство се звала „вражда“, за харање „разбој“, за крађу коња или друге марве „коњска вражда“. Ван ових права, која не беху написана, било је и писаних, особито у уговорима и привилегијама. Повеља се звала „хризовуља“ или „златопечатленоје слово“.⁴⁴⁰

Из времена пре 1018. године нема података о постојању новца. Први подаци се налазе у уговору Млечана са царем Александром из 1352. Златан новац се звао „перпер“ или „златица“, а обичан сребрни новац „грош“, који је имао шест „аспри“, а било је и бакарног новца. Што се војске тиче, њу су чинили бољари и најмљени војници.

Цар Петар је 1189. цару Фридриху понудио војску од 40 000 Бугара и Кумана, која би са српским војницима нарасла до 60 000. Кад су Латини опсели Цариград, понудио им је Калојан војску од 100 000 момака. Страни војници су били или варварски номади или Франци.⁴⁴¹

Ову главу завршава описом ношње, која је у то доба била уобичајена.

У старој једној слици, која датира од 11. века, виде се три човека, двојица без браде и један има пуну браду. Онај на левој страни носи шубару, капут са узаним рукавима, који је око врата и на дољњем крају

⁴⁴⁰ Исто, стр.117,118

⁴⁴¹ Исто, стр.120

*оперважен и има узане чакшире, капут је са осам гајтана закопчан, као што се налази на старим сликама Руса и Срба. На појасу виси нож у корицама. Онај на десној страни има капут, налик на први, само што је цвећем ишаран. Сви троје држе праве мачеве у руци.*⁴⁴²

На почетку последње главе, „Стара бугарска књижевност“, Савић каже да су Словени, који су насељавали Панонију, Дакију и бугарску, први почели да пишу књиге на свом језику и да је та књижевност темељ руске, српске и хрватске књижевности. Она није била оригинална у описивању народног живота, већ се базирала на апокрифној литератури Грка или у грчком преводу књижевности Арапа и Индуса.

*Најстарији душевни продукти ширили су се код Словена, од уста до уста, прелазише од оца на сина. Први писмени знаци су тзв. ч р т и и р е з и (рабоши), који по свој прилици служише на религиозне и економске цели. Кад примише Словени веру Христову, почеше се служити латинским и грчким словима. Најстарији бугарски споменик је онај полусловенски и полуфинско бугарски списак бугарских кнежева до године 765. Стара словенска књижевност почиње тек од доба словенских апостола Ћирила и Методија. Језик, којим се они служише у преводу Светог писма, звао се језик словенски.*⁴⁴³

Највеће оригинално дело из ранијих времена је „Симеунов зборник“, који је био тадашња енциклопедија византијске мудрости. Након Симеунове смрти слабила је бугарска књижевност, али се у доба Самуила појављује Кузман, који је написао неколико беседа против богумила, који су били ширитељи апокрифне књижевности. Њихов најважнији спис је „Питања светог Јована богослова, која стављаше Христу на брду Табру“, у коме се говори о постању света и његовој пропасти. Осим црквене

⁴⁴² Исто, стр.122

⁴⁴³ Исто, стр.124

књижевности у Бугарску средњег века су доспевали романи и приче, преведени са грчког, арапског и индијских језика, као што су приче о Александру Великом, Тројанском рату или индијска „Панчатанатра“. Следи период ослобођења од Византије.

Ослобођење бугарског народа од Византије беше од велика уплива и на књижевност му. Старословенски језик претрпи промену, народни изрази, а наиме грчке речи ступише на место словенских изражаја. Цар Борил даде са грчког превести законик против богумила, калуђер Исаије преведе неоплатонске филозофске списе. Ван тога беше и оригиналног рада, као легенде о народним свецима Јовану Риљском, о цару Петру. Штета што историјских споменика нема много, мада се зна да се покоји цар позивао на старе списе, као Калојан.⁴⁴⁴

При крају самосталности бугарске државе, активни на пољу књижевности су Теодосије, Дионисије, Јефtimiје и ученици Јоасаф, Кипријан, Григорије Цамблак и Константин филозоф. Сав рад замире доласком Турака на ове просторе.

Са пропашћу цркве и државе престаде сваки књижевни рад. Беснило и глупост Турака, угурсузлук Фанариота, утамани многе скупоцене рукописе, који би кадри били да нам осветле многи тавни период у историји народа бугарског.⁴⁴⁵

Иако обимом невелика *Историја бугарскога народа до пропасти државе му*, заокружена је целина, која пружа обиље историјских информација о Бугарима, од времена пре доласка на Балкан, преко епоха

⁴⁴⁴ Исто, стр.127

⁴⁴⁵ Исто, стр.128

успона и процвата бугарске државе, па све до пада под турску власт. Савић се не задржава, у већини сегмената, на појединостима владавине царева. Он их ниже хронолошки, задржавајући се на онима, чија је владавина по Бугаре од изузетне важности и за време којих је долазило до успона и ширења. Овај рад представља поглед из висине, па су само из те перспективе и могли толики векови стати у ову скромну свеску. Не може се порећи да је све представљено разложно, логично и хронолошки. На више места се осврће и на утицаје других народа са којима су Бугари долазили у додир, па тако и на Србе, о којима увек говори са поносом, глорификујући велике владаре из наше историје. Уколико читалац није истраживач, ова ће историја задовољити његову радозналост у вези са историјом Бугара. У последње две главе се осврће на устројство државе, становништво, положај социјалних група, војску, новац, па чак и ношњу, чиме сликовито приближава читаоцу време и актере. У глави „Стара бугарска књижевност“ наводи најстарије споменике материјалне и духовне баштине, повезујући тако судбине балканских народа, које су продором Турака на Балкан доспеле у исти, ропски положај. У сваком случају овај Савићев рад је вредан похвале јер се потрудио да крајем 19. века упозна ширу читалачку публику са темом и већ заборављеним временима. Иако није историчар, он се лепо снашао у грађењу ове кратке историје. Она говори и о самом Савићу, његовој бескрајној радозналости, али и потреби да знања шири и поклања.

Преводилачки рад

Милан Савић је стицао образовање у различитим градовима Аустроугарске царевине, што је подразумевало и владањем службеним језицима, немачким и мађарским. Како је више година студирао у Бечу и Лајбницу, где је и докторирао, тамо је стекао и многа знања из немачке културе и књижевности. Он је заволео Беч, немачку књижевност, а посебну склоност је осећао према Гетеовом стваралаштву. Та склоност је нашла простора и у неким његовим оригиналним делима. Део свог путописа, реч је о записима о путовању кроз Немачку, је написао у облику измишљеног сусрета са овим славним писцем. Бавио се и превођењем, па учествује са Дамјаном Павловићем у превођењу, *Торквата Таса* 1864. године и с Јованом Јовановићем Змајем у *Ифигенији и Тавриди*⁴⁴⁶, а његов први превод првог дела *Фауста* је изашао 1885. године.

Није предмет овога рада оцењивање вредности Савићевог преводилачког рада, већ само указивање да је у свом бављењу књижевношћу, нашао начина, знања, храбрости и воље да за српске читаоце преведе и тако приближи нека дела великог немачког песника Гетеа. Овде ће бити речи само о његовом „приступу“ (предговору) *Фаусту*. На самом почетку он жели да истакне како не треба приступати овом делу.

Гетеовом „Фаусту“ не треба приступати с том збуњивом мишљу, да није никако разумљив или бар врло тешко. Таку мисао у то дело унели су немачки филолози, како би своју научност, далеку од сваке појезије, јаче истакли против Гетеове намере и воље, који је свагда јасноћу хтео. Није чудо што је сам за такве незване тумаче рекао: „Што не знају разјаснити, то ми подмећу.“ „Фауст“ дакако није штиво за школску децу, а није ни за најразвијеније духове, али бистра памет, ма науком и неоптерећена, наћи

⁴⁴⁶ Гете, *Фауст*, Београд; Сарајево, Издање И.Ђ.Ђурђевића, 1920, (превод и приступ Милана Савића), стр.11, у загради стоји да су преводи у рукопису.

*ће се уз малу припомоћ набрзо у духовитом плетиву тога јединственог спева.*⁴⁴⁷

Током превођења преводаца је у специфичном положају и он мора реч разумети и разумљиву је читаоцу пренети. Зато сматра да је у преводу најважније пренети смисао, а не голу реч. Мора тежити да не буде загонетан јер је превод ненаметљиви тумач. Осим јасноће у преводу *Фауста*, он нуди на крају дела својеврсни речник за оне речи, које у делу нису довољно препознатљиве. У даљем тексту жели да објасни повод настанка дела, јер, тврди, Гете није написао ниједно песничко дело без стварног повода. Каже да је Гете, као стразбурски студент 1770. године, кад му је било двадесет једна година, пропутовао Алзас и свратио у село Сасенхајм. Тамо је боравио код барона Бријона и између њега и парохове друге кћери, лепе Фредерике, развила се љубав. Иако јој је после писао и видео се с њом неколико пута, младом, отменом и образованом Гетеу је та веза постала терет и он је напустио лепу, али сеоски образовану Фредерику. Она је остала неудата. Имао је касније друге љубави, па и пролазну веридбу с отменом и образованом Лилом Шенеман, али је осећао притисак због напуштања Фредерике. Она му је остала у најлепшој успомени и он јој након 40 година „даде одређеног израза“ у свом спису „Из мог живота. Истина и појезија“. Гете је Фаустову љубав назвао Маргита (Гретхен) у знак сећања на своју прву љубав из детињства и ту нема ничег трагичног. Трагичност његове кривице према Фредерики омогућила је да управо она, Фредерика, удахне суштину и живот Фаустовој Маргити. Тако је у Маргити опевао Фредерику, а у Фаусту осликао самог себе и своје велике тежње.

У Гетеа се већ зарана појављивао демонски геније, који је непрестано тражио одушка и поља, на ком ће своју експанзивност развити и приказати. Као студент у Лајпцигу, он је живео и у животу уживао. Што

⁴⁴⁷ Исто, стр.9

*је на предавањима научио, метнуо је Мефистофелу у уста. Гете је тада, у напону својих тежњи, фантазирао и о томе да се преда ђаволу. То га подсети на дечачко доба, кад је по некој старој књизи луткама приказивао опсенара Фауста, који се ђаволу предао, да по вољи живи.*⁴⁴⁸

Гете је имао велике замисли и желео је да напише драме о Прометеју, Сократу, Вечитом Жиду, Цезару, Мухамеду и Фаусту. Довршио је само Фауста, на чија два дела је радио 60 година. Био је пријатељ филозофа Хердера, па је у Фауста, осим својих, уградио и подоста Хердерових црта личности. Мефистофела је у великој мери приказао као човека јер му је такав требао, као опонент Фаусту, који вуче у реалност, уверен да ће добити опкладу и с Богом и с Фаустом. У Мефистофела је уградио и двојицу својих пријатеља, који су били умни људи и његови ментори. Други део *Фауста* је написао у седамдесетпетој години живота.

*На том другом делу, који је Гете неколико месеци пред смрт довршио, не види се ни најмање да је тај велики дух у старости малаксао. Он је тако исто силан ако и пре, само се у првом чину, маскаради, и у другом чину, класичној Валпургиној ноћи, опажа старачка говорљивост, што Немци неће ни да напомену.*⁴⁴⁹

Гете је дело започео „Посветом“, а завршио песмом „Опроштај“, јер је желео да се опрости с овим ликом.

Савић каже да том песмом, у српском преводу, завршава превод целог *Фауста*. Напомиње да у делу не треба ништа друго видети, ни тражити, осим онога што је сам песник рекао.

Значајност, лепота и узвишеност тога дела не лежи у голој згради, у чаробнику и љубавнику Фаусту. То све лежи у изradi, у грандиозним мислима, у сјајном песништву, у филозофији, назору, хумору, што све

⁴⁴⁸ Исто, стр.13,14

⁴⁴⁹ Исто, стр.17

уздиже „Фауста“ тако, да га Немци међу на чело своје књижевности као најсјајније дело свог највећег песника.⁴⁵⁰

Свој приступ Савић завршава кратком Гетеовом биографијом и списком радова из српске књижевности, чија је тема Гетеово стваралаштво. Овај предговор је написан 1919. године уз издање *Фауста* 1920. године. Савић је ово дело припремио и за сценско извођење. У *Новом позоришту* 1910. године излази критика, потписана са Г.

„Превод је толико добар, колико преводилац зна немачки језик, а толико је лош, колико преводилац не зна српски језик и колико није дорастао Гетеу.“ То су речи покојнога П. Адамова. Изрекао их је, кад је у 7. броју „Стражилова“ године 1886. приказао Савићев године 1885. у преводиочевој аутоедицији у засебној књизи изашли српски превод првог дела Гетеовог „Фауста“. Савић се онда, зар да П. Адамова разувери те да докаже, да је ипак дорастао Гетеу, наново латио „Фауста“. Али је пре тога на жалост заборавио да проучи бар Вуков речник...

Далеко би одвело, кад би човек хтео примерима да илуструје, како је лош, како је управо јадан Савићев превод... Милан Савић у опште није песник, а најмање ваљан песник, који зна кроз свој језик.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Исто, стр.19

⁴⁵¹ Без потписа (сугестија М. Ненина да је реч о Јовану Грчићу) „Фауст, Ј.В. Гетеа, кога је превео и за позорницу припремио М. Савић“, Ново позориште, Нови Сад, 1910, год.2, број 14 (стр.210,211)

Аутобиографска проза и кореспонденција

„Из прошлих дана“

Године 1902, у издању Српске књижаре браће М.Поповића, у Новом Саду је изашла књига Милана Савића *Из прошлих дана*, која садржи двадесет краћих прозних радова, које је аутор дефинисао као „слике, црте и приче“. То су аутобиографски записи, који садрже сећања аутора на време од 1852. године, када му је било седам година, па до завршетка студија и првог запослења 1875. године. Под насловима: „Мати и син“; „У новосадској гимназији“; „Јелка“; „У селу“; „Два мађарска професора“; „Ђаци књижевници“; „Вилма“; „Професор Хиртл“; „Зора“; „Преки лек“; „Марија“; „Само још једну“; „Први, теоријски“; „Светозар Хурбан Вајански“; „Олењка“; „Vivat crescat, floreat Saxonia!“; „Бадњи дан на возу“; „Маргита“; „По омирски“; „In philisterium“, налазе се ведра и романтична сећања писца на детињство, школско доба и младост.

У првој слици, посвећеној мајци, говори о детињству и мучним утисцима из Бондијевог института, где је био на школовању, а кога се сећа као времена глади и преварености јер је, као и остали питомци, увек био слабо храњен иако су родитељи за његов боравак тамо много плаћали. Следи сећање на школовање у Новом Саду и другове са којима је завршио четврти разред новосадске гимназије, међу којима су: Илија Ђорђевић, Милорад П. Шапчанин, Миша Димитријевић и други. Кад му је било петнаест година, 1860. године, уписао је пети разред сегединске гимназије. Професори су били редовници пијаристанског реда и примали су ученике на стан и храну, те је и Савић доспео код њих. У кратком сећању „Два мађарска професора“ говори о свом отпору према ситуацији у којој се нашао, одбијању хране, којим се надао да ће постићи да га родитељи испишу. То се није догодило, али је питамац добио добре професоре, који су му помогли да заволи читање. Завршава сећањем на

сусрет с њима десет година касније у Бечу, током велике изложбе. Сећа их се са захвалношћу.

*Допустите ми, миле сенке старих учитеља мојих, да овде одам поштовање светлој успомени вашој, да се сетим вас, који се верских и народносних осећања мојих никад нисте дотакли, већ сте као људи из бољег света чували достојанство своје, упућујући ме само на племените и идеалне тежње.*⁴⁵²

Говори и о ђацима књижевницима, њиховим, али и својим првим литерарним покушајима. Ту су и његови први преводилачки покушаји да Хајнеа, Гетеа и Петефија преведе на српски језик. Његови први песнички радови су од стране другова исмејани, што је имало за резултат да пред њима више не иступа, али не и да посао напусти. У Печују су школарци имали нарочиту свеску, у коју су редом уписивали своја дела. Из овог времена издваја Илију Вучетића, који је био секретар књижевне задруге „Слога“ и који је водио кореспонденцију са српском омладином у Угарској. У цртици „Професор Хиртл“ се сећа студија медицине, када је овај професор увредио Србе, назвавши их варварима и хајдучима. На увреду су студенти одговорили писмом, које је за последицу имало да је професор на свом следећем предавању говорио о српској култури, Душановом законику, српским народним песмама, које је упоредио са Хомеровом Илијадом. Тако се извинио српским студентима.

Сећа се и свог првог коцкарског излета, када је изгубио новац који је од родитеља добио за живот током целог месеца, али и зимски капут, па је у јануару ходао без њега. Из ужасне ситуације спасао га је пријатељ Шаца Стефановић, који је откупио његову одећу и отворио му кредит у кафани, да се може исхранити до следеће пошиљке новца. Никада више није подлегао коцкарском зову. Посветио је цртице и својим симпатијама и

⁴⁵² Савић, Милан, *Из прошлих дана* (слике, црте, приче), Нови Сад, *Српска књижара браће М. Поповића*, 1902, стр.45

студентским љубавима: Јелки, Марији и Олењи. То су сећања на клице могућих, али и неостварених веза, које су остале закопане у њему и овом приликом изашле на дање светло.

*Зар се то даје описати? Зар се може старо осећање ситно рашчешљати? Зар се даје баш сасвим слободно по њему рити? Не, то се не да. Осећаји су као светиња, којих се не смеш такнути, јер се мораш бојати да ћеш и нехотице разгнати божанствену хармонију, која станује у њима или су као проклетиња, којој се не смеш ни приближити, а да не разбудиш сатанску дисонансију у сопственим грудима.*⁴⁵³

У више слика описује свој хедонизам током студија. Није му мањкало новца, а није журио ни да студије приведе крају, па се тако са својим друговима лепо проводио, уз обилно јело и пиће, забаву и песму. Најизразитије су: „Само још једну“ и „По омирски“

*Најпосле дође време, да дадем рачуна о свом бављењу у Бечу, да побијем тврдњу злих језика, као да сам медицински факултет изабрао зато што се пуних пет година може студирати, а никакав испит не полагаати. Јер, искрено да кажем, тако се чинило сваком па и мени, с тим већма, што сам загазио већ у десету годину, што ме је затекао нови ред ригорозирања и што, осим практичног испита из анатомије, још никако нисам полагао прави правцати ригорозум. За тих девет година шта ли нисам претрпео. Губио семестре, био Саксонац, био у Русији, повукао се у Пожун и најпосле узео стан у Херналзу, да ме бар близина факултета озари и опамети.*⁴⁵⁴

Након неуспешног полагања испита напусти је Беч и студије медицине. У последњој цртици „In philisterium“ говори о 1875. години, када га мајка зове кући. Он се враћа и у кући свог поочима Константина Николића, новосадског адвоката, приводи свој завршни рад крају. Писао је

⁴⁵³ Исто, стр.134,135

⁴⁵⁴ Исто, стр.124

о побуни Пере Сегединца и рад посветио Лази Костићу. Успешно је одбранио рад и стекао титулу доктора. Његово конкурисање за радно место професора у Карловцима је повољно решено. Збирку завршава освртом на покушаје да заокружи своја интелектуална трагања.

...ал се чудим да ме и данас још увек занима и разговор и лектира о медицинским наукама, особито о анатомији и физиологији. Можда зато што ми је медицина била прва научна љубав, које се човек као и прве праве љубави с поштовањем сећа, па ако је и изневери. У доцније доба, кад ми се Ђаковање приближило западу, даде ми у накнаду добротворна судба другу љубав, која ме задржа у свом загрљају све до данашњег дана. И ја ту љубав, лепу књижевност, нисам никада напустио и нисам је се никада одрицао. Можда ми је љубав ка литератури зато тако постојана, што сам књижевност заволео тек у зрелијим годинама, у доба кад су гдекоји већ на литерарној висини, а гдекоји већ давно сустали. Најпоследње сам се и венчао с њом, сватови су нам били онога дана кад постадох секретар књижевног друштва Матице српске.⁴⁵⁵

У пребирању по сећању Милан Савић се, у највећој мери, изражавао на рацијом и дескрипцијом. Ова збирка носи, у извесном смислу, мемоарски печат јер је у њој могуће пронаћи и друге сведоке времена, на које се Савић позива.

„Прилике из мог живота“

Под овим насловом је 2009. године у Новом Саду изашла књига коју су приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић. Уз предговор „Скица за портрет Милана Савића“, Миливоја Ненина, у књизи су штампани делови аутобиографије Милана Савића I, III; „Зашто нисам научио француски“; „Животне исповести“ (из *Заставе* 1925.); „Књижевне исповести“; „Из

⁴⁵⁵ Исто, стр.177

младих дана"; писмо Симе Матавуља; „Сима у Зајечару“. Други део садржи писма. У напомени приређивача дато је писмо Анице Савић Ребац, ћерке Милана Савића, из кога је јасно зашто је његова аутобиографија непотпуна.

...тата је био, у своје време, написао аутобиографију, али ју је још пре пет-шест година уништио. Само неке партије је сачувао, и то „Из младих дана“; „Књижевне исповести“ и „Животне исповести“; то су кратки фељтони и штампани су 1925.г. у „Застави“.⁴⁵⁶

Приређивачи упућују да се рукопис ове недовршене аутобиографије, *Прилике из мог живота*, чува у Рукописном одељењу Матице српске, са напоменом које странице недостају, као и уметнути делови из прича *Мати и син* и *Вилма*.

У првом делу аутобиографије говори, осим података о рођењу, о породици из које потиче. Он је треће дете, трећи од пет синова, једини преживели син Ристе Савића и мајке Ане. Потичу из Сараволе. Из раног детињства сећа се како је добио надимак „Емил“, за време школовања у Сегедину и Печују „Бачи“, а од другова у Бечу „Мица“. У студентској дружини „Саксонија“ прозвали су га „Сабија“.

Његов отац је завршио права и неко време био сенатор у Кикинди, а његова мајка је друга очева жена. Будући је отац волео да се бави економијом, бива ангажован од једног барона (нема имена) за управника његових добара у Турском Бечеју. Савићева мајка је живела у Новом Саду, у стану на првом спрату, на коме је становао и имао канцеларију Константин Николић, његов каснији поочим, јер се за њега, после смрти Савићевог оца, удала мајка Ана. Савићев отац је четрдесетих година 19. века прешао у службу кањишког спахије Ђорђа Сервицког. Ту их је затекао покрет 1848/49. године и помиње да је у њиховој кући у то време боравио

⁴⁵⁶ Савић, Милан, *Прилике из мог живота*, Нови Сад, *Академска књига*, 2009.(приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић), стр.205

војвода Стеван Книћанин, који му је поклатио „српско одело“, претпоставља се – ношњу. Те 1849. године му умире отац од колере. Каже да није запамтио оца, па би га на очев лик подсећао стриц Љуба и један други човек, Стева Јовановић, за кога су говорили да веома личи на његовог оца, па је он у детињству вребао сваку прилику да га види. О очевом раду с поносом говори.

Навео сам како је подигао вредност кањишком спахилуку, а приликом велике поплаве 1846. сачувао је поред спахинске земље и повећи део Таранталске жупаније. Захвалан Сервицки препише му сто јутара, а жупанија га изабере за почасног члана.⁴⁵⁷

Након очеве смрти мајка га одводи у Беч, где бораве неко време. Доласка у Суботицу се не сећа. Одатле га мајка одводи у Бандијев институт у Бечу, на школовање, а она се 1852. године преудала за поменутог Косту Николића, новосадског адвоката. Савић каже да том човеку много захваљује и да му је остао у лепој успомени, као трезвен и одлучан човек. Боравак у Сегедину памти и по томе што се тамо упознао са позориштем, изгубио невиност у некој забаченој улици близу Тисе. Тада му је већ било шеснаест година. Био је осредњи ђак, али је дошао до сведочанства. Пореди свој успех са оним у новосадској гимназији и наводи да је његов разред у Новом Саду имао 20, а у Сегедину 60 до 70 ученика, па је било теже постићи запажен успех. Присећа се и ђачког живота у Новом Саду, где је тада била веома популарна гимнастика. За свој боравак у Печују каже да је био од утицаја на каснији његов живот јер је тамо схватио „шта хоће“.

Није била наука моја главна сврха, већ живот. Ја сам у животу уживао, а науку којој ћу се одати употребио сам као средство, као титулу, као право за живот..

⁴⁵⁷ Исто, стр.24

*Био сам одређен тип, који се у позоришној сфери назива „бонвиван“. Али никако простачки ждера, пијанац и ђидија, већ свагда уз обилно расипање вица и духовитости, уз контролу онога што је у мени боље и отменије*⁴⁵⁸

У Печују је имао добро друштво и каже да, када су имали новаца, осим картања, пушења луле, радо су банчили, па су једне прилике, у пијанству поразбијали неке прозоре и били искључени из гимназије. Школске власти су им ипак дозволиле да положи матуру. Следи сећање на љубав, Вилму, о којој је написао истоимену приповетку, којом је евоцирао успомену на ту жену, која је била његова неостварена љубав. Сећа се свог приступања „буршевима“, некој врсти студентског братства Саксоније. Одушевљење припадношћу том братству је овековечио у књизи „Blau-rot-gold. Erinnerungen eines Wiener Corosphilistres“, 1903. године. Из доба студирања наводи и коцкарску епизоду, када је био снажно привучен картању. Том приликом је изгубио сав новац и више од тога, па је та епизода описана у цртици „Преки лек“, у књизи *Из прошлих дана*.

Друге главе ове аутобиографије нема. У трећој глави већ говори о 1875. години, када га је Школски савет изабрао за наставника, али и управитеља српске учитељске школе у Карловцу. Та школа је имала двогодишњу наставу, а он је предавао природне науке, историју и географију. Тамо се задржао до лета 1876. године, када је добио посао у новосадској српској великој гимназији. За тих годину дана је стекао драге пријатеље. Сам град му је остао у лепој успомени, као и дружење са Србима и Хрватима. Спријатељио се са Пером Радуловићем, а посебно помиње попа Мана и дружења у његовом стану. Тамо се и заљубио.

Признајем, сад после 44-45 година, да ме је поред других прилика из Карловца одвело и то што сам се побојао да ћу се оженити. Али да нећу доћи и до оне, која ми је срцу најближа била. То је ученица Милка Тодоровић. Мени је она у тако нежној перспективи, њена појава тако ми је

⁴⁵⁸ Исто, стр.31

чисто етирска, да желим да ми таква и остане. Никад јој нисам приступио ближе, никад с њом разговарао осим у школи, а опет сам осећао утицај њене појаве, о ком утицају она сама није имала ни појма. Па још ћу признати, да је то чедно девојче силно дирнуло и срце Пере Радуловића. Ми смо, нас двојица, једаред о том говорили, и кад ми је признао љубав, одмах сам се решио да му не будем такмац. Шта више, ја му своје осећаје нисам ни казао. Зашто је није просио, кад је већ остао у Карловцу, загонетка ми је. Мени пак, одсутном, била је доста моја духовна љубав, за коју она никад није дознала, а коју сад исповедам. Шта је с њом, нисам никад дознао. Нисам хтео ни да се распитујем. Гледао сам да све отклоним, што би ми је као такођер земно створење приказало. Њу и Вилму, моју велику љубав у Печују.⁴⁵⁹

У новосадској гимназији је остао пет година. Овим послом није никада био одушевљен, па ипак је у још два наврата радио као наставник, у Зајечару 1887/88. године и 1890/91. године у вишој женској школи у Новом Саду.

Срушио нисам ниједног ученика, да би морао понављати разред, иако их је било свакојаких. На професорским конференцијама сам редовно ћутао. А кад сам, после предавања, излазио из гимназијске зграде, било ми је „као Ромеу кад је ишао Јулији“.⁴⁶⁰

У времену између ових служби посветио се књижевности и новинарству. Објављивао је у *Застави*, *Српском колу*, *Бранику*, *Јавору*, *Стражилову*, *Летопису Матице српске*, *Отаџбини*. Године 1882. је почео преводити *Фауста* и завршава га тек 38 година касније. Више је о овом преводу речено у одељку „Преводилачки радови“ овога текста. Овде само коментарише да, ни након десет издања, његов превод није оцењен, па

⁴⁵⁹ Исто, стр.50

⁴⁶⁰ Исто, стр.52

мисли да је ондашњој струји изгледао „застарео“. Каже да га је преводио бар тридесет пута и сматра га својим најбољим делом. Набраја и позоришна дела: *Дојчин Петар*, *Добре воље*, *Цара проводацију*, *Ксенију и Ксенија*, *На добротворну цел*, за која мисли да имају вредност. Што се књижевних расправа тиче, истиче оне о Кости Трифковићу; Лази Костићу; Сими Матавуљу и друге. Не омаловажава ни своје преводе Гетеове *Ифигеније* и *Торквата Таса*, а помиње да има спреман превод *Лига Рајнска*, исто од Гетеа.

Поновно говори о мајци, која је преминула 1890. године.

С њоме се разговарати била је већ наслада. Она је конверзацију водила неусиљено и с ретким тактом и укусом, а почешће ју је зачинила пријатним хумором... Према мојим књижевним тежњама и радовима је показивала велико интересовање и свагда јој је врло угодно било, кад сам је у чему запитао за савет. При свем том није ми у очи готово никад казала похвалну реч, иако се понос мајчин није дао скрити. Кад сам јој предао превод Гетеовог „Фауста“, пољубила ме је у чело. Често ми је, пак, исказала своје незадовољство, особито гдекојим мојим олаким фељтонима... На представе мојих шаљивих игара ишла је свагда, свагда се сита насмејала у позоришту и свагда ме је после представе код куће исповала, што сам написао „и опет такву лудорију“.⁴⁶¹

Каже да је с пуном свешћу осећао бескрајну мајчину љубав и да је узвраћао. После мајчине смрти се оженио Јулком Давидовац, са којом је, у тренутку писања, био већ 30 година у срећном браку. Две године након венчања родила му се ћерка Аница, за коју захваљује Богу. Крајем 1895. године је изабран за секретара Матице српске и уредника *Летописа*. Његов је посао био да пише дописе, јавља одлуке странкама, сређује и шаље обимне записнике, ради у књижевном одбору и уређује *Летопис*. Каже да није радио само службене ствари, стизао је да се бави и својим

⁴⁶¹ Исто, стр.55,56

књижевним радовима. Иако је сматран човеком Тоне Хаџића, његово је виђење сасвим другачије.

Тонину ненаклоност, а помало и Савину (Петровић), навукао сам на себе највећма тим, што сам им сваком који је хтео знати, отворено казао да послови у Матици ни најмање нису превелики, да се лако и с по муке дају савладати и да никако није оправдана Савина тврдња да је од многог седења у Матици постао хром, а још мање да је оправдана Тонина тврдња, да је посао у Матици тако велики и тежак, да је морао уобручити главу, да од тешког напора не прсне. Ах тај Тона! Ваљда нико није умео себе тако скупо продати као он. Али тек пред онима који га нису познавали. Тако се онда могло догодити да је жупан Малковић Тону над гробом окарактерисао као великог песника, али се тако могло догодити да је др Илија Вучетић за Тону рекао: „ Ни мање капитала, ни више интереса!“ А Миша Димитријевић: „Малер је то, кад ко хоће да је песник и књижевник, а не пада му ништа на ум. „Не једаред је ухваћен у плагијату, али он је нападаје стресао са себе, а ми опет нисмо хтели терати ствар до краја, јер би тим и себи дали сведоџбу сиромаштва, што смо таквог човека тако дуго трпели. За њега је проста, ординарна лаж била нешто природно, од пет речи, бар три нису биле истините. Најмање онда, када је дубоким гласом рекао: „Кад вам ја кажем!“⁴⁶²

У лето 1910. године је затражио од Управног одбора да му дају одсуство од годину дана, а затим да га пензионишу. Овде је имао још један мотив.

То је дакле било уочи проналаска велике дефраудације благајника Лазе К. Манојловића уз припомоћ књиговође Аркадија Марковића и председника Антонија Хаџића. Први је за ћутање добио 50.000, а други

⁴⁶² Исто, стр.64,65

30.000 круна. О предигри тог злочина, као и о самој игри може се наћи доста у судској расправи која је била 1912 (ако се не варам).⁴⁶³

Са породицом се 1910. године преселио у Беч јер је његова кћи на универзитету почела да студира класичну филологију. То време сматра и временом великих губитака јер су помрли његови пријатељи Паја Марковић Адамов, Сима Матавуљ, Стеван Поповић Пеција, Лаза Костић, па и сестра и нешто касније брат његове жене. Предратну 1913. су провели на острву Лошињу, у Мандоли у Тиролу и путујући по Италији. Рат их затиче у Сајсу у Тиролу. Каже да су најтежа, али славна времена провели у Новом Саду. Ту је од 1916. до 1918. године замењивао секретара Матице, интернираног Тихомира Остојића. Године 1920. његова ћерка бива запослена у новосадској државној женској гимназији јер је до тада дипломирала. Помиње и њену веридбу и касније венчање с Хасаном Ребцем, инспектором министарства вера у Београду. На самом крају трећег дела се осврће на свој животопис.

Што сам досад о свом животу написао, у главном су спољашњи догађаји, без рефлексија, без одјека у мом срцу, мојој души. Што и те прилике нисам прибележио, лежи у том што данас, после толико година, никако не могу тачно рећи шта се у оно доба, поводом наведених догађаја у срцу и у души десило, што сам о њима пре или после премишљао. Да нисам онако осећао и премишљао, као што би то сад истакао, разуме се по себи. Можда је и вероватније да сам у оно млађе доба врло мало премишљао и да су ми та премишљања била, тек само као неке побратуше мога рада. Ако се добро свршило, било ми је право; ако не, било ми криво, често врло криво. Рефлексије у моје садашње зрело, презрело доба не би

⁴⁶³ Исто, стр.65

*одговарале садашњем стању моје душе, па ма како ја то стање приказао тобоже верно. Зато сам их у многим случајевима и напустио.*⁴⁶⁴

Завршава одбацивањем својих лирских песама, које нису штампане, а он их не сматра вредним. Следи наслов „Зашто нисам научио француски“. То је сећање на детињство, када је имао 10 година и говорио српски, немачки и мађарски језик. На мајчино инсистирање налазе му учитељицу француског језика, мадам Денк, која је долазила три пута недељно. Каже да би то потрајало дуже да се није испоставило да је она „скроз римокатоличке вероисповести, па чак у неку руку фанатик“. Сматра да је на такав став благоданом гледано у Бечу и да је она зато и послана у Нови Сад. Његово српство и љубав према православљу се њој нису допадали, па је она често на француском језику величала католицизам, а помало се ругала нашим црквеним обичајима.

*Једаред пак, кад је рекла, да наш владика у одежди изгледа као „полишинел“ тј. пајац, ја окренем најпре српски и опсујем јој, шта ми је дошло на уста. Затим ударим у немачки језик и почнем је грдити. Она се расрди и удари ме по образу. Ја скочим, зграбим је за врат и бацитим је с њеном столицом заједно на патос. Извецбао сам се у рвању и у тучи. А кад сам је оборио поливао сам је песницом, где сам стигао, пратећи тај „туш“ не баш најфинијим српским псовкама. Она се дерала, бацакала и рукама и ногама, на што уђе мој поочим у собу. Ја се дигнем и кажем поочиму у чему је ствар. Мадам Денк је порицала, али јој није помогло. Још истог часа буде исплаћена и отпуштена.*⁴⁶⁵

Каже да је као сегедински гимназијалац поново почео да учи француски језик, али да није имао воље. Жали што није научио овај језик, јер би много лакше читао дела француске књижевности. *Животне*

⁴⁶⁴ Исто, стр.68

⁴⁶⁵ Исто, стр.72

исповести је текст штампан у *Застави* 1925. године. Ту се понављају неке информације и тврдње из претходних делова, али и даје одговор на нека питања из свог живота. Тако пита „Зашто сам се уписао на медицински факултет? И зашто у Бечу?“

Изабрао сам медицину, што сам тако могао отићи у Беч, а не у Пешту, камо сам морао, да сам се одао правној науци, којој сам у ствари нагињао. А у Беч сам тежио зато што сам био уверен да ту има буршевских друштава, о којима у Пешти није могло бити ни разговора. Још једна важна прилика је била што по тадашњем реду су се полагали строги испити тек после свршених студија, а те су трајале пуних пет година. Ни највреднији студент није могао доћи раније до испита, а камо ли тек нехатан какав сам, без ласкања, био ја. Пет пуних година не давати ником никаква рачуна о свом бављењу у Бечу и о својим студијама. Та то је за мене после досадног бављења у гимназији, био такав мамац ком нисам могао одолети. Пет година апсолутне слободе и друштво с буршевима.⁴⁶⁶

Када је 1870. године подизао документа, декан, проф. Браун, му је предлагао да то не чини, већ да полаже испите, па и ако падне, моћи ће да понавља по старом систему. Он је то одбио и каже да му је и након 55 година жао. Пита се какав би лекар био!? Мисли да би као интерниста „још којекако“, али зато као хирург никакав.

Друго питање које себи поставља је: „Зашто сам тежио и отишао буршевима?“ Каже да је провода и теревенки имао доста и у српским студентским друштвима и да то није разлог. Привукла га је тежња, идеја, неко начело друштва, дисциплина, симболи, витештво, част. Све то заједно је чинило Саксонце интелигенцијом, којој за њега нема равне изван немачких универзитета. Само је једном тражио да иступи, кад су Немци окупирали Србију. Нису расправљали о његовој изјави, а он није остао при њој јер се рат завршио у корист Србије.

⁴⁶⁶ Исто, стр.74,75

Одговорио је и на питање: "Зашто сам отишао у Русију и био тамо војник?" То је било 1870. године.

Не умем дати паметнога одговора. Можда ме је гризла савест што за шест година нисам озбиљно ни иш помислио на испит, па сам чинећи још већу лудорију, мислио да је тим ушушкам. Можда ме је с тим у вези гонио нагон к авантурама, јер тако нешто било је у мени: да видим свет, да покушам и друго шта. Мом ратном командиру у Петрограду сам рекао да бих волео да ме пошаљу на Кавказ, у Грузију, у Азију уопште. Али није дошло до тога, ни налик. Остао сам годину дана у Русији, које у Кронштату, које у Петрограду.⁴⁶⁷

На филозофски факултет у Лајпцигу је прешао када је схватио да медицина није за њега. Желео је да види Немачку, па је обишао градове Берлин, Минхен, Јену, Халу, Вајмар. У Лајпцигу је докторирао. Понавља податке о запослењима, књижевним почецима у Новом Саду и женидби, све до удаје кћери Анице. Под насловом „Књижевне исповести“ враћа се у 1876. годину, када је у *Јавору* почела излазити прича *Швигарице*. Штампане је одлагано, све док нису пресахнули други прилози. Овакав ток догађаја није ласкав, али Савић каже да се није наљутио. Ту открива једну своју важну особину, да је већ од самих почетака свога рада био врло равнодушан према критици.

Доцније сам дотерао до виртуозности- уколико критике на мој рад већином нисам ни читао. А кад сам их ипак читао, биле су ми, после кратког нерасположења, смешне. Моји слатки рецензенти чинили су ми се као они, који бостанцији хоће да продају краставце. Одговарао нисам зато што сам уверен да је тај начин понајбољи. Али сам с искреном слашћу вребао згуду да таквог „супостата“ свог или мени драгог писца, у облику

⁴⁶⁷ Исто, стр.79

*чланка дочепам и по могућности осакатим. Свагда с хумором и поругом, по мом уверењу, најбољим оружјем.*⁴⁶⁸

Путописе је почео да штампа у *Застави* 1878. године, наставио у *Бранику*, *Српским илустрованим новинама*, *Стражилову* 1888. године, *Бранковом колу* 1905. године, *Летопису МС* бројеви 262-267, *Српству* 1914. године, *Јединству* 1921. и 1922. године. Посебно вреднује путописе из Италије, Немачке и Тирола. У листу *Позориште* излазили су чланци о позоришту и позоришној уметности од 1877. године. Годину 1880. сматра важном јер је почео да штампа радове у *Летопису*. Присећа се неких позоришних дела, говори о романима, наглашавајући да су *За начело* и *Даша Ђонић* недовршени.

*Писао сам оцене, нарочито расправе о писцима и уметницима. Имам таквих 75. Трудио сам се да пишем објективно, али сумњам да је то свагда пошло за руком. Те су ми ствари раштркане по новинама, а неке сам скупио у две књиге „Из српске књижевности“. Највећа ми је расправа о *Лазу Костићу*. У рукопису имам још, осим мањих ствари, „О првом напису *Максима Црнојевића*“, „Писма *С.Матавуља* мени“, „*Госпар Вук Бл. Бобаљевић*“, глуму из дубровачке прошлости у четири чина „*Госпари Кабоге*“.⁴⁶⁹*

Помиње на крају и писма која је примао од наших књижевника, каже да их је предао Матици, али да је изгубљено више од стотине. Последњи наслов је „Из младих дана“ и то је присећање на Вилму, девојку из Сегедина, коју је волео и којој је посвећена раније поменута цртица.

Може се рећи да Савић оставља утисак како није био много заинтересован да напише аутобиографију изнова. Да ли се разлог крије у неком његовом разочарењу или безвољности, данас је тешко рећи.

⁴⁶⁸ Исто, стр.83,84

⁴⁶⁹ Исто, стр.91

Свакако је штета. Из ове парцијалне аутобиографије могуће је реконструисати костур његовог живота. Неки делови недостају, а с друге стране има понављања догађаја или сећања. У сваком случају и овако парцијална упућује на неке околности у којим је проживео живот.

Други део књиге *Прилике из мог живота* садрже одабрана писма, која је Милан Савић размењивао са пријатељима, сарадницима и књижевним ствараоцима. Ту су штампана следећа писма: писмо Симе Матавуља Савићу; 3 писма Савића Павлу Марковићу Адамову; 4 писма Уроша Предића Савићу; 3 писма Бранислава Нушића Савићу; писмо Јована Скерлића Савићу; Илије Огњановића Абуказема; Стевана Поповића Пеције; 6 писама Јована Јовановића Змаја Савићу; 8 писама Лазе Костића Савићу и 5 Савића Костићу; 40 писама Савића Тихомиру Остојићу и 15 Остојића Савићу. Уз писмо Симе Матавуља, преузето из 8. књиге његових Сабраних дела, које је написано у Новом Саду 3.01.1888, у време када је Савић живео и радио у Зајечару, приређивачи су објавили и део Савићевог рукописа *Писма Симе Матавуља*, поглавље *Сима у Зајечару*. Из њега је видљиво када су се и како упознали. Године 1887. у Београду, код Јована Бошковића Савић упознаје аутора *Како се Латинче оженило*. Већ при првом сусрету родила се обострана симпатија, која ће, током заједничког службовања у Зајечару, да се развије у животном пријатељство.

*Сва моја наклоност припадала је од тог доба Сими Матавуљу. Нема сумње да је том па и нашем доцнијем тесном пријатељству основица била наша доста слична ведрa ћуд, свагда склона на шалу и на теревенчење... Свагда ведре доскочљиве ћуди, натучен сваковрсним причама, слаткоречив као ретко који, у жеку снаге, у 35. години, он је за кратко време свога бављења освојио другове и познанике, већином неискусне у приликама великога света.*⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ Исто, стр.105,106.

Писма Паји Марковићу Адамову су пријатељска и топла, а у писмима Уроша Предића може да се прати развијање пријатељства од 1897. до 1910. године. Већ из насловног обраћања „Врло поштовани господине“, „Драги докторе“; „Драги и врло поштовани пријатељу мој“; „Драги Емиле“, јасно је да се познанство полако претварало у искрено пријатељство. Нушићева писма, која се односе на Савићеву комедију *Цар провадација* и њено постављање на сцену Народног позоришта у Београду, су и колегијална и пријатељска. Јасна је Нушићева добронамерност. Уз писмо Јована Скерлића, приређивачи додају коментар да је Савић жалио у својој аутобиографији што је преписка са најпознатијим српским књижевним критичарем из времена од 1877. до 1914. године изгубљена. Уз одабрана писма Змаја следи појашњење приређивача.

Чини се да се однос Милана Савића и Јована Јовановића Змаја може упоредити са односом Милана Савића и Тихомира Остојића. Није сачувано ниједно Савићево писмо Змају. Из Змајевог писма сазнајемо да је између њих владало „десетогодишње остентативно презирање“. Први корак ка помирењу учинио је Милан Савић, који је лета 1901. године посетио Змаја и исте године изјавио Змају саучешће, након смрти (по)ћерке Анке. По свој прилици да је њихов спор био некњижевничке природе и да су обе стране у том сукобу биле сујетне и повређене.⁴⁷¹

Ипак, из писама које је размењивао са Лазом Костићем, за кога приређивачи кажу да представља посебно поглавље у Савићевом животу. Велико пријатељство, није спречавало Савића да се успротиви објављивању Костићеве жестоке критике Змајеве поезије.

⁴⁷¹ Исто, стр.140

...ја бих хтео, а и молим те да се погодимо и да одустанеш од многих твојих „назора“или да их бар ублажиш. Немој сам своју репутацију таманити.Бадава се одупиреш, Змајова или Кишјанош остаје популаран.⁴⁷²

Ипак велим, да би по нашу књижевност, а и по тебе много боље било, да си толико оштроумље и доскакивања утрошио у једно своје рођено дело, него што си то учинио прежвакавајући и преживајући мргодно Змајовину поезију.⁴⁷³

Изабрана писма из преписке са Тихомиром Остојићем сведоче о промени њиховог односа, који је 1896. године био пријатељски, а од 1901. године, хладан и службен, што је видљиво не само из наслова, већ из чињенице да су се дописивали иако су живели у истом граду. Остојић 1909. године у свом писму предлаже да све забораве, што Савић прихвата. Из писама се не види узрок сукоба, а не помиње се ни у Савићевој аутобиографији. Приређивачи о њиховом помирењу кажу:

Помирили су се, види се из њихове преписке, након осам година, на иницијативу „виновника“, Тихомира Остојића. Наравно, ту свађама није крај. Из писма од 3. новембра 1916, које је Остојић упутио Јовану Грчићу, сазнајемо да је Милан Савић љубазан према жени Тихомира Остојића, али да не говори са Остојићем. Видети у књизи Јована Грчића „Портрети с писама“, 2. књига, Загреб, 1924. године.⁴⁷⁴

Увидом у Рукописно одељење Матице српске затечена су: 253 писма Симе Матавуља Милану Савићу из периода од 1888. до 1910. године; писма Богдановић Пери (1912.); Бугарски Ненаду (1900.); Будисављевић Милану(1905,1911.); Врховац Радивоју (1928,1929.); Давидовац Милану 8 писама (1913.); Димитријевић Миши (1882,1887.4 писма, 1888,1889.);

⁴⁷² Исто, стр.143 (Савићево писмо Л.Костићу)

⁴⁷³ Исто, стр.157 (Савићево писмо Л.Костићу)

⁴⁷⁴ Исто, стр.204

Ђорђевић Милану; Ђукић Авраму (1897,1904.); 6 писама Ј.Ј.Змаја Савићу и Савића Змају (1892,1900.); Јакшић Милети 2 писма (1901.); Калић Мити (1903,1912.); Костић Лази 15 писама (1899,1910) и 8 писама Л.Костића Савићу; Малетин Марку (1924. 2 писма;1925. 9 писама, 1926,1927,1928,1935.); Адамовић Марку (1883,1885. 2 писма, 1887. 2 писма, 1888,1893,1895. 2 писма, 1896,1898. 2 писма, 1899. 6 писама, 1900.4 писма, 1903.2 писма); Милутиновић Драгутину (1895,1896. 4 писма); Остојић Тихомиру (1896-1910. 40 писама), Суботић Савки (1898,1913.7 писама), Хаузер Оту (1911. 6 писама); Шевић Милану (1905. 2 писма, 1907. 3 писма па све до 1927. још 58 писама). Количина писама, која су сачувана, а за претпоставити је да је комуникација била двосмерна, би указивала да их је морало бити најмање више стотина. Она су доказ живе комуникације са различитим људима, од пријатеља, сарадника, па све до уметника разних профила. Све указује на Савићево живо интересовање, како за све видове културног живота и стварања, тако и за људе. Оволика преписка оповргава тезе о његовој тешкој нарави и доказује његову ширину, много већу него ли су му је признавали. Затечена писма неће бити овде дубље разматрана.

Закључак

Имајући пред собом целину стваралаштва Милана Савића, наметнула се потреба да се оно посматра из два угла, Милан Савић као уредник *Летописа Матице српске* и Савић као аутор оригиналних књижевних дела. Не улазећи у детаљно разматрање његовог рада у Матици српској, ипак је могуће и нужно да се установи да је све оно што је радио и иза себе оставио, имало значај за саму Матицу (не треба заборавити на многе везе које је он успоставио са културним установама других народа, посебно Словена), а у односу на *Летопис* тај значај је, можда претерано звучи, епохалан. Управо је Савић својом визијом, упорношћу, несебичношћу и свешћу о важности овог гласила, учинио квалитативни помак, винувши га до висина на којима је и данас. Како време пролази, тако се о Савићевом значају за овај часопис, мање стидљиво говори. Признање му је одао и Ж. Милисавац у *Историји Матице српске*, 3. део из 2000. године, али је то учинио Милош Црњански, још давне 1930, када је писао о целини његовог дела. Поредџи *Летопис* пре Милана Савића са оним, каквим га је оставио када је престао да га уређује, сасвим је видљиво да он није радио стихијски, већ смислено, са идејом и програмом. Силни труд који је уложио у његову реформу, а који је подразумевао много, много више од самог уређивања. Он се односио и на живе и трајне контакте са многим ауторима. Ипак, у самој Матици српској и Књижевном одбору, пречесто није имао подршку ни разумевање. Струјања, сукобљавања и саме борбе, остајали су подаље од очију читалачке јавности, понајвише због тога што је Милан Савић увек пред очима имао ширу слику. Та шира слика је обухватала целину српског културног простора, потребу да се он шири и унапређује, али истовремено и окупља под један кров све Србе, расуте на различитим просторима, често обесправљене и омаловажене.

Његов рад на оригиналним делима је једним делом везан за његов уреднички посао у часопису, јер је у сваком броју доносио и по неки свој текст. Други део је самосвојан, настајао током целог његовог живота и био производ жеље да се окуша као писац и потребе да буде хроничар града и времена.

Кренувши од приповедне прозе Милана Савића, уочљиве су краће и дуже форме. У времену настанка и објављивања биле су дефинисане као новеле, приче или приповетке. Посматрајући их из данашње перспективе могуће је у два издвојена, за ову прилику обрађена дела, пронаћи елементе романа и тако их и третирати.

То су *Разни путеви* и *Даша Ђонић*. Први се наметнуо сложеном композицијом, коју чине 24 главе и четири круга приповедања. Овде постоји главни јунак, али се кроз ове кругове омогућава развој споредних ликова преношењем радње и одлагањем разрешења. Писац се користи и паралелним током радње, па она добија на напетости. Одлучио се да ослика грађанску средину Новог Сада свог времена, ширећи радњу помоћу мањих целина. Вешто постиже индивидуализацију ликова и њиховим антагонизмима између идеала и стварности улази у оквир романа. Атмосфера је наставак оне линије која се протеже кроз његов целокупан приповедни опус. Она је грађански пријатна, умивена, негује традиционално друштвено устројство. Стуб друштва је породица, а њена глава је отац, чија је увек последња. Тај патријархални модел српске породице не подразумева задртост или примитивизам, напротив, овај отац образује своје ћерке, у његовој се кући чује клавир, читају српски писци, походи се позориште. Ово је простор у који Савић вешто уводи љубав према српству, па су питања, проблеми и идеје Срба у Угарској, његовог времена, исказани, а провлачи и тему угрожености вере и нације преко политичке ангажованости својих јунака. Његови јунаци су махом позитивни и карактеристични у целини његове прозе, па ипак, он је критичан према малограђанштину и интригашењу. Мушки ликови су вишестрано осликани, али овде даје и једну продубљену слику женских

ликова, кроз лик Драгиње, чију храброст да сама бира животни пут аутор брани.

Приповедну прозу је писао и објављивао готово педесет година. Кроз овде посматрана дела се указује да се његова приповедна вештина развијала и да су помаци уочљиви. Тако се романом *Даша Ђонић*, који је објављен на крају овог периода, Савић осмелио на стварање романа лика, што није мали задатак. Уверење да је ово најуспелије Савићево прозно дело, промовише и главног јунака, Дашу Ђонића, у најинтересантији лик његове прозе. Овде аутор одступа од сликања својих господствених и образованих јунака и доноси необичног и симпатичног ветропира, оптимистичног бонвивана, који живи живот. Кроз 17 глава, живо и уз много хумора, извајао је Савић јунака који једним својим делом подсећа на Игњатовићевог Шамику, али га у свему надвисује. Иако Савићев јунак ужива у животу, мада не тако лагодно и расипно, јер му породичне прилике то не дозољавају, он се јавља и као супротност Шамики, јер је бунтовник, војник и својеглав увек и свагда. Иако је миље другачији од уобичејеног, Савић и овог јунака заокружује као позитивца, јер је он добар и поштен човек. Језик дела је значајно средство осликавања времена и социјалне средине главног јунака. Пратећи авантуре „једног спадала“ завирио је Савић и у касарну, и у магистрат, и иза позоришних кулиса и завршио у „биртији“. Кретао се кроз средине које је и у животу добро познавао. Оба романа су целовита и заокружена и не стоји им одредница „недовршени“.

Када је реч о приповеткама, уочава се заједничка нит, како у погледу теме, најчешће љубавне, тако и у одабиру миљеа. Савић се указује као сликар солидних грађанских кућа, опет оно што је најбоље познавао. Јасна је класна и социјална одређеност иако то није тема. Неретко су приповетке инспирисане стварним догађајима, а нађе се и понека са аутобиографским тоном. Тако *Невенка* асоцира на љубав Лазе Костића и Ленке, а *Румене руже* су посвећене незаборављеној Вилми, Савићевој љубави из младости. У његовом приповедању се осећа утицај

великих европских узора. Тако се Пушкин назире у двобојима, али и неразрешеним и неоствареним љубавима („Добра партија”), а Балзак у недовршеном роману „За начело”. Иако се осећају романтичарски утицаји, његова проза носи реалистички набој.

Створио је неколико психолошких приповедака, које су надживеле време у ком су настале и које и данас имају снагу, свежину и занимљивост. Тако *Јелка* доноси психолошки профилисане ликове, монолог, солилоквиј, смену статичких и динамичких мотива, али и поруку да у животу не бива увек других прилика. *Аврамова љубав* је солидна приповетка у свим својим елементима. Закључну реч даје *Ивањско цвеће*, приповетка изванредне композиције, логички разрешене тензије, дубоко психолошка, раме уз раме приповеткама Лазе Лазаревића. Овде издвојене приповетке и романи су надживели своје време, па и у наше донели оригиналну снагу. Свим реченим се препоручују за ново штампање и упознавање са читалачком публиком 21. века. Неизоставно заслужују своје место у свакој антологији српске реалистичке прозе.

Драма и позориште заузимају посебно место у животу Милана Савића. Односио се према њима стваралачки, било да је реч о оригиналним драмама или позоришној критици. Својом тридесетогодишњом посвећеношћу помогао је да се учине значајни помаци у позоришном животу Новог Сада, али и шире, а својим познавањем људи и прилика начинио прве записе за будућу енциклопедију овог града. Од 1877. године, па наредних готово тридесет година, Савић ради у корист позоришта. Његове драмске форме су настајале, биле штампане и извођене понајвише у Новом Саду, али и у Београду. У овде обрађеним делима се уочавају различите драмске форме, од једночинке, драмске слике, драмског пева, драме у једном чину, па до комедија у три, четири и пет чинова. Различитог су квалитета. Тако је *Дојчин Петар* изведен 1891. године и добио прве критике у листу *Позориште*, које хвале дикцију и стихове, те да задовољава сећање на народну песму, која је и била инспирација за настанак. Ипак ово није из

реда снажнијих дела, са тежином и дубљим смислом. *Ксеније и Ксенија* је амбициозно замишљена драма, која избором ликова буди велика очекивања, али није на висини, ни амбиције, ни очекивања. Сократ, Перикле, Ксантипа не доносе прави заплет, ни интригу, па ни очекивани расплет. Ово је комедија развучене радње, непотпуних ликова и бледог хумора. То је уочила и тадашња критика, изашла у *Новом позоришту*, која је оштра, готово цинична у уочавању мањкавости. Историјске личности су јунаци драме *Цар проводација*, али овога пута је Савић на висини задатка. Нема карикирања, ни ругања кад су славни српски владари и властела на сцени. Романтичарски национални занос је завијен у успело шаљиво дело, са јасним уводом, заплетом и наравно срећним завршетком.

Драме са грађанским темама окренуте су породичним проблемима или људским манама и пороцима. Најбоље су *Амајлија; Меланија; Бурђевићи*, јер поседују драмски набој и упечатљиве ликове. Те квалитете је уочила и тадашња критика, па хвали и аутора и дело.

Анализиране драмске форме нису у целини, вредносно, све на истој висини. Међу њима се посебно издвајају *Проводације, Цар проводација; На леп начин; Бурђевићи и Амајлија*, као упечатљиви реалистички комади, који ни данашњу позоришну публику не би разочарали. Критика је кудила и хвалила Савићеве комаде, а он је то врло озбиљно прихватао, супротно увреженом мишљењу, па је због негативних критика на пет година престао да пише драме. Нека је дела и прерађивао на основу примедби критичара.

Осим писања комада, његово увек велико занимање за позоришни живот се огледало и у позоришној критици, коју је писао од 1877. године. Прво под псеудонимом „Коста Ристић“, а касније и под својим именом. Тада су биле популарне прераде дела. Он се тој појави противи и у више наврата оштро критикује, сматрајући да се не може туђи менталитет посадити у нашу башту. Не крије одушевљење *Ромеом и Јулијом*, која је за њега „песма над песмама у славу љубави“. Афирмативно пише о *Избирачици* Косте Трифковића, истичући оштру иронију на лош начин живота и лажно представљање. Стеријиним *Кир Јањом* је одушевљен и

предвиђа му славу за сва времена, у чему не греша ни данас. Он се не либи да каже истину ни свом знанцу Мити Поповићу, поводом његове историјске трагедије *Стеван, последњи босански краљ*, која није пријатна. Разматрао је и проблеме позоришта и глумаца, критички, али добронамерно. Ти текстови су били од помоћи и глумцима, и редитељима, и драмским писцима, чак и костимографима. Сматрао је да драмско дело треба да буде огледало живота, свет у малом у ком се крећу људи са својим слабостима, врлинама, страстима.

Путописна проза Милана Савића је оригинална и интересантна. Много је путовао и током педесет година помно записивао своје утиске и размишљања са тих путовања, па је иза њега остао богат избор записа. Заједничка нит која повезује све његове записе је ведрина и одушевљење животом. Велика радозналост испричана је допадљивим модерним језиком, често обогаћеним хумором и духовитом спремношћу да прихвати све што га на путу снађе. Путовао је по свим крајевима бивше царевине, Италији, Швајцарској, царској Русији, али и Србији. Као путописац он није заинтересован само за просторе, крајолике, историју и географију, мада је у том делу веома исцрпан, права мала база података, већ много више за људе. Тако су сведочанства о сусретима, можда, највећа вредност ових записа. Из предела и градова доноси утиске о свакодневном животу, начину живљења, стандарду, обичајима и све то живим и ведрим тоновима, једноставним изразом прихватљивим читаоцу. Говори о пореклу имена, легендама. Изразито одушевљење Немцима, њиховом културом, дисциплином, а нарочито Гетеом, не крије. Велики песник је у више наврата његов „сапутник“. С њим разговара, простори у којима је боравио Савића опчињавају до мере халуцинације, па он види живог песника и води дијалог с њим. Ипак никада не заборавља ко је, па је у сусретима са Словенима посебно осетљив и благонаклон, што потвђују записи о Русима, Чесима, Лужичким Србима. На свим својим путовањима је тражио и налазио Србе. Љубав према свом роду не крије. Записао је помно све сусрете са њима, од Русије до Карловца и није пропустио да проговори о

њиховом положају, било да су негде добродошли и прихваћени до уверења да су на својим вековним огњиштима омражени, до оспоравања да постоје. Зато су путовања по Србији осликана с љубављу, истицањем лепоте, доброте, историје. Бошко Новаковић сматра да Савић, пише више, подробније, са нијансираном национално-политичком тенденциозношћу. Овде треба напоменути да и сам Симо Матавуљ његове путописе сматра правом добити за књижевност која нема развијену путописну литературу.

У целини ови путописи нису изгубили на својој тежини и лепоти. Они и данас, са историјском дистанцом, а због ње још и више, држе читаочеву пажњу. Будући да у себи носе етнографско, етнопсихолошко, историјско и приповедачко, заслужено се препоручују да буду изнова штампани. Они би у многоме помогли откривање и упознавање Милана Савића.

Збирка *Наши стари*, за чије поновно штампање 2010. године може да се захвали Миливоју Ненину и Зорици Хаџић, још је један доказ Савићевог оригиналног приступа хроници града и времена. За ова сећања на његове познанике, знанце и пријатеље Ненин каже да је некролог само иницијална каписла, само знак да је личност важна. Можемо рећи да је Савић искористио некњижевну форму некролога као матрицу на коју је за сваког од њих градио портрет. За њега су овде оданост српству и књижевна интересовања можда и најважније одреднице живота савременика. Писао је о најзначајнијим људима свог времена, па су ту Коста Трифковић, Кодер, Тоша Јовановић, Димитрије Ружић, књижари браћа М.Поповић, али и неколико жена, превасходно глумица, Јеца Добриновић, Ленка Хаџић, Драгиња Ружић и многи други. Оставио је галерију живих ликова, портретисану с љубављу, филантропски. За сваког од њих је пронашао моменат, сличицу из албума успомена, оно што даје зачин штиву, оно мало што је лик учинило животнијим, дражим. Понекад су то неостварени снови и амбиције, други пут су духовите догодовштине, којима је често и сам био сведок. У књижевном смислу је изашао из форме некролога, створио својеврсне биографске цртице са мемоарским

елементима. Све је написано живим и течним језиком. Чак и кад код неких покушава да анализира њихово књижевно стваралаштво, чини то допадљиво и интересантно. Ова необична форма је доказ многострукости његових интересовања, жеље и намере да забележи све који су чинили крвоток његовог града.

ОвOME се могу придодати и његови свечани говори о животу и раду оних који су Матицу задужили и обогатили. Ту су Јован Хаџић Светић, Никола Јоксимовић, Илија Вучетић, Нико Максимовић, Мита Калић и други, све до данас заборављеног песника Стевана Стевановића. Он је овим савременицима и члановима Књижевног одељења Матице српске, који су својом енергијом и свешћу о припадности српском народу, кроз тешка времена ограничене слободе и малих могућности промена, остали истрајни и упорни у очувању националног идентитета, изразио свевремену захвалност. Она им припада и због учешћа у настанку и трајању установа, којима се и данас поносимо.

Низ текстова из дела овог текста „Огледи и студије“ подразумевају књижевне портрете, расправе и приказе најзначајнијих стваралаца у доба реализма. Овде наступа самоуверено јер је доказао да познаје књижевностваралачки процес, али и књижевне прилике код нас. Иако неке од стваралаца и лично познаје или су му пријатељи, он овде успева да говори из неутралне перспективе. Пише у времену када је реализам код нас у пуном замаху. Касније класификације ће неке од аутора, Змаја, Стерију, Лазу Костића, сврстати у друге епохе, али то не умањује вредност изречених судова. Тако појаву Косте Трифковића сматра одређеном прекретницом и даје му издвојено, јединствено место. У поређењу са Стеријом види његову предност јер није карикирао, већ давао целину, праву шаљиву игру, чији су ликови природни, без фриволности. Стеван Стевановић, кога је српска књижевност изгубила прерано, заслужио је код Савића похвале за своја родољубива дела и подршку Вуковом раду. За Стерију каже да је задужио српску књижевност. Налази му мане, одсуство радње, али сматра његово дело великим јер извргава руглу штетне

утицаје, лоше обичаје, лажни сјај, лакоумље, па је лековито. Говорећи о Јакову Игњатовићу поучава о природи стварања књижевног дела, а онда врло оштро о слабостима његовог хумора, па иако је он за Савића пример како не треба писати романе, признаје му заслуге за српски реализам. Савићева оцена стваралаштва Јакова Игњатовића није издржала суд времена, посебно када је реч о Игњатовићевом хумору. Треба имати у виду да је и јунак Савићевог највреднијег дела, Даша Ђонић, у извесном смислу сродан Игњатовићевом јунаку Шамики Кирићу. Једина жена песникиња, о чијем раду говори, је Милица Стојадиновић Српкиња. Њој је захвалан за залагање у просвећивању нашег народа. Њен дух оцењује као мушки, већ и због утицаја њених значајних пријатеља, Вука, Бранка и Његоша. Оштар је према Мити Поповићу, признаје заслуге Миши Димитријевићу. О Змају је написао неколико текстова, у којима слави „најдивније песме које има српско песништво“. Високо вреднује његово стваралаштво, а врхунцем сматра „Ђулиће“ и „Увеоке“. За приповедање Лазе Лазаревића каже да је аутобиографско, али и да су његови јунаци доказ посматрања живота, а приповетку *Ветар* дефинише као ремек дело, психолошку студију. Симо Матавуљ има посебно место у Савићевом животу, па је и његово дело тако процењивано. Он налази да су одлике стила сјајан, елоквентан приказ, проткан ненаметљивом шалом и ретко чист језик. Сматра да књижевна критика није била праведна према свим његовим делима. Тако је у Београду био нападан због прича о београдском животу, а Савић налази да је то због тога што су оне истините, па то критичари нису могли признати. Значај ових Матавуљевих прича се истиче тек у новије време. Савић је написао и рад о хумору српског народа, у коме тврди да је настајао у тренуцима предаха од тешкоћа. Пронашао га је у епским и лирским народним песмама, али и у приповеткама. Свим овим текстовима Савић је доказао да је био велики познавалац стваралаштва аутора о којима је говорио. Његови прикази су интересантни и читаоцима и икњижевној струци. Сваку своју оцену је и образлагао доказима. Темељно је урадио

посао. Његов допринос у овој области, вредновању и истицању квалитета, је знатан.

Следе три студије посвећене: Лази Костићу, Светозару Милетићу и Урошу Предићу. У првој, посвећеној Лази Костићу, Савић је замислио да представи заокружено виђење доприноса овог песника и интелектуалца српској књижевности. Приказао га је двострано, и као песника и као интелектуалца, али и као дубоко осећајног човека. То што га је као пријатеља много волео, омогућило му је да лакше размрси, често запетљане, нити његовог живота. Искористио је Лазине белешке, песме и писма да би објаснио плетиво филозофије и поезије, које је саткао овај велики стваралац. Уз помоћ писама које је Лаза размењивао са Тоном Хацићем, али и са самим Савићем, реконструирао рађање појединих дела. Увиђа да код Лазе није било лажних осећања, па је то презирао и код других. Та искреност се огледала и у његовом залагању за српство, још од ране младости, а због чега је једном приликом заглавио и у затвору. Савић га анализира и као човека, стављајући три његове особине испред свих других. Симпатичном сматра његову наивност, која га је водила кроз живот и огледала се и у поезији; човечански разумљивом он види његово осећање животне неизвесности и извесну самовољу и тврдоглавост. Не заборавља његову господственост у свему, па и у полемикама које је водио. Проговоривши о Лазином љубавном животу, прави мали инвентар његових заљубљивања, а све због тога што је свака нова љубав бивала инспирација за ново дело. О Ленки говори мало, чувајући се да његову непреболну рану ничим не повреди. Вреднујући његово стваралаштво за *Максима Црнојевића* каже да је најпоетичнија драма српске књижевности, а „Santa Maria della Salute“ грандиозном песмом. Није крио ни мане, али у целини истиче висине Лазиног стваралаштва, разиграност и садржајност његовог дела. Због свега тога га ставља испред Змаја, Бранка и Јакшића, тврдећи да је једино он прави уметник. Иако ова студија има видљивих мана, извесна конфузност у излагању, више пажње је посвећено драмским делима него поезији, спознаје о његовом љубавном животу не прати

анализом песама, које су тим поводом настајале. Не треба заборавити да његов рад о Лази Костићу није штампан у целини, него је до читалаца дошао уз скраћивања, која су учињена мимо воље писца. И уз извесне мањкавости ова студија се може оценити као веома успела и као таква представља значајан допринос упознавању Лазе Костића.

У студији *Млади Милетић* Савић се оградил од приказивања целокупног рада Светозара Милетића и усмерио на излагање о младости, сновима, жељама и утицајима, који ће га одредити у зрелом добу. Извори су чланци Ј. Ђорђевића, М. Димитријевића, Д. Руварца и писма, која је Милетић размењивао са Ј. Хаџићем Светићем, М. Димитријевићем и Ј. Ђорђевићем. Успео је да реконструише године његовог школовања и првог запошљавања. Нема овде великих коментара, ни претераних анализа. Догађаји, описани у писмима, дају правац овој студији. Овде сам Милетић говори о себи, а није реч о аутобиографији. У смислу животне историје Светозара Милетића ово је вредан допринос.

Својеврсна студија о Урошу Предићу, иако није тако замишљена, искорак је Милана Савића у другу уметност. Покушао је да, из угла посматрача сликарског умећа Уроша Предића, објасни неке видове света сликарства. Он истиче да је Предић унео нови дах црквеном сликарству, драмски. Вредност текста је и својеврстан инвентар Предићевих радова. Истиче његово мајсторство и издваја га из масе занатлија. Посебно анализира слику „Босански бегунци“, која оставља снажан утисак као историја страдања. На крају, из разговора са Предићем, издваја моменте који га представљају и као мислиоца. Савић се није упуштао у тајне заната, нити је пледирао да га пореди са европским савременицима. Једноставно је желео да га издвоји, скрене пажњу на њега и утврди у свом времену квалитете којима ће се поносити и касније генерације.

Савић чини још један искорак из књижевности писањем *Историје бугарског народа до пропасти државе му*. Иако ово није у свему оригиналан рад, обимом невелик, ипак је заокружена целина која пружа обиље историјских података о Бугарима, њиховој прапостојбини, доласку

на Балкан, стварању и процвату државе, па све до пада под турску власт. Дати су хронолошки, логично и разложно. Обухватио је све сегменте друштва, становништво, социјалне групе, војску, новац, па све до ношње. Чак се позабавио и старом бугарском књижевношћу. Овај рад заслужује пажњу већ и због тога што је крајем 19. века омогућио широј читалачкој публици да сазна више о суседном народу. Иако није историчар сасвим се добро снашао у грађењу ове историје, у којој је нашао места да проговори и о старој бугарској књижевности.

Савић је одлично владао немачким и мађарским језиком. Како је студирао на немачком језику, логично је да му је блиска немачка књижевност и култура. Тако се огледао и у преводилаштву. Учествовао је у превођењу са Змајем и Дамјаном Павловићем, а његов најзначајнији самостални превод је Гетеов *Фауст*. Први превод првог дела *Фауста* је изашао 1885, а већ 1886. године Паја Адамов пише неповољну критику, алудирајући на Савићево непознавање немачког, али ни српског језика и недораслост Гетеу. Након тога Савић је дуго прерађивао свој превод и он је штампан поново 1920. године. Ово дело је припремио и за сценско извођење, па тим поводом 1910. године излази критика, потписана са „Г“. Она подсећа на речи П. Адамова и у истом тону омаловажава Савића. Не улазећи у вредновање превода, овде се мора одати признање раду Милана Савића и његовом настојању да се српско култура обогати присуством великог Гетеа.

На крају, што се аутобиографске прозе тиче, два текста се могу сврстати у ову категорију. То су *Из прошлих дана; Прилике из мог живота*. Прво су аутобиографски записи сећања на рано детињство, па све до завршетка студија и првог запослења. Ово нису само сећања на школске другове и догодовштине из ђачког живота, већ и литерарни почеци и сећања на прве покушаје превода Хајнеа, Гетеа и Петефија. Ове цртице су биле касније инспирација за настанак неких приповедака.. Ова збирка је и мемоарски обојена јер говори о времену и догађајима који су утицали на његов живот. Други текст је парцијалан. То су остаци аутобиографије коју

је уништио (по речима ћерке Анице Савић Ребац). Овде се више може сазнати о родитељима и породици, а посебно о дирљивом односу према мајци. Дао је преглед свог службовања и рада у Матици, доста штуро. Даје и делимичан попис својих радова, а посебно вреднује путописе. Није желео да пише нову аутобиографију и нота разочарења је уочљива. Иако су ови текстови непотпуни, они су драгоцену помоћ у реконструкцији Савићевог живота.

Према списку „Списак књижевних радова др Милана Савића“, који је сачинила кћер Аница Савић Ребац и чува се у Рукописном одељењу Матице српске, Милан Савић је оставио 523 текстуалне јединице. Списак је дат по годинама, од 1874. до 1930. године. Нужно је одмах начинити ограду, јер то нису све књижевна дела. То је списак свега што је Савић писао, а у њему су и бројни текстови који излазе из оквира „књижевног“. Па ипак, овај увид намеће закључак о обимности његовог рада. Она је толика да би и за двојицу истински радних људи, била на понос.

Посматрајући укупност књижевне оставштине Милана Савића уочава се разноврсност интересовања и велика радозналост овог интелектуалца. Целокупан рад је велики, али није исте вредности. Током живота је од својих савременика различито вреднован, често омаловажаван, чак малициозно, што више говори о њима самима, имајући у виду да се данас о многим од њих не зна ништа или врло мало. Иза њих није остало нешто због чега би их требало знати. Време у коме живимо доноси, супротно тадашњим уверењима, раст угледа Милана Савића. Остаје нада да теза са којом се кренуло, о потреби новог вредновања књижевне оставштине и објективном сагледавању његових домета, је доказана, те да је ово мали допринос исправљању неправде.

Литература

Примарна литература

1. Савић, Милан, *Историја бугарског народа до пропасти државе му, Српска народна задржна штампарија, Нови Сад, 1878.*
2. Савић, Милан, *По Ердељу; слике с пута, Застава, 1878. Бр. 157 и даље све до 296.*
3. Савић, Милан, *„Весели двори“ Сарду и Хенекен, Позориште, Нови Сад, 1879. Бр. 8, (Потписано К. Р.)*
4. Савић, Милан, *„Ромео и Јулија“ Виљема Шекспира, Позориште, 1879. Бр. 11,12,13,14, (К.Р)*
5. Савић, Милан, *„Последње љубавно писмо“ Викторијен Сарду, Позориште, 1879. Бр.15, (К.Р.)*
6. Савић, Милан, *„Избирачица“ Косте Трифковића, Позориште, 1879. Бр. 16, (К.Р.)*
7. Савић, Милан, *„Злочинчева марама“ Љ. Абоњија, Позориште, 1879. Бр. 20, (К.Р.)*
8. Савић, Милан, *„Саћурица и шубара“ Илије Округића Сремца, Позориште, 1879. Бр. 21, (К.Р.)*
9. Савић, Милан, *„Дипломата старе школе“ Хуга Милера, Позориште, 1879. Бр. 26, (К.Р.)*
10. Савић, Милан, *„Наши робови“ Сахер Мазоха Позориште, 1879. Бр. 28, (К.Р.)*
11. Савић, Милан, *„Максим Црнојевић“ Лазе Костића, Позориште, 1879. Бр. 30, (К.Р.)*
12. Савић, Милан, *„Кир Јања“ Ј. С. Поповића, Позориште, 1879. Бр. 47, (К.Р.)*
13. Савић, Милан, *„Жене у уставном животу“ од Коломана Тота, Позориште, 1879. Бр. 49, (К.Р.)*

14. Савић, Милан, *„Дружина“ Е. Скриба, Позориште*, 1879. Бр. 50, (К.Р.)
15. Ристић, Коста, *Јелка, Српска народна задружна штампарија*, Нови Сад, 1879.
16. Ристић, Коста, *Фрише фире, Зборник позоришних дела*, Нови Сад, 1879.
17. Савић, Милан, *Пут под јесен, Застава*, 1880. Бр. 172,173,174,175,176.
18. Савић, Милан, *Ивањско цвеће, Јавор*, Нови Сад, 1880. Бр. 32,33,34,35,36.
19. Савић, Милан, *Вече с Костом Трифковићем, Летопис Матице српске*, 1880. Књ. 121.
20. Савић, Милан, *„Гренгоар“ Т. Банвиља Позориште*, 1881. Бр. 22, (М.С-ћ.)
21. Савић, Милан, *„Кин“ Александра Диме, Позориште*, 1881. Бр. 26, (М.С-ћ.)
22. 87. Савић, Милан, *У Русији; успомене из 1871. године, Српске илустроване новине*, 1881. Бр. 2, 3, 6, 9, 10.
23. Савић, Милан, *По омирски, Застава*, 1881. Бр. 315.
24. Савић, Милан, *„Несуђени“; шаљива игра Милана Јовановића, Српске илустроване новине*, 1882. Бр. 5
25. Савић, Милан, *„Кир Јања“Ј. С. Поповића Позориште*, 1882. Бр. 31, (М.С-ћ)
26. Савић, Милан, *„Рат у мирно доба“, Мозер и Шентан, Позориште*, 1882. Бр. 39, (М.С-ћ)
27. Савић, Милан, *„Ултимо“ Густава Мозера, Позориште*, 1882. Бр. 38, (М.С-ћ)
28. Савић, Милан, *Добра партија, Летопис Матице српске*, 1882. Књ. 132, св. 4.
29. Савић, Милан, *Ипак је сан, Српске илустроване новине*, 1882. Бр. 30,31.
30. Савић, Милан, *„Невеста“; приповетка, Застава*, 1883. Бр. 3, 4, 6, 7, 10, 12, 14, 15

31. Савић, Милан, *„Булићи увеоци“* *Ј. Ј. Змаја Српске илустроване новине*, 1883. Бр. 34
32. Савић, Милан, *„Сеоска лола“*, *Е. Тота, Позориште*, 1884. Бр. 1, (М.С-ћ)
33. Савић, Милан, *„Наше жене“*, *Мозера и Шентана, Позориште*, 1884 Бр. 3, (М.С-ћ)
34. Савић, Милан, *„Стеван, последњи босански краљ“*, *Мите Поповића, Позориште*, 1884. Бр. 10, 11, 12 (М.С-ћ.)
35. Савић, Милан, *„Библиотекар“*, *Густава Мозера, Позориште*, 1884. Бр. 19, (М.С-ћ.)
36. Савић, Милан, *„Муж на селу“*, *Бејар и Жил Вељи, Позориште*, 1884. Бр. 21, (М.С-ћ-)
37. Савић, Милан, *„Млетачки трговац“* *Виљема Шекспира, Позориште*, 1884. Бр. 27, (М.С-ћ.)
38. Савић, Милан, *Марки Вилмер“*, *Ж. Санда, Позориште*, 1884. Бр. 28, (М.С-ћ.)
39. Савић, Милан, *„Ултимо“*, *Густава Мозера, Позориште*, 1884. Бр. 32, (М.С-ћ.)
40. Савић, Милан, *„Фуршамболови“*, *Емил Ожје, Позориште*, 1884. Бр. 33, (М.С-ћ.)
41. Савић, Милан, *„Лудвиг XI“*, *Казимира Делавиња, Позориште*, 1884. Бр. 40, (М.С-ћ.)
42. Савић, Милан, *Проводације; шањива игра у пет чинова, Књижара браће Јовановића*, Панчево, 1884.
43. Савић, Милан, *Хумор у поезији Змаја Јована Јовановића*, Стражилово, 1885. Бр. 34,35,36,37,38.
44. Савић, Милан, *Разни путеви; приповетка, Српска штампарија дра С. Милетића*, Нови Сад, 1885.
45. Савић, Милан, *Наше књижевне прилике и неприлике, Часопис Стражилово*, 1886. Стр. 785, 829, 859, 895, 973

46. Савић, Милан, *„Доктор Клаус“*, Адолфа Ларонжа, Позориште, 1886. Бр. 29, (М.С-ћ.)
47. Савић, Милан, *„Кир Јања“*, Ј. С. Поповића, Позориште, 1886. Бр.49, (М.С-ћ.)
48. Савић, Милан, *„Отело“* Виљема Шекспира, Позориште, 1886. Бр. 52, 56, (М.С-ћ.)
49. Савић, Милан, *Димитрије Ружић и Драга Ружићка*, Позориште, 1886. Бр. 55, Потписан именом и презименом
50. Савић, Милан, *За начело*, Стражилово, 1886. Бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.
51. Савић, Милан, *Приповетке (Румене руже; Смиља; Стихови и свирка; Стара слика; Баш тако је морало бити; Крај извора)*, Српска књижара браће М. Поповића, Нови Сад, 1887.
52. Савић, Милан, *Приповетке (Помодарка; Невенка; Под прозором)*, Српска књижара браће М. Поповића, Нови Сад, 1887.
53. Савић, Милан, *Женски карактери у поезији Лазе Костића*, Стражилово, 1887. 365, 395, 411, 427, 444
54. Савић, Милан, *Слике с пута; по Србији*, Стражилово, 1888. Бр. 22, 23, 24, 25, 26, 27.
55. Савић, Милан, *Четрдесетпрви*, Стражилово, 1888. Бр. 24,25,26,27.
56. Савић, Милан, *Наше драмско првенче*, Позориште, 1890. Бр. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, Потписан именом и презименом
57. Савић, Милан, *„Златан паук“*, Фр. Шентана, Позориште, 1890. Бр. 4, (М.С-ћ.)
58. Савић, Милан, *„Љубав их измирила“*, Мише Димитријевића, Позориште, 1890. Бр. 14, (М.С-ћ.)
59. Савић, Милан, *Трифковићево вече*, Позориште, 1890. Бр. 18, (М.С-ћ.)
60. Савић, Милан, *Драмски писац и позорница*, Позориште, 1891. Бр. 27, 28, (М.С-ћ.)
61. Савић, Милан, *Глумаштво и глумовање*, Позориште, 1891. Бр. 29, (М.С-ћ.)

62. Савић, Милан, *Глумац почетник, Позориште*, 1891. Бр. 36, (М.С-ћ.)
63. Савић, Милан, *Глумица почетница, Позориште*, 1891. Бр. 37, (М.С-ћ.)
64. Савић, Милан, *Аврамова љубав, Јавор*, 1891. Бр. 16, 17, 18, 19.
65. Савић, Милан, *Дојчин Петар, Летопис Матице српске*, 1891. Књ.166, св. 2
66. Савић, Милан, *Сава Рајковић, Позориште*, 1892. Бр. 18, (М.С-ћ.)
67. Савић, Милан, *Распуштеница, Јавор*, 1892. Бр. 35, 36.
68. Савић, Милан, *Ружић у Шекспировим улогама, Позориште*, 1893. Бр. 1, (М.С-ћ.)
69. Савић, Милан, *Улога и одело, Позориште*, 1893. Бр. 2, (М.С-ћ.)
70. Савић, Милан, *О драми и што је с њоме у свези, Позориште*, 1894. Бр. 1, 2, 3, 4, 5, (М.С-ћ.)
71. Савић, Милан, *Листићи из српског глумаштва: Пера Добриновић, Позориште*, 1894. Бр. 7, (М.С-ћ.)
72. Савић, Милан, *„Нора“ Хенрика Ибзена, Позориште*, 1894. Бр. 12, (М.С-ћ.)
73. Савић, Милан, *„Северо Торели“, Франсоа Копе, Позориште*, 1894. Бр. 25, (М.С-ћ.)
74. Савић, Милан, *У спомен Стевану Стевановићу, Летопис Матице српске*, 1894. Књ. 142, св. 3-4
75. Савић, Милан, *„Последње љубавно писмо“, В. Сардуа, Позориште*, 1895. Бр. 31, (М.С-ћ.)
76. Савић, Милан, *„Максим Црнојевић“ Лазе Костића, Позориште*, 1895. Бр. 33, (М.С-ћ.)
77. Савић, Милан, *„Граничари“, Ј. Фрајденрајх, Позориште*, 1895. Бр. 39, (М.С-ћ.)
78. Савић, Милан, *„Зец“, И. И. Мјасницки, Позориште*, 1895. Бр. 42, (М.С-ћ.)
79. Савић, Милан, *„Распикућа“, Рајмунд, Позориште*, 1895. Бр. 44, (М.С-ћ.)

80. Савић, Милан, *У београдском Народном позоришту, Српске илустроване новине*, 1898. Бр. 5
81. Савић, Милан, *„Без оца и мајке“ од Пере Радуловића, Српске илустроване новине*. 1898. Бр. 8
82. Савић, Милан, *„Крвави престо“, трагедија Мите Поповића, Српске илустроване новине*, 1898. Бр. 11
83. Савић, Милан, *Из српске књижевности; слике и расправе, Српска књижара браће М. Поповић*, Нови Сад, 1898.
84. Савић, Милан; Јовановић, Слободан; Магарашевић, Ђорђе, *Живот и рад дра Јована Хаџића Светића, Књижара браће М. Поповића*, Нови Сад, 1899.
85. Савић, Милан, *Новак Радонић, Позориште*, 1900. Бр. 1, 2, (М.С-ћ.)
86. Савић, Милан, *Ленка Хаџићева, Позориште*, 1900. Бр. 24, (М.С-ћ.)
87. Савић, Милан, *Милка М. Марковићка, Позориште*, 1900. Бр. 25, (М.С-ћ.)
88. Савић, Милан, *Тоша Јовановић, Позориште*, 1900. Бр. 28, (М.С-ћ.)
89. Савић, Милан, *Урош Предић, Позориште*, 1900. Бр. 7, 8, 9, 10, 11.
90. Савић, Милан, *По разним крајевима; слике с пута, Књижара браће М. Поповића*, Нови Сад, 1900.
91. Савић, Милан, *Из привидног света; три шаљиве игре, Српска књижара браће М. Поповића*, Нови Сад, 1901.
92. Савић, Милан, *Из прошлих дана; слике, црте приче, Српска књижара браће М. Поповића*, Нови Сад, 1902.
93. Савић, Милан, *Урош Предић, Бранково коло*, 1903. Бр. 9, 10, 11, 12, 13.
94. Савић, Милан, *Из привидног света; одсудни тренутци;(пет позоришних дела,)* *Српска књижара браће М. Поповића*, Нови Сад, 1905.
95. Савић, Милан, *О песништву З. Јована Јовановића, Бранково коло*, 1905. Бр. 29, 30, 31, 32

96. Савић, Милан, *Код Лужичких Срба, Бранково коло*, Нови Сад, 1905. Бр. 1, 2, 3.
97. Савић, Милан, *Одсудни тренутци: пет позоришних дела*, Нови Сад, 1905.
98. Савић, Милан, *Исидор Ђирић, Бранково коло*, 1906. Бр. 14, 15.
99. Савић, Милан, *Никола Јоксимовић, Браник*, 1906. Бр. 72, ускршњи додатак.
100. Савић, Милан, *Посета, Српска домаја*, 1906. Бр. 1.
101. Савић, Милан, *За кулисама, Позориште*, 1907. Бр. 18, 19, 20, 21, 22, 23, (М.С-ћ.)
102. Савић, Милан, *Др Илија Вучетић, Бранково коло*, 1907. Бр. 23, 24, 25
103. Савић, Милан, *Из књижевне оставине Косте Трифковића, Бранково коло*, 1908. Бр. 17, 18.
104. Савић, Милан, *Ксеније и Ксенија, Бранково коло*, 1909. Бр. 22-33.
105. Савић, Милан, *Из српске књижевности; слике и расправе, свеска 2, Књижара и штампарија Учитељског д.д. „Натошевић*, Нови Сад, 1910.
106. Савић, Милан, *У спомен и славу дру Ники Максимовићу, Матица српска*, Нови Сад, 1910. Књ. 41.
107. Савић, Милан, *На добротворну цел, Бранково коло*, 1910. Бр. 6.
108. Савић, Милан, *По тршћанском затону, Летопис Матице српске*, 1910. Бр. 266, 267.
109. Савић, Милан, *Вељко Петровић: „На трагу“ Српство*, Нови Сад, 1913. Бр. 96
110. Савић, Милан, *„Дошљаци“*, роман Милутина Ускоковића, Српство, 1913 Бр. 98
111. Савић, Милан, *Мита Калић (свечани говор), Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1913, Књ. 292, св 2
112. Савић, Милан, *Аксентије Мародић (свечани говор), Летопис Матице српске*, 1913. Књ. 292, св.1

113. Савић, Милан, *Књижевни пеливан и његова исповест*, *Часопис Српство*, 1914. Бр. 40
114. Савић, Милан, *Слике с пута; по Италији*, *Српство*, 1914. Бр. 1, 3, 7, 12, 19, 20, 32, 33, 53, 57, 63, 71, 93.
115. Савић, Милан, *Из старог Дубровника; приче с пута*, *Књижарница С: Ф: Огњановића*, Нови Сад, 1918.
116. Гете, *Фауст*, (предговор Милана Савића), *Издање И. Ђ. Ђурђевића*, *Београд*; Сарајево, 1920.
117. Савић, Милан, *Млади Милетић (његова писма Ј. Х. Светићу и преписка с Ј. Ђурђевићем)*, *Књижарница учитељског д.д. „Натошевић”*, Нови Сад, 1921.
118. Савић, Милан, *Слике с пута; по Немачкој*, *Јединство*, 1922. Бр. 832, 838, 843, 853, 854, 856.
119. Савић, Милан, *Милетић у писмима Реч*, Нови Сад, 1924. Бр. 68
120. Савић, Милан, *Др Јован Андрејевић*, *Летопис Матице српске*, 1925. Књ. 304, св. 1-2
121. Савић, Милан, *Књижевне исповести*, *Застава*, 1926. Бр.105
122. Савић, Милан, *Коста Трифковић*, *Братство*, 1926. Бр. 20.
123. Савић, Милан, *Кроз Вахаву*, *Застава*, 1926. Бр. 201-204.
124. Савић, Милан, *Дуж Далмације*, *Застава*, 1927. Бр. 221, 222.
125. Савић, Милан, *Фиренца*, *Застава*, 1927. Бр. 233-234
126. Савић, Милан, *Наши стари; глумачко особље из пређашњег доба*, *Лист Застава*, Нови Сад, 1928. Бр. 105
127. Савић, Милан, *Наши стари; Милован Глишић* *Застава*, 1928. Бр. 93-97
128. Савић, Милан, *Гете и Шарлота фон Штајн* *Застава*, 1928. Бр. 182, 183, 184
129. Савић, Милан, *На Олимпу*, *Застава*, 1928. Бр. 116, 117, 118.
130. Савић, Милан, *Лаза Костић*, *Штампариија Јовановић и Богданов*, Нови Сад, 1929.

131. Савић, Милан, *Даша Ђонић; приповетка из живота једног спадала*, Београд, 1931.
132. Савић, Милан, *Прилике из мог живота, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Академска књига*, Нови Сад, 2009.
133. Савић, Милан, *Наши стари, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Градска библиотека*, Нови Сад, 2010.

Секундарна литература

1. Деретић, Јован, *Историја српске књижевности, Требник*, Београд, 1996.
2. Живаљевић, Данило А, *„Из привидног света”, три шаљиве игре од Милана Савића, Коло*, 1901. Књ.1, св. 3
3. Живковић, Драгиша, *Теорија књижевности, Завод за уџбенике и наставна средства*, Београд, 1988.
4. Живковић, Драгиша, *Европски оквири српске књижевности, књ. 3, 4 Просвета*, Београд, 1994.
5. Избор српског путописа, *Предговор Бошка Новаковића, Матица српска; Српска књижевна задруга*, Нови Сад; Београд, 1961.
6. Југословенски књижевни лексикон, *Матица српска*, Нови Сад, 1984.
7. Милисавац, Живан, *Историја Матице српске, део 3, 1880 -1918; На низбрдици, Матица српска*, Нови Сад, 2000.
8. Ненин, Миливој, *Савић Милан, Филозофски факултет Нови Сад*, Нови Сад; Ниш, 2011.
9. Ненин, Миливој, *Скица за портрет Милана Савића (предговор у књизи М. Савић: Прилике из мог живота), Академска књига*, Нови Сад, 2009.
10. Ненин, Миливој, *Са друге стране некролога (предговор за књигу М. Савић: Наши стари), Градска библиотека*, Нови Сад, 2010.
11. Ненин, Миливој, *Савић Милан и Костић Лаза (предговор књизи М. Савић: Лаза Костић), Службени гласник*, Београд, 2010.

12. Остојић, Тихомир, *Од чега болује Матица српска, Покрет*, Сремски Карловци, 1907. Св. 4
13. Позоришна критика, *„Дојчин Петар“*, драмски спев у 3 дела, *Позориште*, Нови Сад, 1892. Бр. 1, 2, 20, (Потписано -Ј. Хр.)
14. Позоришна критика, *„Фрише фире“* Милана Савића, *Позориште*, 1892. Бр. 33, (Потписано –Г)
15. Позоришна критика, *„Марија“* Милана Савића, *Позориште*, 1892. Бр. 36 (Потписано – Г)
16. Позоришна критика, *„Добре воље“* шаљива игра, написао Милан савић, *Позориште*, 1884. Бр. 50,51 (потписано – У)
17. Позоришна критика, *„Добре воље“* *Позориште*, 1889. Бр.5, (Без потписа)
18. Позоришна критика, *„Одсудни тренутци“* од Милана Савића, *Ново позориште*, Нови Сад, 1910. Бр. 7, (Без потписа)
19. Позоришна критика, *„Ксеније и ксенија“* од Милана Савића, *Ново позориште*, 1910. Бр. 20, (Без потписа)
20. Позоришна критика, *„Ксеније и Ксенија“*, *Ново позориште*, 1910. Бр. 23, (потпис – Г)
21. Позоришна критика, *„Фауст“* Ј.В. Гете, превео и за позорницу спремио Милан Савић, *Ново позориште*, 1910. Бр. 14, (потпис – Г)
22. Поповић, Миодраг, *Историја српске књижевности, део 3, романтизам, Нолит*, Београд, 1972.
23. Скерлић, Јован, *Романтизам и реализам, Култура*, Београд, 1962.
24. Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности (репринт издања из 1914), Просвета*, Београд, 1967.
25. Скерлић, Јован, *„Из српске књижевности“, слике и расправе од Милана Савића, Звезда*, Београд, 1898. Год. 2, бр. 21.
26. Ћосовић, Мирјана, *Повратак Милана Савића* (научна критика за књигу М. Ненина: Савић Милан), *Филозофски факултет Пале*, Источно Сарајево, 2012.

27. Хаџић, Зорица, *Брзе и лепљиве руке Боже Дијака* (поговор за књигу М.Савић: Наши Стари), *Градска библиотека*, Нови Сад, 2010.
28. Хаџић, Зорица, *Трагови о сукобима и помирењу Милана Савића и Тихомира Остојића*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, Књ. 483, св. 6
29. Хаџић, Зорица, *Непозната писма Лазе Костића Антонију – Тони Хаџићу* (поговор у књизи М. Савић: Лаза Костић), *Службени гласник*, Београд, 2010.
30. Цар, Марко, *Оригиналност позоришних дјела и „Проводације“ Милана Савића*, *Стражилово*, Нови Сад, 1886. Стр. 1035-1038
31. Црњански, Милош, *Књижевно дело Милана Савића*, *Српски књижевни гласник*, 1930. XXIX, св. 8.
32. Шевећ, Милан, *Др Милан Савић*, *Време*, Београд, 24.02.1930.
33. Шевећ, Милан, *Осамдесетогодишњица доктора Милана Савића*, *Време*, Београд, 4.10.1925.